
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2010 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Гусейнова Г.Г., Исаева П.Т.

Психологические особенности восприятия молодежью символики ...3

Abdullayeva Ş.Y.

Pozitiv yönəlişlik: müasir psixologiyada və təsəvvürdə16

Бунятова А.Р.

Игра – творческий процесс.....31

Мəтмədova G.B.

Yeniyyətməlik dövrünün psixoloji problemləri.....38

Cavadova A.Ə.

Yeniyyətmələrdə dostluğun yaranması və formalaşması xüsusiyyətləri.....45

Rəşmfuruş Jalə Hüseyn

Narkomanların davranışının psixoloji səciyyəsi54

Mirzəyev R.N.

Yeniyyətmə aqressivliyi və konflikt haqqında təsəvvürlər64

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Гурбанова Г.К.

Значимость нравственно-психологического фактора
в административном этикете73

Вердиева С.И.

Традиционные концепции лидерства78

Mirzəyev İ.Ə.

Qaçqınlıq problemi: Dağlıq Qarabağ bölgəsindən olan
qaçqın uşaqların sosial-psixoloji təsviri89

Nural S.S.

Sərvət meyilləri psixoloji problem kimi.....98

Yıldız K.İ.

Müasir dövrdə gənclərin sosial adaptasiyasının psixoloji problemləri...106

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Şəxsiyyətin emosional və intellektual sferalarının qarşılıqlı təsirinin psixoloji məsələləri.....117

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Kazımova G.B.

İctimai fəaliyyət prosesində tələbələrin təşəbbüskarlığı və onun psixoloji xüsusiyyətləri.....127

Kazımova G.S.

Kiçik yaşlı məktəblilərin qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji məsələləri.....134

İsgəndərova S.N.

Təlim prosesində xəyali motivin rolunun öyrənilməsinin psixoloji təhlili.....143

Ariyan Məhəmməd

Valideynlərin təhsil səviyyəsinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri.....150

Nezam dust Əlirza

Tələbələrin oynadıqları rollarla özünüdərk etmə arasında aslılıqın eksperimental-psixoloji tədqiqi.....157

Sayadova Z.M.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsil və inklüziv məktəblərin əhəmiyyəti166

Tağızadə G.A.

İnteraktiv təlim mühitində əlverişli və pozitiv psixoloji atmosferin yaradılması176

PSIXOLOGİYA TARİXİ

Psixologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Bayramov Əkbər Salman oğlunun 80 illik yubileyi184

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ВОСПРИЯТИЯ МОЛОДЕЖЬЮ СИМВОЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОВРОВ**

Г.Г.Гусейнова

Доцент кафедры социальной и педагогической психологии

П.Т.Исаева

Магистрант кафедры психологии

E-mail: h.gulnara@yahoo.ru, peri_2411@mail.ru

Açar sözlər: simvol, arxetip, Nəyat Ağacı, Buta, Svastika

Ключевые слова: символ, архетип, Древо Жизни, Бута, Свастика

Keywords: symbol, archetype, The Live Tree, Buta, Swastika

Что такое символ, в чем его функция и каково происхождение?

Есть старая суфийская легенда, отвечающая на эти непростые вопросы. В далекой стране было когда-то совершенное общество. Люди в нем жили в радостном взаимодействии друг с другом и с миром. Они не знали страхов, неопределенности, свойственных нашей жизни. Но мудрецы этой страны узнали, что через какое-то время их материк скроется под водами океана, и разработали план переселения на острова, которые отдаленно напоминали их страну. Из-за сурового климата на этих островах и мучительности привыкания к новым условиям те, кто перебрался туда, претерпели немалые испытания. В конце кон-

цов, они приспособились к примитивным условиям своего нового обитания, но их восприятие и понятия огрубели. Чтобы смягчить боль, которую им приносило сравнение между старыми и новыми условиями жизни, мудрецы помогли людям забыть о своем счастливом прошлом. О нем остались лишь смутные воспоминания только у тех немногих, кто жил мечтами о возвращении в потерянный рай. Они упорно не хотели забывать счастливую страну своего прошлого, и могли восстанавливать утраченный мир, воскрешая образы и идеи, забытые большинством обитателей островов. Однако каждый раз, когда они рассказывали своим согражданам о том, что было открыто их внутреннему видению, те интерпрети-

ровали их слова в плане своего огрубленного опыта и языка, и смысл сообщения ускользал. Тогда ясновидящие стали образовывать сообщества знающих и обучать своему необычному искусству людей одаренных, все еще способных тонко и глубоко чувствовать и понимать. Благодаря этому искусству они стали проникать в заповедную страну, где все предметы – символы: многомерные, сверкающие, наполненные глубоким смыслом и жизнью. Искусство, которым владели мудрецы, – это искусство символического постижения реальности, требующее от человека особой искушенности и особых качеств, которые были даны лишь очень немногим. Остальные, ревнуя к их мудрости, стали копировать их идеи и методы. Результатом было появление множества метафор, аллегорий и эмблем, напоминающих живые символы, как абстрактный чертеж напоминает реальный дом, но в него нельзя войти и укрыться от непогоды (1).

Остров, описанный в суфийской легенде, – это, безусловно, современный мир, который либо резко отвергает саму возможность опыта, более высокого и совершенного, либо втискивает этот опыт в примитивные формы

готовых знаков, эмблем и аллегорий, в которых он теряет свою многомерность и искажается.

Символы занимают особое место в любой культуре. С древнейших времён они пронизывают всё человеческое существование, становясь оболочкой, формой, в которой выражались, закреплялись и транслировались следующим поколениям смыслы. Символ гораздо больше, чем знак, ведь он всегда отсылает к ценностям, к неуловимому, ускользающему, к тому непередаваемому первичному смыслу. В символе воплощена безмерная глубина, поскольку он обращен к предельным основаниям человеческого бытия. Понимание символа зачастую очень зависит от конкретного исторического места и времени, поскольку в разных локальных культурах один и тот же символ мог трактоваться по-разному (2). Например, если Бык у древних азербайджанцев трактовался как символ силы и могущества, то на острове Крит бьющую ключом энергию быка связывали с громом и землетрясением; а в некоторых странах Бык – животное, олицетворяющее луну, женскую способность к деторождению, смерть и воскрешение.

Наделяя знаки и символы смыслом, человечество научилось

общаться и размышлять. Символы - это сердце каждой культуры, они охватывают все аспекты жизни (3). Символы приобретают любую мыслимую форму: это рисунки, метафоры, звуки и жесты, персонафикация в мифах и легендах. Символы воплощаются в ритуалах и обычаях.

Символ имеет более чем двухтысячелетнюю историю осмысления. Символ столь же древен, как человеческое сознание вообще. Появившись на заре цивилизации во всех культурах, социальных образованиях и религиях, понятие символа формировало мировоззрение человека, позволяя ему осмыслить окружающий мир и свое место в нем. Великая сила символов была признана еще в древние времена. Высказывание древнекитайского мудреца Конфуция подтверждает это: «Миром правят не слова и законы, а знаки и символы» (3; 8).

Несмотря на иллюзию общепонятности, понятие символа является одним из самых туманных и противоречивых. Нет такой области, которая избежала бы влияния символа. И психология не является исключением в этом аспекте. Начиная с З.Фрейда и К.Г.Юнга и до современных представителей трансперсональной

психологии, ученые неоднократно обращаются к проблеме изучения символики.

У Зигмунда Фрейда символ – это способ представления конфликтов и неосознанных желаний. Символизация есть репрезентация импульсов. Образы, возникающие во снах, символизируют подавленные желания, выражают неосознанные побуждения в замаскированной форме. Вытеснение из сознания провоцирует разрыв ассоциаций и мешает индивидууму осознать символическую связь. Для Фрейда символизация - неосознанный процесс подмены, направленный на преодоление конфликта между неосознанными импульсами и принципом реальности. Психоанализ Фрейда открывает множество символов во снах, симптомах, бреде, в шутках, в мифах и легендах, религиях, сказках и фольклоре в целом, но ограничивает поле символизации человеческим телом, родителями, рождением или смертью, а главное – сексуальностью. Фрейд различает универсальные символы, свойственные лингвистически и культурно детерминированной сфере, и индивидуальные символы, созданные индивидуумом в соответствии с его собственными представлениями. Все новые и новые

предметы могут быть возведены в ранг сексуальных символов. В сущности, психоанализ видит в символе итог двух желаний, оказывающий воздействие на реальность, подвергающуюся символизации. В игре конфликтующих желаний символ выступает как компромисс.

С иных, более далеких от рационализма, позиций дает универсальное понимание символа юнгианская школа: психоаналитик К.Г.Юнг, отвергший предложенное З.Фрейдом отождествление символа с психопатологическим симптомом, истолковал все богатство человеческой символики как выражение устойчивых фигур бессознательного (так называемых архетипов), в своей последней сущности неразложимых. К.Г.Юнг различал, в частности, «знаки – симптомы» и «символы – архетипы». Он считал, что интерпретация символа не может быть однозначной, что символ не является следствием единственной причины, напротив, он многозначен. Архетип есть архаический образ, выражающий в первую очередь коллективное бессознательное. Является общим для народа и эпохи. Архетипы – прототипы древнейших, первичных, бессознательных, непостижимых

и коллективных образов – составляют фундамент психической архитектуры. Символ же есть образ архетипа, то, что позволяет бессознательному архетипу превратиться в образ, проявить себя. Юнг определяет символ как «психологическую машину, преобразующую энергию» и полагает, что символы являются трансформаторами душевной энергии (4; 130). По Юнгу, благодаря постепенному формированию символов в ходе исторического развития человек смог освободиться от первобытных страхов. Символ, по Юнгу – термин, название или даже образ, обладающий помимо общеизвестного, еще и особым дополнительным значением. «Символическим являются такое слово или образ, значение, которого выходит за рамки прямого и не поддается точному определению или объяснению, когда разум пытается объять некий символ, то неизбежно приходит к идеям, лежащим за пределами логики» (5; 16)

Юнг четко разделял понятия «аллегория», «знак» и «символ». Знаки и аллегории являются для него выражением известных вещей, тогда как символ не является ни аллегорией, ни знаком. Это образ содержания, в значительной своей части, выходящего за пре-

дела сознания. «Понятие символа строго отличается в моем понимании от понятия простого знака. Символическое и семиотическое значение – две вещи совершенно разные» (6; 128). Символы рождаются в бессознательном спонтанно, непредсказуемо, и как считал Юнг, создать их осознанно и намеренно невозможно. Ни один гений не брался за перо или кисть со словами: «Ну, сейчас я сотворю какой-нибудь символ». Символы, по Юнгу, заявляют о себе не только во сне, но и во всех психических явлениях. Слова и мысли, чувства, действия и ситуации могут быть символическими. В качестве примера он приводил часы, остановившиеся в момент смерти владельца, упавшие в такой же момент картины и разбившиеся по той же причине зеркала.

Проблемой психологического исследования символики занимались и такие коллеги и последователи К.Юнга, как Д.Л.Хендерсон (его работа «Древние мифы и современный человек»), А.Яффе («Символы в изобразительном искусстве»), И.Якоби («Индивидуальная символика: случай из психоаналитической практики»), а из современных авторов можно привести С.Грофа и его коллег. Поскольку в рамках одной статьи

невозможно осветить взгляды хотя бы основных ученых в этой области, мы вынуждены были ограничиться лишь двумя вышеприведенными.

Далее нам бы хотелось остановиться на кратких описаниях некоторых символов, которые чаще всего встречаются в азербайджанском прикладном искусстве и, в частности, в ковроткачестве. Заметим, что в ходе нашего небольшого исследования мы отобрали в качестве стимульного материала около десяти наиболее популярных в ковроткачестве символов, но в данной статье речь пойдет лишь о трех из них.

Азербайджанское ковровое искусство отличается большим разнообразием композиций, насчитывающих на сегодняшний день более шестисот вариаций. Часто композиция могла иметь распространение только в границах одного села, города или этнической группы, где они передавались из поколения в поколение. Но если в далекие времена некоторые орнаментальные изображения носили определенный, ясный смысл, то с течением времени первоначальное значение изображения полностью забывалось, и данный элемент превращался в художественный орнамент без какого-либо

смыслового значения. Итак, коротко об основных символах.

Бута - элемент восточного орнамента, в том числе и азербайджанского. Его изображение довольно часто встречается в рисунках ковров и тканей, в росписях произведений декоративно-прикладного искусства, в декорировании архитектурных сооружений Востока. В виде трех язычков пламени бута присутствует и на гербе города Баку. Бута один из символов в сложной символике зороастризма. Бута - символ Огня. Значком этим помечались и древние огнепоклоннические капища, и предметы быта тех времен (7). Как пишет известный азербайджанский художник Л.Керимов, бута представляет собой сложный, очень богатый элемент азербайджанского орнамента и существует как самостоятельный элемент декора, как в искусстве прошлого, так и в произведениях современного искусства. По словам Л.Керимова, многие исследователи высказывают самые различные мнения относительно изображения буты. Бута было одной из форм декора, используемых в искусстве народов огнепоклонников. Сам же автор больше был склонен считать, что первоначально бута изображала язычок

пламени. (8). Само слово «бута» на санскрите означает «огонь» (буте - пута – бута). Так же называется и небольшое степное кустарниковое растение, цветки которого напоминают по форме этот символ. А еще они обладают особым пьянящим ароматом и наркотическими свойствами. Возможно, именно благодаря этим свойствам их и возжигали на капищах в храмах и домах почитателей зеленой богини Веги, Анахит, Митры и позже - Ахура Мазды. Даже после прихода в Азербайджан ислама трепетное отношение к этому символу не изменилось. Различные варианты буты символизировали мужество, храбрость, славу и доблесть; честь, достоинство, красоту и т.п. Буте, согласно традиции, приписывались свойства оберега, охраняющего от злых духов и дурного глаза. В народе распространены такие выражения: Упоминание о буте в завуалированной форме говорит нам о том, как духовны, целомудренны и прекрасны те, кто украшен ею. (7; 2).

Древо Жизни – это один из самых известных символов сакральной геометрии. Структура Древа Жизни связана со священными учениями еврейской каббалы, но встречалась и за 3000 лет до нее, в

Древнем Египте. Древо Жизни изображает схождение божественного в физический мир и методы прижизненного достижения божественного единства. Его можно рассматривать как карту человеческой души и процесс творения как проявленного, так и непроявленного. Олицетворяет единство мира. Это своеобразная модель Вселенной и человека. Подобно другим растительным формам, оно связывается с плодородием, процветанием, изобилием, однако, прежде всего оно является олицетворением жизни в различных ее аспектах и проявлениях. К.Г. Юнг считал этот символ одним из древнейших архетипов. Во многих мифах о сотворении мира упоминается космическое дерево, символизирующее неисчерпаемый источник жизненных сил, постоянно обновляющих мир. Очень часто такое дерево является осью Вселенной, соединяющей несколько миров: его ветви поддерживают небеса, ствол находится в земном царстве, а корни спускаются в подземный мир. В Коране описано, как пророк Мухаммед прошёл через дерево Туба, стоящее в центре рая и сияющее изумрудами, рубинами сапфирами. Из корней дерева текут молоко, мёд и вино. В Китае ту-

товое дерево олицетворяет циклы жизни. Сначала его ягоды белого цвета и символизируют молодость, затем они краснеют и олицетворяют зрелость, и наконец, они становятся чёрными, представляя мудрость, старость, смерть (3;171). А по версии отечественного исследователя символики, древо жизни – это Космическое отображение Млечного пути на Земле, созданное в сознании и воображении древних шумерийцев (9).

Свастика – крест с загнутыми концами, направленными либо по часовой стрелке, либо против часовой. Один из самых древних и широко распространенных графических символов. В энциклопедии символов и знаков отмечается, что свастика – это древняя идеограмма, впервые появившаяся в Шумерском царстве около 3000г. до н.э. Название происходит от шумерских слов «су», что значит «добро, благо» и «асти», что значит «существование» или «жизнь». Этот символ использовался в Индии, Японии и Южной Европе, обладал различными значениями. Свастика обычно ассоциируется с солнцем и властью, с жизненной силой, циклическим обновлением. Часто символизирует Верховное Существо. Свастика рассматри-

вается и как символ плодородия земли. Этот символ – указатель видимого движения Солнца вокруг Земли и деления года на четыре времени года. Вращаясь по часовой стрелке, символизирует мужскую энергию, против часовой – женскую. Споры о происхождении и смысле свастики не затихают с середины девятнадцатого века. Как пишет Ф.Эфенди, с древнейших времён изображение свастики было символом Солнца и Огня, и имело самое широкое распространение во многих странах и у многих народов мира, а в особенности у тех, которые поклонялись им как богам. Это, по его словам, прежде всего, относится к племенам и народам, жившим в древности на территории Азербайджана, Средней Азии, Алтая, Сибири, Уйгуристана, Монголии, Японии, Китая, Индии и т.д. (9)

Существует большая неопределённость между обозначением и смыслом право- и левосторонней свастики. Основные традиции человечества (индуизм, буддизм, христианство, ислам и др.) содержат как право - так и левостороннюю свастику, которые оцениваются не по шкале «добро-зло», а как две стороны единого процесса. Но бытует и такое мнение, что правосторонняя свастика олицет-

воряет возрождение, силу и мощь, жизнь, благополучие, Солнце, а левосторонняя – разрушение, крах, невезение. (3)

В современном мире свастику «монополизировал» Гитлер, сделав её знаком нацистской партии в 30-х годах 20-ого века. Древний символ, тысячелетиями означавший космическое возрождение, был низведён до уровня политической эмблемы репрессий и насилия, жестокости и расизма. Именно поэтому в сознании многих народов Европы и Америки столь древний символ ассоциируется с разрушением, войной и насилием.

Символ «свастика» появляется также и в ковроткачестве. Например, в китайском и восточно-туркестанском ковроткачестве часто встречается свастика с длинными ломаными рукавами. На юртовых дорожках туркменской работы от свастик отходят растительные отростки. Свастичные бордюры составляют традиционный узбекский и туркменский орнамент. Свастиковидная кайма встречается на дагестанских намазлыках середины девятнадцатого века. Также этот символ встречается и в азербайджанском ковроткачестве, в частности в карабахских коврах, а также в

орнаментах архитектурных сооружений (дворец Ширваншахов).

И, наконец, об ассоциациях, вызванных данными символами у наших респондентов. Следует отметить, что в опросе приняли участие 40 человек в возрасте от 18 до 35 лет, из коих 20 мужчин и 20 женщин. Среди опрошенных были как люди с высшим образованием, так и со средним; студенты и работающие. Молодым людям предлагались карточки с черно-белым изображением символов с просьбой рассказать о своих ассоциациях и чувствах на данные узоры, а также ответить на вопросы составленной для исследования анкеты.

Чтобы не нарушать вышеприведенную последовательность, начнем с восприятия символа «бута». Как выяснилось, даже не имея никакого представления о том, что бы мог означать тот или иной узор, очень часто респонденты интуитивно выходили на символическое значение орнамента. Так, рисунок «бута» чаще всего уподоблялся капле (12% ответов) или огню (10,7%). Часто молодые люди отмечали, что бута напоминает им язычок пламени, искру, костер, горящую свечу. Если вспомнить, что бута являлась одним из основных символов огня

в зороастризме, то становится ясным, почему именно эти сравнения даются чаще всего. Кроме того, бута ассоциировалась с традициями, прошлым народа (8,2%), птицей (5%), иногда с китайским «Инь-Ян» как единством противоположностей (3,5%), а порой с зародышем или «началом» (4,5%). Были и такие, очень интересные на наш взгляд, ответы как, почка на дереве, жизнь, свет, семья. Когда мы просили респондентов соотнести этот узор с каким-нибудь цветом из цветового ряда Люшера, то у подавляющего большинства респондентов он ассоциировался с красным, синим и зеленым цветами. Если учесть, что эти цвета в ранжировании были у них предпочитаемыми, то можно сделать вывод, в целом бута вызывала положительные эмоции и интуитивно воспринималась как символ свободы, движения, активности, надежды, чистоты и мужества.

Следующий символ в нашем ряду – это «Древо Жизни». Хотелось бы начать с одного примечательного факта: все без исключения респонденты в числе первых ассоциаций на этот орнамент назвали понятия «род, династия, семья» (27,8% всех ответов), на втором месте оказались понятия

«старец – мудрец – мудрость» (9,8%). Интересными, на наш взгляд, явились такие связки, как «жизнь-природа» (9,8%), сила (5%), развитие (4,5%), человек (4%). Нельзя не отметить некоторые ассоциации, в которых проявлялась связь времен и поколений; к ним можно отнести такие высказывания респондентов как: времена (2,9%), прошлое, настоящее, будущее (2,5%), корень – учитель, а ветки – ученики (2%) и связь внутреннего и внешнего (1,5%). Что касается цветового восприятия данного орнамента, то чаще всего этот узор видели в зеленом, реже – в коричневом цвете, что вполне понятно, если учесть природные краски этого символа (крона, ствол). Эмоции, вызванные этим узором, были достаточно теплые, положительные, хотя в некоторых ответах сквозили грустные нотки (высохшее – 2,9%, одиночество – 2%, уставшая Земля – 1,5%). Если сравнить ассоциативный ряд, полученный в связи с Древом Жизни с общепринятой в литературе семантикой этого символа, то приходится признать, что люди, абсолютно не осведомленные в этой сфере, все же бессознательно выходят на его верную смысловую нагрузку.

Одним из интересных для нас с

точки зрения его восприятия был символ «свастика». Мы знали насколько древним и уникальным является этот символ и в то же время понимали, что в сознании большинства людей он связан с именем Гитлера, с фашизмом, нацизмом, и это непременно скажется на их ассоциациях. Как показали результаты опроса, мы оказались правы: подавляющее большинство ассоциаций и на правостороннюю, и на левостороннюю свастику были явно негативными, связанными с фашизмом, войной, агрессией, истреблением, угнетением (более 60% всех высказываний). При этом цвет, в котором видели этот знак, тоже был отвергаемым – черным. Но даже в этом случае были отдельные респонденты, которые смогли почувствовать силу и мощь данного символа и дали очень интересные ассоциации, отражающие истинную суть свастики: мудрость, солнце, жизнь, круговорот, время, цикл, последовательность, тибетские монахи, сила, соединение.

В заключение хочется отметить, что, несмотря на ту исключительное место, которое занимают символы в любой культуре, на то значимое, но невидимое влияние на формирование мировоззрения

людей на столь древнее и «солидное» происхождение, символы остались несколько в стороне от внимания отечественных психологов. Но если мы хотим сохранить свои корни, не растерять лучшие традиции и передать их последующим поколениям, то, наверное, следует наряду с другими элементами нашей культуры, обратить более пристальное внимание и на такую интересную и

несколько загадочную ее компоненту, как символика.

Статья скорее ставит проблему, нежели решает ее; тем не менее данный материал может быть использован как отправная точка в дальнейших исследованиях в этом направлении, а также в чтении курсов лекций по этнической, национальной психологии, а также основ социокультурного подхода к личности.

Литературы:

1. <http://www.simbols.ru>
2. Баешко Л.С., Гордиенко А.Н. Энциклопедия символов/ под ред. О.В.Перашкевича. – М.:ЭКСМО, 2007. – 304 с. – илл.
3. О.Коннелл М., Эйри Р. Знаки и символы. Иллюстрированная энциклопедия – М.:ЭКСМО, 2008. – 256 с.:ил.
4. Дешарне Б., Нефонтен Л. Символ. Москва 2007, 191 стр.
5. Юнг К.Г. Человек и его символы. – М., 1997, 368с
6. Юнг К.Г. Психологические типы Минск Попурри 2006; 285 стр.
7. Сабзали Л. Загадочная огненная бута. - Баку; Литературный портал 6 стр.
8. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковёр. Том II. Баку: Гянджлик, 1983. – 239 с. / илл.
9. Эфенди Ф. Этносознание турецких народов и их искусство. Алтай-Шумер-Гобустан. Баку, «Нурлар», 2008 – 160с. + 102 ил.

**AZƏRBAYCAN XALÇALARININ SIMVOLİKASININ
GƏNCLƏR TƏRƏFİNDƏN QAVRANILMASININ PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Abstrakt

Məqalə bütün dövrlərdə maraqlı və aktual olan bir mövzuya – simvolların qavranılması və dərk edilməsi probleminə həsr edilmişdir. İşin birinci hissəsində simvol anlayışının mahiyyəti, elmdə bu mövzunun yeri, simvolların istənilən xalqın mədəniyyətində yeri və rolu açıqlanır. Bununla yanaşı, həmin mövzunun tədqiqinə müxtəlif elmi yanaşmalar barədə qısa məlumat verilir və, xüsusi olaraq, Z.Freyd və K.Yunq kimi tanınmış psixoloqların bu problemlə bağlı elmi baxışları açıqlanır. Məqalədə Azərbaycan xalçaçılıq sənətində kifayət qədər geniş yayılmış və bu səbəbdən tədqiqat üçün stimül materialı kimi seçilmiş konkret olaraq üç simvol barədə (“Buta”, Həyat Ağacı”, “Svastika”) bir qədər geniş məlumat verilir.

Məqalənin sonuncu hissəsində tədqiqat zamanı toplanmış faktiki material təsvir edilir, və Azərbaycan gənclərinin milli xalçanın simvolikasının qavrayış psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili verilir. Yekunda belə bir nəticəyə gəlinir ki, simvolika sahəsində məlumatsız olmaqlarına baxmayaraq, sorğuda iştirak edən gənclər intuitiv olaraq təklif olunan naxışların semantik mənasını tapırdılar. Tədqiqatda istifadə edilən üç simvoldan ikisi birmənalı olaraq respondentlərdə müsbət emosiya yaradırdılar (Buta və Həyat ağacı simvolları).

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF YOUTH PERCEPTION OF THE SYMBOLISM
OF AZERBAIJANI CARPETS**

Abstract

The article is about one of the interesting problems at all times - the problem of perception and comprehension of symbols. In the first part of the work is revealed the essence and the content of concept “symbol”, its place in the culture of each people; brief information about different approaches to a study of this phenomenon and, in particular, about the views of Z.Freyd and K.G.Yung on this problem. Further in more detail is presented the

semantic value of three concrete symbols, which sufficiently frequently are encountered in the Azerbaijan carpet articles, and therefore they were used in a study as stimulus material. (symbols «Buta», «The Live Tree» and «Swastika»). In the conclusion of the article is described the factual material assembled in the course of a study, the psychological analysis of the special features of perception is given by young people of the symbolism of national carpets. As a result, in spite of the lack of information in the region of symbolism, the respondents intuitively leave at the semantic value of the proposed patterns. From three symbols, with which dealt the discussion in a study, two caused unambiguously positive emotions. (Buta and The Live Tree).

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 5 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

POZİTİV YÖNƏLİŞLİK: MÜASİR PSIXOLOGİYADA VƏ TƏSƏVVÜRDƏ

Abdullayeva Ş.Y.

DİA-nın "Fəlsəfə və sosial psixologiya"

kafedrasının müəllimi

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: anfas@mail.ru

Açar sözlər: şəxsiyyət, subyektivlik, tələbat, hiss, fəlsəfi, dəyər, motiv

Ключевые слова: личность, субъективность, потребность, чувство, философский, ценность, мотив

Keywords: identity, subjectivity, claim, sens, philosophy, value, motivation.

Ehtimal etmək olar ki, hər bir insan həyatında heç olmasa bir dəfə gərgin psixoloji durum yaşayır, tarazlığı pozulur, özünü həyatın dibində hiss edir, həyat onun üçün öz mənasını itirir. Lakin heç də hamı intihar etmir, bu vəziyyətdən çıxış yolu tapır, yenidən həyata qayıdır. Həyat onun üçün yenidən məna kəsb edir və ehtimal etmək olar ki, bu artıq yeni mənadır. İnsana çətin vaxtlarında ruhdan düşməməyə və yaxud düşmüş ruhunu yenidən həyata qaytarmağa nə kömək edir? O hansı qüvvədir ki, insanı quyunun dibindən çəkib çıxarır, həyatın mənasını dəyişir, insana qanad verir, onu göylərə qaldırır? Bu qüvvə, güc haradadır - insanın özündəmi, yoxsa kənardamı? Və yaxud heç bir situasiyada ruhdan düşməyən, quyunun dibində də yorulmadan çıxış yolu

axtaran, fəal həyat mövqeyi tutan, yazan-yaradan insanı yaşadan hansı qüvvədir?

Ənənəvi psixologiya bu suallara cavab verə bilmir və ya birtərəfli cavab verir. Bizcə, bunun səbəbi psixologiyanın müstəqilliyi dövründən bəri fəlsəfədən ayrı düşməsinədir, qərribə səslənsə də psixoloji nəzəriyyələrin fəlsəfi izahının (fundamentinin) zəif olmasındadır. (Eynilə fəlsəfənin də psixologiyadan uzaqlaşması nəticəsi kimi insansızlaşmasını (hissizləşməsinə) göstərmək olar).

Müasir dövrdə insanı pozitiv istiqamətdən öyrənməyə çalışan pozitiv psixologiya diqqəti insanın pozitiv resurslarına yönəldir. Bu gün pozitiv psixologiya dedikdə amerika cəmiyyətinin təqdim etdiyi, internet vasitəsilə xidmətlərini gen-bol təklif edən pozitivlik kimi, səthilik, arsızlıq,

neqativliyə göz yummaq, özünütəhqin kimi başa düşülür (baxmayaraq ki, bizim istinad etdiyimiz pozitiv psixologiya da amerika cəmiyyətinin məhsuludur). Pozitivliyin belə səhv başa düşülməsi onun mahiyyətinin düzgün qavranılmasına mane olur. Pozitiv psixologiyada pozitivlik neqativliyə qarşı qoyulmur, o, müstəqil substansiya kimi nəzərdən keçirilir. Pozitivlik olanı kor-koranə, göz yumaraq adlayıb keçmək yox, reallığı dərk edərək qəbul etmək deməkdir.

Psixologiya elminin XXI əsrdə xoşbəxt həyatın mənbəyi kimi izah etdiyi pozitiv resurslara münasibət bəs Şərqdə necə idi? Müasir psixologiya elminin yeni terminlərlə izah etməyə çalışdığı bu məsələlər məgər Şərq dünyagörüşündə öz əksini tapmamışdırmı? Məgər Şərq adamları pozitiv, şərq məfhumu ilə desək, ruhani inkişaf etməmişlərimi? Məlumdur ki, qoca Şərq həmişə məhz öz ruhani-mənəvi inkişafı ilə Qərbdən seçilibdir. Lakin Şərq böyükdür və onun fəlsəfi-psixoloji təlimləri də çoxdur. Bu səbəbdən bir islam dinli şərq adamı kimi İslam Şərqinin təqdim etdiyi yeganə və geniş yayılmış fəlsəfi təlimi olan təsəvvüfə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı. Təsəvvüfün hətta səthi nəzərdən keçirilməsi onun həm də psixoloji təlim olduğunu göstərir. Onun hal və məqamları, nəfsi yenməklə kamilləş-

məyə çatmaq cəhdləri, “qəzanın içində məhəbbət duymaq”(sonuncu məqam) və s. məsələlər pozitiv psixologiyanın hələ indi tətqiq etdiyi məsələlərlə həmahəng ola bilər (ehtimalı çoxdur). Təsəvvüfün praktik tərəfi – meditasiyalar, zikr, ibadət, dua sosial-psixoloji treninqlərlə tutuşdurulub yeni (və köhnə) yol və vasitələr kimi təklif oluna bilər.

İnsan sosial varlıqdır. O, şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə formalaşır. Onun sosiallaşması prosesi mənsub olduğu mədəniyyətin, sosial qrupun dəyərlərini hazır şəkildə qəbul etməsidir. Fikrimizcə insanın mənəvi-ruhani inkişafının sonrakı mərhələsi onda tənqidi fikrin yaranması ilə bağlıdır. Tənqidi fikir sahibi olan insan təlim-tərbiyə prosesində hazır şəkildə mənimsədiyi dəyərləri (şablonlar, stereotiplər, davranış qaydaları) öz daxili aləminin süzgəcindən –tələbatlarından, motivlərindən, emosiya və hisslərindən, düşüncə tərzindən keçirərək nəyisə özünüküləşdirir, nəyi isə qəbul etmir, bir sözlə, onun daxili mövqeyi formalaşır. Daxili mövqenin formalaşması sosial attitudün (yönəlişliyin) formalaşması ilə bilavasitə əlaqəlidir. Sosial yönəlişlik şəxsiyyətin sosial situasiyaya verəcəyi reaksiyaya hazırlıq vəziyyətidir. Sosial yönəlişliyin pozitiv olması hansı daxili keyfiyyətlərdən asılıdır? Onları tər-

biyə etmək olarmı, yoxsa onlar genetik şərtləniblər?

Fərdin mənəvi təkamülündə pozitiv məqamların (nəfsə qalib gəlmək, maddi qıcıqlardan asılılığı azaltmaq artıq pozitiv məqamlardır) müəyyən-ləşdirilməsi və sosial müstəviyə gəti-rilməsi, sosial məzmun daşımayan və bu cəhətinə görə də yarımçıqlıq təsiri bağışlayan təsəvvüfün yarana biləcək sonrakı, sosial mərhələsi üçün, S.Xəlilovun dediyi: "...ka-millik dərəcəsinə çatan fərd orada qalmamalı, əldə etdiklərini mənsub olduğu topluma gətirməlidir..."(1) – mərhələsi üçün psixologiya elminin töhvəsi ola bilər. Bununla bağlı Qurani-Kərimdən bir ayəni misal gətirmək istərdik. "Yoxsa sizi əbəs yerə yaratdığımızı və (Qiyamət günü haqq-hesab üçün) hüzurumuza qa-yıtmayacağımızı güman edirsiniz?" (Muminun, 115-ci ayə).

Beləliklə, məqsədimiz – müasir psixologiyada və təsəvvüfdə pozitiv yönəlişliyi bir araya gətirib, pozitiv yönəlişliyin formalaşmasına bizim irəli sürdüyümüz şəxsiyyətin mənə-vi-ruhani inkişafının dövrləri (mərhələləri) prizmasından ümumi bir baxış etməkdir.

Psixologiya tarixi

Psixoloji ədəbiyyatda(2;3) psixolo-giyanın keçdiyi tarixi inkişafın aşağıdakı mərhələləri göstərilir:

1.Elməqədərki mərhələ: Qədim dövrlərdən e.ə. VII-VI əsrə qədər.

2.İlkin elmi təsəvvürlər: e.ə.VII-VI-cı əsrlərdən XIX-cu əsrə qədər.

3.XIX-cu əsrdən bu günə qədər.

Məlumdur ki, bütün başqa elmlər kimi psixologiya da fəlsəfinin tərkibində inkişaf etmişdir. Məhz buna görə də psixologiyanın inkişaf tarixini II mərhələdən başlayaraq fəlsəfinin tarixi inkişaf mərhələlərinə uyğun izləmək mümkündür.

1.Kosmosentrizm. İnsan–ruh–kosmos münasibətləri, ideya, mütləq ideya kontekstində psixuxe- ruh enerjijə malik olan, bədəni canlandırırən substansiya kimi nəzərdən keçirilir.

2. Teosentrizm. Dinin hökmran mövqe tutduqu bu dövrdə ruh haqqında biliklər ondan ibarət idi ki, o, Allah tərəfindən insana üfürülmüş bir zərrədir və Allahın iradəsinə tabedir.

3. Antroposentrizm. Diqqətin insana yönəlməsi, onun tələbatlarının, həvəs və iradəsinin onə çəkilməsi.

4. Elmsentrizm. Elmin inkişafı ilə bağlı insanın intellektual xüsusiyyətlərinə diqqətin artması, onun intellektual varlıq kimi tədqiq edilməsi və psixologiyanın müstəqil elm kimi fəlsəfədən ayrılması.

Psixologiyanın elm kimi formalaşması tarixi şərti olaraq Vundtun 1878-ci ildə eksperimental psixolo-

giya laboratoriyasını açdığı vaxtdan hesablanır. O dövrdə psixologiyanın predmeti şüur, onu tədqiq etmək metodu kimi isə introspeksiya götürülürdü. Vundt şüuru tərkib hissələrinə ayırır və assosiativ qanunlarla onlar arasındakı əlaqələri öyrənirdi (V.Vundt. Fizioloji psixologiyanın əsasları, 1980). Müşahidə edilən təcrübəni psixologiyanın obyektivi kimi tədqiq edən Vundt ali psixi proseslərin – nitq, təfəkkür və iradənin eksperimental yoxlanılmasının mümkün olmaması haqqında fikir irəli sürürdü və bu səbəbdən də onları eksperimental metodla yox, mədəni-tarixi metodla öyrənilməsini təklif edirdi. Vundtun və introspeksiya məktəbinin gəldiyi nəticə ondan ibarət idi ki, insanın davranışını onun şüurunda təmsil olunan appersepsiya (iradə tələb edən qavrayış) müəyyən edir.

XX əsrdə yaranan, şüuru elmi-tədqiqat predmeti kimi inkar edən bihevizm psixikanı davranışının müxtəlif formaları ilə eyniləşdirir və davranışı orqanizmin qıcığa verdiyi reaksiya kimi qiymətləndirir. Bihevizmin tarixi 1913-cü ildən, C.Uotson Amerika psixoloji assosiasiyasında “Psixologiyaya bihevizmist baxış” adlı məruzə etdiyi vaxtdan hesablanır. Bihevizmin yaranması və inkişafına pozitivizm və praqmatizm güclü təsir göstərmişdir. Fəlsəfi

düşüncədə özünə möhkəm yer tutmuş pozitivizmin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, həqiqi bilik obyektiv müşahidə olunan hadisələrdən hasil olan bilikdir (O.Kont). Deməli, ancaq müşahidə edilən faktlar obyektiv bilik verə bilər və onların müşahidəsi də subyektiv metodlarla həyata keçirilə bilməz, yəni heç bir introspeksiyadan söz də gedə bilməz.

O dövrün fəlsəfi düşüncəsində pozitivizmlə yanaşı praqmatizm də aparıcı mövqə tuturdu. Praqmatizmin yaradıcıları (U.Cems və C.Dyui) hər bir həqiqi biliyin yeganə meyarı kimi praktikanı qəbul edirdilər.

Pozitivizm və praqmatizmdən qaynaqlanan bihevizm insanın psixikası və davranışını stimulyasiya (S-R) düsturu ilə izah etməyə çalışırdı. Və belə bir qənaətə gəldilər ki, stimulyasiyanın mahiyyəti müəyyənləşdirilərsə, davranışı proqnozlaşdırmaq mümkün olar. Və əksinə, davranışa görə stimulyasiyanı müəyyənləşdirmək olar. Deməli, cəza və rəğbət üsulu ilə hansısa reaksiyalara təsir etməklə (öyrətmək və möhkəmlətməklə) istənilən davranışa nail olmaq mümkündür. Yəni insana istənilən davranış öyrətmək olar. Bu gün müxtəlif psixoloji məktəblər tərəfindən haqlı olaraq tənqid edilən bihevizm, öz dövrü üçün mütərəqqi cərəyan olsa da insanın daxili aləmini, şüuru, hiss

və emosional halətlərini, motiv, meyil və məqsədlərini nəzərə almamış və bu məhdudluğu üzündən heç vaxt yaradıcılıq prosesini izah edə bilməmişdir.

Bihevizmin ardınca introspektiv psixologiyaya cavab kimi geştaltpsixologiya yarandı. Geştaltpsixologiya XX əsrin əvvəlində Almaniyada yaranmışdır. Geştaltpsixologiya psixikanı tam struktur kimi tədqiq edir və şüurun struktur elementlərinə bölünməklə öyrənilməsini səhv hesab edirdi. Geştaltpsixologiyanın görkəmli nümayəndələri kimi alman psixoloqları M.Vertqeymer, V.Köler, K.Kaffkanı göstərmək olar. V.Vertqeymerə görə elə mürəkkəb birləşmələr var ki, onların hissəcikləri daxil olduqları tamın xüsusiyyətlərini daşımır, lakin hissəciklərdə baş verən dəyişikliklər tamın struktur qanunları ilə baş verir. İntellektual davranışı tədqiqat obyektı edən geştalt psixologiya hərəkı reaksiyaların yaranmasında sensor obrazların rolunu önə çəkmiş, bu obrazların yaranmasının bir anda baş verdiyini, tam qavranıldığını diqqət mərkəzinə gətirmişdir ki, bununla da davranışı problem situasıyada çoxsaylı “yoxlama və yanılma” metodu nəticəsində təsadüfı düzgün reaksiya kimi öyrənən bihevizmə qarşı çıxmışdır.

XX əsrin birinci rübündə Z.Freyd tərəfindən yaradılan psixoanaliz

təlimi elmi dairələrdə böyük rezonans yaratdı. İntellektualizmə qarşı çıxan Freyd insanın psixi fəaliyyətini sistemli təhlil etmiş, təhtəşüura və insanın motivasiya sahəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Psixoanaliz təliminə görə insan təbiəti etibarlı ilə neqativdir və həqiqi motivlərini dərk etmir. Onun hərəkətverici qüvvələri aqressiya, eqoizm və cinsi tələbatlarıdır. Hərəkətverici amil kimi insanın keçmiş təcrübəsini (uşaqlıq təcrübəsini) əsas götürən Freyd, məsələnin sosial tərəfini unutmuş, insanın pozitiv tərəflərini görməmiş, bununla da neqativ psixologiyayı inkişaf etdirmişdir.

II Dünya müharibəsindən sonra yaranan humanist psixologiyaya ənənəvi dəyərlərin dəyişdiyi, həyatın mənasının sanki itdiyi, tənhalığın baş alıb getdiyi Amerika cəmiyyətində keçən əsrin 60-cı illərində yarandı. O dövrdə amerika cəmiyyəti “ekzistensial boşluq” yaşayırdı, insanlarda, xüsusilə də gənclərdə dövlətə, hökumətə, sosial institutlara inamsızlıq psixologiyası hökm sürürdü. Həyatın mənasını itirən insan özünə inamı itirir, gələcəyə ümitsiz baxır, başqa adamlarla səmimi münasibət qura bilmir, bir sözlə, böhran keçirirdi. Humanist psixologiyaya bu böhranın səbəblərini araşdırmaq zərurətindən yarandı.

Özündən əvvəlki cərəyanlara, xüsusilə də bihevizmə və freydzimə

qarşı üçüncü qüvvə kimi çıxış edən, insana daim inkişaf edən, özünü gerçəkləşdirməyə tələbatı olan, unikal, bütöv, aktiv, intensional, yaradıcı varlıq kimi yanaşan humanist psixologiya 70-ci illərdən bu günə qədər durğunluq dövrünü yaşayır.

Dediklərimizi yekunlaşdırmaq. İnkişafının böyük hissəsini fəlsəfənin tərkibində keçirən psixologiya müstəqil elm kimi fəlsəfədən ayrılan vaxtdan bu günə qədər insanı: intellektual, mexaniki, təhtəşüür və humanist, yəni daxili aləm aspektindən tədqiq etmiş, əhəmiyyətli nəzəri-elmi və elmi-praktik biliklər əldə etmiş, lakin bu nailiyyətlər insanın psixologiyasını, onun əsl mahiyyətini açmağa kifayət etməmiş və bu gün yeni, daha dolğun psixoloji istiqamətlərin yaranmasına ehtiyac duyulur. Bizcə psixologiyanın durğunluğunun səbəbi onun fəlsəfədən uzaq düşməsindədir. Psixologiyanın tarixini izləyərkən onun, həmişə öndə gedən fəlsəfədən qaynaqlandığının şahidi oluruq. Dövrünün fəlsəfi düşüncəsində artıq yer almış fikirlər sonradan psixologiyanın tədqiqat obyektinə çevrilir. Baxmayaraq ki, fəlsəfə də başqa elmlərin, o cümlədən psixologiyanın əldə etdiyi nailiyyətləri ümumiləşdirməklə müxtəlif ideyalar irəli sürür, lakin fəlsəfənin irəli sürdüyü ideyalar həmişə tarixi qabaqlayır. Bəlkə də mahiy-

yətcə yeni nailiyyətlər əldə etmək üçün psixologiya yenidən fəlsəfəyə üz tutmalı, ona qayıtmalıdır - yəqin ki bu belədir.

Beləliklə, psixologiya elmi müstəqilliyi dövründə insana intellektual yanaşmadan humanist yanaşmaya qədər tarixi yol keçmişdir.

Pozitiv psixologiya

XX əsrin 90-cı illərinin sonunda yaranmağa başlayan, özündən əvvəlki cərəyan və təlimlərin çatışmayan cəhətlərini atan, pozitiv cəhətlərini özündə birləşdirməyə cəhd edən yeni bir istiqamət – pozitiv psixologiya formalaşmaqdadır.

1964-cü ildə amerika psixoloqu M.Seliqman S.Mayerlə və B.Qvermayerlə Penselvan universitetində qazanılmış (və ya öyrənilmiş, mənimsənilmiş) acizlik (cərəsizlik) fenomenini öyrənirdi. Eksperiment itlər üzərində aparılırdı. Qapalı şəraitdə itlərə elektrik cərəyanı ilə təsir edirdilər. İtlər təhlükədən qurtulmaq üçün vurnuxur, çıxış yolu axtarırdılar. Eksperiment bir neçə dəfə təkrar edildikdən sonra çıxış yolunun olmadığını başa düşən heyvanlar mübarizədən əl çəkir, cərəyan verilərkən yerə sinir və zingildəyirdilər. Hətta çıxış yolu qoyulduqda belə onlar qaçmır, eyni davranış nümayiş etdirirdilər. Alimlər bu feno-

menə heyrətləndilər və əsas diqqəti acizliyin itlərdə depressiya yaratması faktına yönəldilər. Seliqman və həmkarları belə nəticəyə gəldilər ki, acizliyi heç də xoşagəlməz (təhlükəli) situasiya (hadisə) deyil, situasiyaya nəzarət edilməsinin mümkün-süzlüyü təcrübəsi yaradır(4).

Seliqmanın diqqətini daha bir şey - bəzi itlərin heç bir situasiyada təslim olmaması, çıxış yolu axtarması cəlb etdi. Sonralar insanlar üzərində aparılan eksperimentlər də öyrənilmiş acizlik fenomenini təsdiqlədi. Qeyd edildi ki, hər üç adamdan biri təslim olmur, hər səkkiz adamdan biri isə eksperiment başlamamış depressiyaya düşür (pessimistləşirdi). Bunun səbəbi nədir?

Ehtimal etmək olar ki, hər bir adam həyatında heç olmasa bir dəfə də olsa çıxılmaz vəziyyətə düşür, sarsıntı keçirir, dərin psixoloji gərginlik yaşayır. Lakin heç də hamı intihar etmir, çoxları (ya da bəziləri) depressiyadan çıxırlar da. Çətin günlərimizdə bizə küldən dirilib qalxmağa nə kömək edir?

Əsasən patoloji halları öyrənən, depressiyadan çıxmağın mexaniki yollarını tədqiq edən ənənəvi psixologiya bu suallara cavab verə bilmir. Çünki psixiatr Tomas Şaşın rişxəndlə dedi ki: " Psixologiya pul tələsi və psixiatriyanın solğun kopyası" olmuşdur. Yuxarıda sadalanan

suallara cavab axtararkən psixoloqlar yeni istiqamətlərdə tədqiqat aparır, pozitiv məqamları, pozitiv emosiyaları öyrənirdilər. Seliqman aparılan tədqiqatları ümumiləşdirərək yeni cərəyanın, pozitiv psixologiyanın yaranmasını elan etdi.

Pozitiv psixologiya nədir? Pozitiv psixologiya insanın resurslarına, mənəvi ehtiyatlarına yönəlmiş, onları tədqiq edən təlimdir. Səhv olaraq pozitivliyi neqativliklə qarşılaşdırırlar (psixologiyada). Pozitivliyi neqativliyin əks qütbü kimi başa düşmək onu məhdudlaşdırmaq deməkdir. Pozitiv psixologiya pozitivliyi neqativliyin içində axtarır. Sözün mənşəyinə fikir versək, görürük ki, latın dilində pozitiv sözünü qabaqcadan düşünülmüş, qabaqcadan olan mənasını verir. Bu mənada pozitivlik olanı kor-koranə, göz yumaraq adlayıb keçmək yox, onu dərk edərək qəbul etmək deməkdir.

Əcdadlarımız təhlükə ilə üzləşəndə neqativ emosiyalar yaşayırdılar (bu bizə də aiddir). Neqativ emosiyalar təhlükənin olduğu haqda xəbər vermək funksiyası daşıyır və bununla da insanın təhlükəsizliyini təmin edir. Bu prosesdə instinktlər böyük rol oynayır. Lakin instinktlər heç də həmişə kifayət etmir, bu prosesə düşüncə də qoşulur. Deməli, neqativ emosiyalar təfəkkürü inkişaf etdirir. Bəs onda pozitiv emosiyalar nəyə

lazımdır? Bu suala cavab vermək üçün başqa bir sual verək. Təhlükə insanı dayanmadanmı təqib edir? İnsan təhlükəsizliyini təmin etdikdən sonra nə edir? Bax, pozitiv emosiyalar bu sonra üçün lazımdır. Pozitiv psixologiya pozitivliyi neqativliyə əks bir şey kimi başa düşmür, onu, insanda olan müstəqil vahid (substansiya) kimi nəzərdən keçirir.

Pozitivliyin səhv başa düşülməsi onun səthilik, arsızlıq, özünüaldatma, illüziya kimi qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Alman psixoloqu Kurt Teppervaynın dediyi kimi: "Шорox не правильно понятого позитивизма сравнимо шорoxом (упоением) первого любви не созрелого подростка."(5, səh.37) Yalnız zaman ərzində həqiqi sevgiyə yüksələn məhəbbət kimi, pozitivlik də səhv fikirlərdən həqiqi pozitiv hisslərə kimi inkişaf etməlidir (K.Террervain). Məhz bu vaxt o, illüziyadan reallığa çevrilir, substansiya əmələ gətirir, bu substansiya bizim ruhumuzun dərinliklərinə qədər işləyir və oradan bütün həyatımıza istiqamət verir.

Pozitiv psixologiya üç əsas istiqamətdə tədqiqat aparır:

- pozitiv emosiyalar;
- pozitiv xarakter;
- pozitiv təsisatlar.

Bizcə burada pozitiv düşüncə tərzini də özünə yer almalıdır.

2000-ci ildə pozitiv emosiyalar nəzəriyyəsinə görə Templ mükafatına (\$100 000) layiq görülmüş Barbara Fredrikson sübut etdi ki, pozitiv emosiyaların xoş ovqat yaratmaqdan savayı, daha əhəmiyyətli rolu vardır. Pozitiv emosiyalar bizim intellektual, fiziki və sosial imkanlarımızı artırır və təhlükəli (çətin) hallar üçün böyük pozitiv ehtiyatlar yaradır(6).

Pozitiv psixologiyanın məqsədi insana xoşbəxt və mənalı həyat yaşamaqda kömək etməkdir. Lakin bunu necə etməli? " Mən indi bu suala cavab verməyə hazır deyiləm"-deyə Seliqman cavab verir. "Ancaq onu deyə bilərəm ki, ...что самое главное – ориентироваться на нечто более высокое, чем собственное существование. Тогда зависимости от того, сколь велико то целое, частью которого мы себя считаем, наша жизнь обретает свой высокой смысл."(7, səh.91)..

Qeyd etmək istəyirik ki, təsəvvüfün əsas ideyalarından biri - yaranışdan insanda olan ilahi zərrəciyin onu daha böyük mahiyyətə, Mütləq Həqiqətə-Allaha yönəltməsi, kamilləşməyə istiqamətləndirməsidir. Təsəvvüfdə real substansiya kimi qəbul edilən İlahi zərrə psixologiyada da real hadisə kimi nəzərdən keçirilir. "Божественное – это вполне реальное явление "(Seliqman).

İslam Şərqinin fəlsəfi-psixoloji təlimi. Təsəvvüf

Fəlsəfi və eyni zamanda psixoloji cərəyan olan təsəvvüf öz mahiyyətinə görə əvvəlki mistik cərəyanlardan fərqlənir. Qədim türk və şaman, zərdüştlük və hind təlimlərinin müəyyən elementlərini özündə birləşdirən təsəvvüf bir qurum kimi islam dini zəminində yaranmış, başqa mədəniyyətlərdən aldığı elementləri öz içində əritmiş, son məqsədi Haqq sevgisi olan bütöv bir əxlaqimənəvi təlim kimi formalaşmış və bütün islam şərqinin ruhuna hopmuşdur.

Təsəvvüf aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. İnsan və Allah arasında ünsiyyət.
2. Zöhd və xəlvət.
3. Eşq və vəhdəti-vücut.

İnsanın intuitiv şəkildə inanc yeri axtarması, yaradanı ilə ünsiyyətə can atması təbiidir. Təsəvvüf bunun zöhd və xəlvət, təqva və tövbə, təvəkkül və yəqinlik məqamlarından keçərək mərhələ-mərhələ son məqsədə, İlahi eşq və Vəhdəti-vücut məqamına çatmağın mümkünlüyünü göstərmişdir.

N.Göyüşov “Quran və irfan işığında” kitabında təsəvvüfün nəzəri-tarixi köklərini araşdırarkən irfani bilikləri önə çəkir və təhlilini irfani

biliklər kontekstində aparır, “irfansız təsəvvüf quru və zahiri qəlibdir” deyir. “Təsəvvüf öz zənginliyinə görə irfan dəyərlərinə borcludur. İrfan ... mahiyyətcə təriqət məhdudluğundan və yalançı ifrat meyillərdən uzaq pak və işıqlı islam düşüncəsi kimi tanınır.” (8, səh.70).

Təsəvvüf əməli təlimdir. İrfan onun nəzəri əsaslarıdır. Təsəvvüfdəki irfan islam dünyagörüşü əsasında formalaşmışdır.

Tarixdən məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbərdən sonra islam icmalarının hakim dairələrindəki dəbdəbəyə, dünyagirliyə etiraz kimi yaranan təsəvvüf sadə həyat tərzini, zöhd və xəlvəti, qəlbin paklığını və səmimiyyəti, Haqqa olan sevginin təmənnasızlığını önə çəkirdi. Sərrac ət-Tusi deyirdi: “Allaha ibadət və pərəstiş behişt xatirinə və ya cəhənnəm qorxusundan edilsə, bu riyakarlıqdır.” Rəbiə Ədəviyyənin də etdiyi duanı misal kimi göstərmək istəyirik: “İlahi! Əgər səni cəhənnəm odunun qorxusundan istəyirəmsə, məni cəhənnəm alovunda yandır, əgər səni behişt təmənnası ilə istəyirəmsə, cənnəti mənə haram et!” Və ya Şihabəddin Sührəverdi: “Sufi həmişə nəfsin paklığı, qəlbin saflığı, ruhun təəllisi üçün çalışır”-deyirdi.

Başlangıç 8-ci əsrə təsadüf edən təsəvvüf 9-cu əsrdə təlim kimi formalaşmağa başlamış və bu prosesdə

iki məktəb – Bağdad və Xorasan məktəbi yaranmışdır.

Bağdadda mötədil mövqedən çıxış edən, bütün mövcudatı Haqqın yeganə vücudunun sonsuzluğunun əhatəsində hesab edən, zöhd, məhəbbət və tövhid anlayışlarında ifrata yol verməyən Güneyd məktəbindən fərqli olaraq, Xorasanda Bəyazid Bistami məktəbi ifrat mövqedən çıxış edərək eşq anlayışını qabartdı və bununla da şəriət, fiqh və kəlam tərəfdarlarını özünə qarşı qoydu. Məhəbbətin fənanadan keçərək, yəni öz mənanı yox edərək, İlahi eşq səviyyəsinə yüksələ biləcəyini tərənnüm edən Bəyazid Bistami yazırdı: "İlahi! Nə vaxtadək mən ilə Sən arasında mənlilik və Sənlilik olacaq? Mənliliyi aradan götür, qoy mənim mənliliyim Səninlə olsun, heç mən olmayım." Həllac isə daha irəli gedərək: "Mən özüm yoxam, məndə olan da Haqqdır"-deyir.

Maraqlıdır ki, Mənsur Həllacın şagirdi Şibli Haqq ilə bəndə arasında mənəvi-ruhu bağlılığı sirr adlandırılmış, Həllacın qətlini isə həmin İlahi sirri faş etməklə izah etmişdir (8, səh78).

X–XII əsrlərdə çoxlu əsərlər yazılır, təsəvvüfün nəzəri-fəlsəfi çevrəsi dəqiqləşirdi. Əbu Bəkr Məhəmməd Kələbadinin, İsmayıl əl-Buxarinin, Əbu Talib Məkkinin, Əbu Nəsr əs-Sərracın, Əbu Həmid Qəzalinin,

Əbu Həfs Şihabəddin Sührəverdinin və başqalarının əsərlərində tövhid, Allahın sifətləri, hal və məqamlar, əxlaqi məsələlər, ağılla izah edilə bilməyən ruhlar aləmi, nəfslə mübarizə, daxili işıqlanma, nəfs-ruh, bədən-ruh, maddi və ruhani həyat haqqında geniş və əhəmiyyətli biliklər öz əksini tapmışdır.

Təsəvvüfün dini-fəlsəfi sistemə salınması isə Mühyəddin ibn Ərəbinin xidmətidir. İbn Ərəbi vəhdət haqqında bütün fikirləri ümumiləşdirib özünün "Vəhdəti-vücuda" təlimini yaratmışdır. Onun mahiyyəti bundan ibarətdir: Substansiya baxımından Haqq ilə xəlv, Xəlv ilə məxluq arasında vəhdət və birlik ola bilməz. Haqq Haqqdır, xəlv isə xəlv, Xəlv Xəlvdir, məxluq isə məxluq. Ancaq tövhid baxımından bütün məxluqatı yaradan bir Allahdırsa, hər şey Ona dua və təsbih edirsə, hər şeyin sahibi Odursa, hər şey Ona qayıdırsa, O hər şeyi bilir, ürəkdə olan gizli şeyləri bilir, Qeybi və Şəhadəti də bilən Odursa, insan hansı tərəfə üz çevirsə Onunla üzləşirsə, deməli, Haqq ilə xəlv, Xəlv ilə məxluq arasında bu yöndən münasibət və vəhdət vardır (bax:8, səh.83.)

Maddi həyatı, dünyanı fəna sayan təsəvvüf təliminə görə insanın iki gözü vardır. Zahir – maddi aləmi "görən" duyğu üzvləri və batini – daxilə yönələn bəsirət gözü. Maddi

dünyadan əl çəkib, nəfslə mübarizədə nəfsə qalib gəlməklə bəsirət gözünün açılması, əqlə dərk etməyin mümkün olmadığı irrasional mərhələyə çatması nəticəsində üzünü nura çevirməsi, daxilən işıqlanması, Yer-in-Göyün, ərşiin və qeybin, bütün məxluqatın, o cümlədən özünün yaradıcısı o bir olan, sübhan olan Allahı tanıması, ona bəqa etməsidir.

Təsəvvüfün həтта səthi təhlili də göstərir ki, bu təlim bütövlükdə insanın psixoloji, mənəvi-ruhani inkişafı təlimidir. İçimizdə əmanət kimi daşdığımız İlahi zərrəcik bizi Yaradanımıza istiqamətləndirir, kamillik yoluna yönəldir. Natamamlıq kompleksi yaşayan insan, əgər ruhunu dinləməyi bacarırsa kamillik yoluna üz tutur (9). Allahı dərk etməyə çalışır. Allahı dərk etmək onun yaratdıqlarını - təbiəti və insanı dərk etməkdən keçir (10). Özünü-dərk insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına böyük təsir göstərir və şəxsiyyətin strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Məhz bu səbəbdən təsəvvüfü şəxsiyyətin inkişafının amili kimi nəzərdən keçirdiyimiz pozitiv yönəlişliyin formalaşdırılması aspektindən öyrənmək qərarına gəldik.

Təsəvvüfdə kamilləşmənin üç, bəzi mənbələrdə dörd mərhələsi göstərilir: 1.Şəriət. 2.Təriqət. 3.Həqiqət və ya: 1.Şəriət. 2.Təriqət. 3.Həqiqət. 4.Mərifət.

Şəriət yol göstərəndir, əxlaq prinsiplərinə uyğun olaraq insanı düzgün yola yönəldir. Təriqət kamilliyə aparan sınaq yollarıdır. Həqiqət son mənzildir(8).

Təsəvvüfdə praktiki əhəmiyyətə malik olan hal və məqamların izahına keçməmişdən əvvəl insanın mənəvi-ruhani inkişafının bəzi psixoloji məsələlərinə nəzər salaq.

Şəxsiyyətin mənəvi-ruhani inkişafının dövrləri

İnsanın mənəvi-ruhani inkişafı o, özünə “Mən kiməm? Nə üçün bu dünyaya gəlmişəm? Həyatda necə yaşamaq lazımdır: ürəyin istədiyi kimi, yoxsa aqlın dediyi kimi? Dünya niyə yaradılıb? Mənim missiyam nədir? ” – suallarını verəndə başlayır. Bu sualları verənə qədər insan müəyyən bir inkişaf dövrünü keçmiş olur. Bu dövrü tənqidi fikrin yaranmasına qədər olan dövr adlandırmaq olar.

İnsanın bio-psixi tələbatları o, doğulan gündən təzahür etdiyi halda, onunla birgə doğulan mənəvi tələbatları təzahür edənə qədər insan müəyyən inkişaf dövrünü keçir. Bu inkişafın nəticəsində tənqidi fikrin yaranması ilə bağlı insan özünə yuxarıda sadaladığımız sualları verir. Bu dövrü tənqidi fikrin yaranması dövrü adlandırmaq olar. Bu zaman

kəsiyi insanın mənəvi inkişafa olan tələbatının oyanması kimi qiymətləndirilir.

İkinci dövrə gəlib çatana qədər insan artıq müəyyən inkişaf mərhələsi keçmiş olur. Belə ki, o, artıq sosiallaşma prosesinə qatılmış olur, yəni fərd sosial institutların təsirinə məruz qalır: ailədə, məktəbdə, həmyaşlılar qrupunda mənsub olduğu cəmiyyətin mədəniyyətini tədricən mənimsəmiş olur.

Şəxsiyyət sosial varlıqdır. Onun sosiallaşması zəruri prosesdir. Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri sosiallaşma prosesində formalaşır. Sosiallaşma insanların birgəyaşayışını təmin edir. İnsanın sosiallaşması daxil olduğu cəmiyyətin dəyərlər sistemini, münasibətləri, davranış normalarını, stereotiplərini mənimsəməsi prosesidir. İnsan bu təcrübəni mənimsədikcə mədəniləşir, yəni məxsus olduğu cəmiyyətin keyfiyyətlərini əxz edir. Bu prosesdə solumun dəyərlər sistemini mənimsəyən fərd onları özünün daxili aləminə uyğunlaşdırır, onları özünüküləşdirir, yəni özünün daxili dəyərlər sistemini formalaşdırır. Daxili dəyərlər sistemi şəxsiyyətin daxili mövqeyini formalaşdırır. Daxili mövqe insanın bio-psixi xüsusiyyətləri ilə şəxsi keyfiyyətlərinin vəhdətindən yaranır. Bu dövrü daxili mövqenin yaranması dövrü adlandırmaq olar.

Bu dövrdə həyat və fəaliyyətində özünü realizə edən şəxsiyyət özünün daxili dəyərlər sistemi ilə yaşadığı cəmiyyətin dəyərlər sistemi arasında uyğunsuzluğun olduğunu müşahidə edir. Şəxsiyyət artıq hansısa həyat hadisəsinə cəmiyyətin dəyərlər sistemindən çıxış edərək hazır verilmiş münasibət deyil, əksinə cəmiyyətin və əsas da özünün gözləmədiyi bir münasibət bəsləyir, onun hissələrinin məzmunu dəyişir. İnsan təəccüblənir (ancaq təəccüblənməyə də bilər). Bu, “Öz”ü ilə, əslilə görüşüdür. Özü ilə görüşən insan seçim qarşısında qalır. Bu dövrü seçim dövrü adlandırmaq olar. O, ya xainlik etməyib özünə sadıq qalmalı, cəmiyyətdən uzaqlaşmalı, yadlaşmalıdır, ya da başqalarına sadıq qalıb “Öz”ünü “satmalıdır”, özgüləşməlidir. Hansı seçim etməsi insanın şəxsi keyfiyyətlərindən, özünə münasibətindən, özünə nə dərəcədə etibar etməyindən, özünü dinləyə bilmək bacarığından asılıdır. Özünə sadıq olmayan insan hissələrini, arzularını sıxışdırır, yadlaşır, özünə xainlik edir, bir şəxsiyyət kimi fərdiliyini, yəni ancaq onaməxsus unikal şəkildə mövcud olan bio-psixi-sosio-mədəni məcmusunu itirir. O, daha özünü dinləmir, daxilindən gələn səsə etibar etmir, daxili potensialını – yaradıcılıq potensialını itirir, realizə etmir. “Öz”ü ilə görüş yaşadığın

hisslərin dərk olunması və dərk etdiyinin yaşanması prosesidir. Bu proses insanı Yaradanına aparan mənəvi-ruhani inkişaf yoludur(11).

Dediklərimizi yekunlaşdıraraq.

Beləliklə:

İnsanın mənəvi inkişaf prosesini dörd böyük dövrə bölmək olar:

– tənqidi fikrin yaranmasına qədər olan dövr;

– tənqidi fikrin yaranması dövrü;
– daxili mövqenin formalaşması dövrü;
– seçim dövrü.
– “Öz”ü ilə görüş insanın Yaradanı ilə görüşə hazırlıq vəziyyətidir.

Ədəbiyyat:

1.S.S.Xəlilov. Fəlsəfi etüdlər.// “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2008, N1-4

2.Ə.S.Bayramov,Ə.Ə.Əlizadə. Sosial psixologiya,Bakı, 2003

3. М.Г.Ярацевский. Психология в XX столетии, Москва, 1971

4.M.E.Seliqman. Helplessness: On depression, development, and death. San Francisco: Freeman, 1975

5. K.Tepperwain. De kraft der Pozitiven Psychology, Originalausgabe, 2007

6. Fredrikson B. The role of positive emotions in Positive Psychology: The broaden-and- build theory of positive emotions. American

Psychologist, 2001. Вах: М.Селигман. Позитивная психология, 2005.

7. М.Э.Селигман. Новая Позитивная Психология, София, 2006

8. N.Göyüşov. Quran və irfan işığında, Bakı, 2007

9.Bünyadzadə K. Şərq və Qərb. İlahi vəhdətdən keçən özünüdərk, Bakı, 2007

10.S.S.Xəlilov. Fəlsəfi etüdlər. //”Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər”, 2009, N1-6

11.Ş.Abdullayeva. Şəxsiyyətin mənəvi-ruhani inkişafının bəzi psixoloji məsələləri//“Anfas” jurnalı, 2009, N 7

**ПОЗИТИВНАЯ УСТАНОВКА:
В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ И В СУФИЗМЕ**

Абстракт

Можно предположить, что каждый человек, хотя бы раз в жизни переживает напряжённое психологическое состояние – жизнь теряет для него смысл.

Но не все падают духом. Люди ищут выход из сложившегося положения. Какая сила помогает людям в таких ситуациях? Где находится эта сила, которая помогает людям не падать духом, занимать активное жизненное позицию и заниматься творчеством?

Традиционная психология не может ответить на эти вопросы или отвечает опосредованно. Позитивная психология, которая пытается исследовать человека с позитивной стороны, сосредоточивает свое внимание на позитивные ресурсы человека. Сегодня позитивность понимается как нечто не серьёзное, поверхностное, самовнушение, как ее предлагает интернет-услуга. Такое понимание позитивности мешает правильного понимания её сущности. Позитивная психология рассматривает пути развития позитивности до её истинного восприятия.

**POSITIVE ATTITUD: IN MODERN TIME POSITIVE
PSYCHOLOGY AND IN TASAVVUF**

Abstract

We can assume that every person at least once in life experiences tense psychological state - life loses meaning for him.

But not all discouraged. People are looking for a way out of this situation. What force helps people in such situations? Where is this power that helps people not to lose heart, to take an active approach to life and engage in creative work?

Traditional psychology can not answer these questions or answers indirectly. Positive psychology, which tries to explore the man with the positive side, focusing on the positive human resources. Today, the positivity is understood as something not serious, shallow, self-hypnosis, as it offers Internet service. Such an understanding of the positive prevents a

proper understanding of its essence. Positive psychology is considering the development of positivity to its true perception.

In Modern time positive psychology which attempts to learn human from positive side focuses on positive resources of human .

In positive psychology positiveness is not compared to negativness, since it is reviewed as a substance.

Positivism does not mean to ignore and omit everything, it means to accept reality by perception.

In 21 century modern pschycological science explains positive resources as a source of happy life, but how was the attitude to these positive resources in The East.

Didn't this issue which modern psychological science trying to explain with new terms find its explanation in the Eastern outlook, and didn't the The Eastern people developed spiritually?

The author of the article trying to find answer to these questions generally analyses the positive moments and positive attitude in the positive psychology that is a branch of psychological science and in Sufism which is the wide spread philosophical, psychological theory of The Islamic East.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının "İnzibati İdarəetmə" fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 26 noyabr 2010-cu ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

ИГРА – ТВОРЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Бунятова А.Р.

Диссертант НАНА,

Институт Философии,

Социологии и Права, г. Баку

E-mail: aynur_bunyatova@yahoo.com

Açar sozlər: oyun, yaradıcılıq, məktəbəqədər yaş, təxəyyül, diqqət, yaddaş, əməkdaşlıq, süjet – rol oyunları, sosializasiya.

Ключевые слова: игра, творчество, дошкольный возраст, воображение, внимание, память, сюжетно-ролевые игры, сотрудничество, социализация.

Keywords: game, creativity, preschool age, imagination, attention, memory, subject – role - playing, cooperation, socialization.

«**Т**ворчество проявляется везде, где человек воображает, изменяет, отступает от стереотипа, создает хоть крупицу нового для других или для себя» Л.С.Выготский [1, с 189]

Что такое творчество? Как проявляются творческие способности? Эти вопросы интересуют многих, но прежде всего педагогов, поставивших своей целью создание творческой обстановки в дошкольном учреждении. Дошкольное детство - короткий, но важный период становления личности. В эти годы ребенок приобретает первоначальные знания об окружающей жизни, у него начинает формироваться определенное отношение к людям, к труду, вырабатываются навыки и привычки

правильного поведения, складывается характер. В условиях детского дошкольного учреждения спонтанное обучение детей происходит в игровых занятиях. Поэтому основной вид деятельности детей дошкольного возраста - игра, в процессе которой развиваются духовные и физические силы ребенка; его внимание, память, воображение, дисциплинированность, ловкость. Ученые предполагают, что поскольку игра является процессуальным, а не продуктивным видом деятельности, ребенок по своему преобразует окружающую среду, активная игровая деятельность детей может благоприятно сказаться на повышении их творческих возможностей. [2,с 351]

Особое место занимают игры, которые создаются самими детьми,

- их называют творческими или сюжетно-ролевыми. В этих играх дошкольники воспроизводят в ролях все то, что они видят вокруг себя в жизни и деятельности взрослых. Творческая игра наиболее полно формирует личность ребенка, поэтому является важным средством воспитания.

Игра – отражение жизни. Здесь все «как будто», «понарошку», но в этой условной обстановке, которая создается воображением ребенка, много настоящего; действия играющих всегда реальны, их чувства, переживания подлинны, искренни. Ребенок знает, что его любимые герои – только игрушки, но любит их как живых.

Подражание взрослым в игре связано с работой воображения. Ребенок не копирует действительность, он комбинирует разные впечатления жизни с личным опытом. Детское творчество проявляется в замысле игры и в поиске средств для его реализации. Сколько выдумки требуется, чтобы решить, в какое путешествие отправиться, какой соорудить корабль или самолет, какое подготовить оборудование! В игре дети одновременно выступают как драматурги, бутафоры, декораторы, актеры. Однако они не вынашивают свой замысел, не готовятся длительное время к

выполнению роли, как актеры. Они играют для себя, выражая свои мечты и стремления, мысли и чувства, которые владеют ими в настоящий момент. Поэтому игра – всегда импровизация.

Мама: – Алескер, зачем ты играешь?

Алескер: – чтобы не скучать.

Мама: – а откуда ты придумываешь сценарии для своих игр?

Алескер, немного призадумавшись ответил, например я вижу твою цепочку на столе, сразу представляю, что это огромная змея которая пытается взобраться на башню (флаконы от духов) ,потом появляются люди, оружие. Таким образом мы видим воспроизводя различные события жизни, эпизоды из сказок и рассказов, ребенок размышляет над тем, что видел, о чем ему читали и говорили. При непосредственной самоорганизации смысл многих явлений, их значение становится для ребенка более понятным и самооценным.[3, с 53]

Игра – самостоятельная деятельность, в которой дети впервые вступают в общение со сверстниками. Их объединяет единая цель, совместные усилия к ее достижению, общие интересы и переживания. Дети сами выбирают игру, сами организуют ее. Но

в то же время ни в какой другой деятельности нет таких строгих правил, такой обусловленности поведения, как здесь. Поэтому игра приучает детей подчинять свои действия и мысли определенной цели, помогает воспитывать целенаправленность.

В игре ребенок начинает чувствовать себя членом коллектива, справедливо оценивать действия и поступки своих товарищей и свои собственные. Задача воспитателя состоит в том, чтобы сосредоточить внимание играющих на таких целях, которые вызывали бы общность чувств и действий, способствовать установлению между детьми отношений, основанных на дружбе, справедливости, взаимной ответственности.

Творческая коллективная игра является школой воспитания чувств дошкольников. Нравственные качества, сформированные в игре, влияют на поведение ребенка в жизни, в то же время навыки, сложившиеся в процессе повседневного общения детей друг с другом и со взрослыми, получают дальнейшее развитие в игре. Требуется большое искусство воспитателя, чтобы помочь детям организовать игру, которая побуждала бы к хорошим поступкам, вызывала бы лучшие чувства.

Сюжетно-ролевые игры - одни из самых любимых у детей всех возрастов. Они великолепно подходят как для двух-трехлетних малышей, так и для старших дошкольников, создают условия для совместной деятельности. В сюжетно-ролевых играх ребенок старается как можно ярче проявить себя, применить весь накопленный опыт, все свои знания и умения.

Творческую игру нельзя подчинять узким дидактическим целям, с ее помощью решаются важнейшие воспитательные задачи. Игровую роль дети выбирают в соответствии со своими интересами, своими мечтами о будущей профессии. Они еще по-детски наивны, не раз изменятся, но важно, что ребенок мечтает об участии в полезном для общества труде. Постепенно в игре у ребенка формируются общие представления о значении труда, о роли различных профессий.

В игре умственная активность детей всегда связана с работой воображения; нужно найти себе роль, представить себе, как действует человек, которому хочется подражать, что он говорит. Воображение проявляется и развивается также в поиске средств для выполнения задуманного; прежде

чем отправиться в полет, необходимо соорудить самолет; для магазина надо подобрать подходящие товары, а если их не хватает, изготовить самому. Так в игре развиваются творческие способности будущего школьника.

Д.Б.Эльконин выделил четыре уровня развития сюжетно-ролевой игры.

Сопоставление выделенных направлений в развитии сюжетно-ролевой игры позволяет определить основные ее уровни (этапы). [4,с.118].

I уровень: центральным содержанием игры являются предметные действия. Роли не определяют действия, не называются детьми, а обозначаются после совершения игрового действия. Действия однообразны и повторяемы, их логика легко нарушается.

II уровень: на передний план выдвигается соответствие игрового действия реальному. Роли называются детьми. Логика действия определяется их последовательностью в реальной жизни. Расширяется число и виды игровых действий.

III уровень: основным содержанием игры является выполнение роли и связанных с нею действий. Роли ясные и четкие, называются детьми до начала

игры. Роль определяет логику и характер действий. Появляется специфическая ролевая речь.

IV уровень: основным содержанием игры является выполнение действий, отражающих отношение к другим людям. На протяжении всей игры ребенок ясно проводит одну линию поведения. Действия разворачиваются в четкой последовательности, логичны, разнообразны. Сюжетно-ролевой игры в дошкольном возрасте, определяет развитие всех существенных сторон личности ребенка, подготавливает переход в новый период развития.

Выделенные этапы не являются прямым следствием возраста. Развитие игры зависит, прежде всего, от условий жизни и воспитания ребёнка, а значит от нас, близких взрослых. Для того чтобы ребёнок умел хорошо играть, и чтобы игра давала действительный развивающий эффект, необходимо учить его играть, и, прежде всего, готовить к принятию игровой роли.

Интересные игры создают бодрое, радостное настроение, делают жизнь детей полной, удовлетворяют их потребность в активной деятельности. Даже в хороших условиях, при полноценном питании ребенок будет плохо

развиваться, станет вялым, если он лишен увлекательной игры. Например,

– Сулейман, расскажи нам о том как играют тигрята со своими братьями и сестрами?

– Откуда я знаю, ведь я не тигренок и у меня нет сестер и братьев.

А вот ответ Сулеймана после 9 месяцев спустя, после общения с детьми:

– Учительница, посмотрите это пират (показывает подделку из пластилина), он потерялся на острове, и будет искать себе друзей и ночлег.

Вступая в сотрудничество со сверстниками, привлекаясь в их игру, постепенно «стойкие» образы в воображении ребенка, уподобляясь, увиденному приходит в движение, создавая не что другое, которое присуще только ему. Вот это и свое присущее показывал Сулейман.[3, с 65]

В игре все стороны детской личности формируются в единстве и взаимодействии. Организовать дружный коллектив, воспитать у детей товарищеские чувства, организаторские умения можно только в том случае, если удастся увлечь их играми, отражающими труд взрослых, их благородные поступки, взаимоотношения. В

свою очередь только при хорошей организации детского коллектива можно успешно развивать творческие способности каждого ребенка, его активность.

Сценарий игры может быть абсолютно любой, главное, чтобы предлагаемые в игре обстоятельства были знакомы как старшим, так и младшим участникам. Играя вместе, дети начинают учитывать желания и действия другого ребенка, отстаивать свою точку зрения, строить и реализовывать совместные планы. Все ролевые игры детей (за очень небольшим исключением) наполнены социальным содержанием и служат средством вживания во всю полноту человеческих отношений, поэтому интересны и полезны для всех возрастов.

Кроме традиционных сценариев (семья, магазин, больница, парикмахерской), в сюжетно-ролевых играх можно также использовать и другие сценарии. Например, придумать сценарий к любимым детским мультфильмам с участием любимых героев Губки Боба, Спайдермена, Бетмена и т.д. Игра поможет детям усвоить правила поведения в общественных местах, больше узнать о разных профессиях, о построении взаимоотношениях, сплоченности, чувств любви и долга.

Исследования утверждают, что важнейшее условие успешного руководства творческими играми – умение завоевать доверие детей, установить с ними контакт. Это достигается только в том случае, если педагог относится к игре серьезно, с искренним интересом, понимает замыслы детей, их переживания. Такому воспитателю ребята охотно рассказывают о своих

планах, обращаются к нему за советом и помощью [5, с 30; с 48].

Творчески мыслящий ребенок найдет смысл и идею в самых обыденных и банальных, с точки зрения взрослого, вещах, поэтому не ограничивайте фантазию своих детей, пусть любой самый неожиданный поворот сценария будет реализован в игре.

Литература:

1. Л.Виготский. Собрание сочинений. Т 4, Москва 1983 г- 432 с.
2. Одаренные дети: пер. с англ./ общ. ред. Бурменской и Слуцкого. - М., 1991, 223 с.
3. А.Буятова. Мир глазами детей г. Баку 2005- 75 с.

4.Д.Б. Эльконин. Психология игры М. Просвещение 1987г- 226 с.

5.Воспитателю о детской игре: Пособие для воспитателя дет.сада / Под ред.Т. А. Марковой. - М.: Просвещение, 1982. - 128 с.

OYUN – YARADICI FƏALİYYƏT

Abstrakt

Uşaqlar, uşaqlıq, oyun. İlk baxışdan bu anlayışlar çoxuna aydın və bir biri ilə ayrılmaz anlayışlar kimi gəlir. Oyun o dərəcədə uşağa məxsusdur ki, biz tək hallarda özümüz özümüzə sual veririk, bəs nə üçün oyun yaranır və necə inkişaf edir?

Məqalədə oyunun uşağın tərbiyəsində və yaradıcı inkişafındakı əhəmiyyəti və rolu araşdırılıb. Oyun uşağın bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapması, onun mənavi – mətinlik keyfiyyətlərinin formalaşması üçün effektiv vasitədir və oyunda ətrafa təsir etmək tələbatı yaranır. Oyunda uşağın psixikasında əsaslı dəyişiklər yaranır. Məşhur pedaqoq A.S.Makarenko uşaq oyunlarını belə təqdim etmişdir: “Oyun uşağın həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir, bu əhəmiyyət elə böyüklərin işi və xidməti fəaliyyəti kimidir. Uşaq oyunda necədirsə, çox hallarda o elə işdə də eyni cür olacaq.

Ona görə gələcəyin tərbiyəsi, hər şeydən əvvəl oyunda baş verir...”

GAME IN THE CREATIVE PROCESS

Abstract

Children, childhood, game. These concepts are at first glance, many seem to be clear and inseparable. The game is so inherent in every child that we rarely ask ourselves why there is a game and how it develops?

This article examines the role of games in the creative development and education of the child. The game is an effective tool of identity formation preschooler, his moral and volitional qualities, the game needs realized the impact on the world. It causes a significant change in its mentality.

The famous teacher A.S.Makarenko so characterized a role of childish sports:

"Game has great value in life of the child, has too value what at the adult has activity work, service. What child in game, such in many respects it will be in work. On it education of the future figure occurs, first of all, in game..."

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür [protokol № 4]

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Məmmədova G.B.

BDU, Magistratura və Doktorantura

şöbəsinin əməkdaşı

E-mail: govher_m@mail.ru

Açar sözlər: *Yeniyyətələr, psixi inkişaf, özünüdərkətmə, valideyn, konflikt, şəxsiyyət.*

Ключевые слова: *Подростки, психическое развитие, самопознание, родитель, конфликт, личность.*

Keywords: *juvenile, mental development, self-knowlege, parent, conflict, personality.*

Müasir dövrün aktual problemlərindən biri yeniyyətələr və onların davranışında baş verən məsələnin təhlil edilməsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, hər yaşın özünəməxsus problemləri var, ancaq uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu dövr daha çətin mərhələ hesab olunur. Belə ki, yeniyyətəlik yaşında şəxsiyyətin təşəkkülü ən mürəkkəb sosial münasibətlər mühitində baş verir. Müasir dövrdə insan münasibətlərinin dairəsi inkişaf etmiş, çalarları mürəkkəbləşmişdir. Yeniyyətə belə münasibətlərdən baş çıxarmalı, həm də lazım gəldikdə ona uyğunlaşmalıdır. Bunun üçün isə onun davranış və rəftar sistemində dəyişiklik yaranmalıdır. Bu baxımdan yeniyyətmənin şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm təzad törədən səbəblərdən biri yeniyyətməyə verilən tələb və təsir

istiqamətləri ilə reallıq, xüsusən də həyatı davranış nümunələri və etalonları arasında ziddiyyəti sezmək, onu idrak obyektinə çevirərək müəyyən nəticələrə gəlməkdir. Yeniyyətə şəxsiyyətinin formalaşmasında belə psixoloji təzadları nəzərə almadan öyrənməyə cəhd göstərmək mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, bir sıra tədqiqatçıların ikinci həyat, bəzilərinin dönüş, bəzilərinin böhran adlandırdıqları bu yaş dövründə bir sıra psixoloji amillərin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məşhur Amerika psixoloqu Kurt Levin qeyd edir ki, yeniyyətə dövrünün spesifikliyi onun iki; uşaq - yaşlılar qrupları arasında yerləşməsi və bu baxımdan daim təzyiqlərlə üzləşməsidir. Yeniyyətə artıq uşaq qrupuna mənsub olmaq istəmir, yaşlılar qrupu isə

onları qəbul etmir. Yeniyetmə meyillərinin aydın ifadə olunmuş ziddiyyətliliyi bu yaş dövrü üçün xarakterikdir. Yeniyetməlik yaş dövrü hər iki dövrün xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün çətin, eyni zamanda böhranlı yaş dövrü də hesab olunur. Yeniyetmə həm valideynlər, həm müəllimlər, həm də özü üçün ən çətin obyektə çevrilir. [1. səh.15]

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bu yaş dövründə uşağın anatomik-fizioloji və psixi inkişafında, iradi-emosional və intellektual keyfiyyətlərində ciddi dəyişikliklər baş verir və onlarda yetkinliyin üç səviyyəsi; cinsi, psixoloji və sosial yetkinlik özünü daha aydın biruzə verir. Yeniyetmələrin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yetkinliyin cinsi, psixoloji və sosial səviyyəsi vəhdətdə, birlikdə inkişaf etməlidir [2. səh.34]

Qeyd etmək lazımdır ki, özünü kişi, yaxud qadın cinsinə mənsubluğunu təsbit etdiyi andan oğlan və qızlarda həm psixoloji, həm də sosial yetkinliyin təməli qoyulur. Fiziki və cinsi yetişmə yeniyetmənin əks cinsə olan marağı ilə bağlıdır. Həmin dövrə qədəm qoyan yeniyetmələr öz xarici simalarına xüsusi diqqət yetirirlər.

Eyni zamanda yeniyetmənin cəmiyyətdə, yaşlılarla və öz yaşlıları ilə ünsiyyətləri genişlənir, şəxsiyyətlərarası münasibətləri mürəkkəblə-

şir. Yeniyetmənin ilk tələbatı ümumi maraqları olan adamlarla dost münasibətlərini yaratmaqla bağlıdır. Bu baxımdan onlarda öz yaşlılarına emosional bağlılıq yaranır.

Bu baxımdan bu sahədə tədqiqatlar aparmış Ə.Ə.Qədirov və N.Ə.Xəlilov qeyd edirlər ki, yeniyetmənin psixi inkişafı onun özünüdərk etməsi ilə bağlıdır. Bu yaşda yaşlılıq hissinin meydana gəlməsi uşağın özünüqiymətləndirməsinə əsaslı təsir göstərir. Yeniyetmənin özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yaranır. Çox vaxt ilk dövrlərdə yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi faktik imkanlarına kollektivdəki real mövqeyinə uyğun gəlməsə də bunun sayəsində o, bir növ özü üçün öz «mən»ini kəşf edir. Yüksək özünüqiymətləndirməsi olan yeniyetmələr tez-tez ətrafdakılarla konflikt şəraitində olurlar. [1. səh.25]

Aparılmış tədqiqatların təhlili və gündəlik müşahidələr göstərir ki, yeniyetmələr daha çox həmyaşlıları ilə təmasda olurlar və çox zaman valideynlərinin, müəllimlərin tərbiyəvi məsləhətlərinə məhəl qoymurlar. Bir çox tədqiqatçılar bunu yaş ziddiyyətləri ilə izah etsələr də fikrimizcə burada əsas səbəb onlarda «yaşlılıq» hissinin dərk olunması səviyyəsi ilə bağlıdır. Yaşlıların yeniyetməyə «uşaq» kimi baxması, yeniyetmənin isə

özünü «yaşlı» kimi hiss etməsi onların qoşulduğu münasibətlər sistemində paradoks yaradır. Yeniyetmə onun yenicə təşəkkül tapmış hisslərinin (yaşlılıq hissi) «qiymətləndirilməsini» təkidlə tələb edir.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, «Yeniyetməlik yaşı bir tərəfdən sosializasiya yaşıdır. Bu baxımdan yeniyetmə bəşəriyyətin mədəniyyət aləminə qovuşur və sosial sərvətləri mənimsəyir, digər tərəfdən isə yeniyetmə yaşlı fərdiləşmə yaşıdır. Bu yaş dövründə o, özünün bənzərsiz və təkrarolunmaz «mən»ini kəşf edib həyatının hər hansı bir məqamında onu bütün aydınlığı ilə göstərir.» Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməni düzgün tərbiyə etmək üçün onun təkcə ümumi psixoloji və psixoloji inkişaf qanunauyğunluqlarını deyil, həm də özünəməxsus fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Məsələyə bu aspektdə yanaşan tədqiqatçıların fikrincə bu dövrdə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında bir çox yetkinliklər, dəyişikliklər baş verir ki, onların sayəsində şagirdin təlim və tərbiyəsində, rəftar və davranışında müxtəlif tipli çətinliklər; şıltaqlıq, inadkarlıq, tənbellik, kobudluq, qapalılıq adamdan qaçmaq və bu kimi keyfiyyətlər meydana gəlir, uşağı cəzalandırmaq qətiyyəni səmərə vermir, valideyn uşaqla

«ümumi dil» tapmaqda çətinlik çəkir. [1. səh. 41.]

Aydındır ki, bu yaş dövründə müstəqilliyə can atan yeniyetmələrin əksəriyyəti valideynlərinin qəyyumluğundan qurtulmağa çalışır və daha çox sərbəstlik əldə etmək istəyirlər. Valideynlərinə qarşı çıxaraq özlərini təsdiqləmək, cəmiyyətdə öz yerlərini tutmaq istəyirlər. Bu baxımdan yetişkənlik dövrünü keçirən yeniyetmələrin əksəriyyəti öz yaşlıları arasında da bir sıra qeyri-adi hərəkətləri ilə seçilir.

Məşhur Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.S.Bayramovun fikrincə bir çox valideynlər belə hesab edir ki, yeniyetmə ilə konfliktdən qaçmaq olmaz. Doğrudur, bu yaşlarda uşaqlarda son dərəcə ziddiyyətli psixoloji xüsusiyyətlər meydana çıxır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, yeniyetmədə inkişaf ilə əlaqədar vahid olaraq mənfi davranış formaları yaranmışdır və ya o, mütləq böyüklərlə konfliktə olmalıdır. Hər şey konkret şərait və tərbiyə üsullarından asılıdır. Bununla bağlı tədqiqatçı M.Həmzəyevin fikrincə «tərbiyə şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət sahəsidir». [2. s.21] Bu baxımdan şəxsiyyətin, xüsusən də yeniyetmənin hər bir keyfiyyəti bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Ona görə də şəxsiyyətin hər bir əlaməti başqa əlamətlərlə əla-

qəsindən asılı olaraq çox vaxt tamamilə fərqli xarakter daşıyır, özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan tərbiyə prosesini düzgün idarə etmək üçün yeniyetmə şəxsiyyətində həmin cəhətlərinin hər birinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Yalnız bu zaman tərbiyə prosesində yeniyetmələrin tələbatları, maraq və meylləri, dünya görüşü, əqidə və idealları, qabiliyyət və xarakteri lazımi şəkildə formalaşdırıla bilər. Yeniyetmələr böyüklərin onların istəkləri ilə hesablaşmamasını ciddi etirazla qarşılayırlar. Xüsusilə həmyaşdılarının yanında onlara amiranə müraciət formalarına, xəbərdarlıqlara, istehzalara, inamsızlığa dözə bilmirlər. Hətta həddini aşan qayğıkeşlik və mehribanlıq da yeniyetməni əsəbləşdirir. Bir şəxsiyyət kimi formalaşmaqda olan yeniyetmənin özünəməxsus aləminə sərtliklə müdaxilə etmək olmaz. Təəssüf ki, bu günə qədər «yeniyetmə hələ uşaqdır və buna görə də o, böyüklərə sözsüz tabe olmalıdır» mülahizələrini öz münasibətlərində və fəaliyyətlərində rəhbər tutan valideynlər və müəllimlər az deyildir. Əsl tərbiyəçi yeniyetməyə münasibətdə, hər şeydən əvvəl, böyük yoldaş, nüfuza malik dost mövqeyini tutmalı, ona etibar etməlidir. Yeniyetmə böyüklərin ona inanmasını və etibar etməsini çox istəyir. [3. səh.82]

Doğrudan da yetkinlik dövrünü keçirən uşaqların çoxu hər hansı bir qadağa, töhmət və məzəmmətə azadlıqlarının əldən alınması kimi yanaşır və yasaq edilmiş çərçivədən kənara çıxmağa çalışırlar. Bu mərhələ arxada qaldıqdan sonra isə onlar daha mühakiməli olur, əvvəllər inkar və imtina etdikləri bir çox məsələlərdə valideynlərinə haqq qazandırır-lar. Yeniyetmə qızlar öz yaşdaları olan oğlanlardan fərqli olaraq nisbətən az diribaşlıq etsələr də, onlarda özünə qapanma halları müşahidə olunur. Onlar hər şeydən sirr düzəldərək, artıq valideynləri ilə öz dərd-sərlərini bölüşmək istəmirlər.

Məlumdur ki, yeniyetməlik yaş dövründə yeniyetmələrdə əks cinsin nümayəndələrinə güclü maraq hissi yaranır, onların əksəriyyəti məhəbbət haqqında sentimental şeirlər yazırlar, amma heç kimə oxumağa icazə vermirlər. Əgər oğlunuz və qızınız həmin dövrdə kiminləsə arzu edilməz dostluq edərsə, bu zaman ona həssaslıq, səbr və təmkinlə yanaşmağa çalışın, dava-dalaş salmayın və inanın ki, bu, ötəri bir həvəs olub tezliklə keçəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün valideynlər öz övladlarının həyatını bir çox zərərlərdən qorumağa çalışaraq onlara səmimi qəlbədən bir sıra məsləhətlər verməyə çalışırlar və bu təbii qarşılığa bilər. Lakin bir məsələ

ləni xüsusilə nəzərə almaq lazımdır ki, onlar tezliklə müstəqil həyata qədəm qoyacaqlar və bu baxımdan onlar müstəqil yaşamağı, öz ayaqları üstündə durmağı öyrənməlidirlər.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, bu keçid dövrüdür. Ona görə də valideynlər bu çətin və məsuliyyətli dövrdə övladlarına dayaqlar durmağa və onları başa düşməyə çalışmalıdırlar. Yeniyetmənin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinə istinad edərək onun tərbiyəsi ilə məqsədyönlü məşğul olmaq olduqca vacib və mürəkkəbdir. Fikrimizcə, yeniyetmələ-

rin aşılıb-daşan enerjilərini faydalı istiqamətə yönəltmək - bu yeniyetmələrin müəllimlərdən, valideynlərdən, məktəbdən, cəmiyyətdən uzaqlaşmasını aradan qaldırmağın ən düzgün yoludur.

Hər bir valideyn və tərbiyəçi şəxsiyyətin inkişafında bu məsul mərhələni daim yadda saxlamalı və ixtisasından, hətta mənəvi vəziyyətindən, ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq gənc nəslin tərbiyəsində şəxsi məsuliyyət hissini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı, 2001.

2. M.Ə.Həmzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyası. Bakı, 2000.

3. Ə.S.Bayramov, Ə.Əlizadə. Psixologiya, Bakı, 2002.

4. Ə.Əlizadə. Müasir Azərbaycan məktəblisinin psixoloji problemləri, Bakı, 1998.

5.Вернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание. М., 1989.

6.Вадалев А. Личность и общение. М., 1981.

7.Вожовик Л., Славински Л. Психологические развитие школьника и его воспитание. М., 1979.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДРОСТКОВОГО ПЕРИОДА

Абстракт

В статье исследуются психологические проблемы подросткового периода. Отмечается, что индивидуальность формирования подросткового периода происходит в среде наиболее сложных социальных отношений. В данном плане в настоящее время человеческие отношения развиваются и становятся все более сложными. В силу этого подросток должен разбираться в подобных отношениях и при необходимости уметь к ним приспосабливаться.

В тоже время автор отмечает, что подростковый период является периодом социализации. С этой точки зрения подросток приобщается к мировой культуре и усваивает социальные ценности, с другой стороны, подростковый период является периодом индивидуализации.

В этот возрастной период он «открывает» свое несравненное и неповторимое «я», во всей полноте отражая его в различные моменты жизни.

В статье автор предпринял попытку проанализировать предыдущие исследования в данном направлении, провести их классификацию и систематизировать.

В заключении автор приходит к выводу, что для правильного воспитания подростка необходимо наряду с общими психологическими закономерностями и закономерностями психологического развития, учитывать также и закономерности своеобразного индивидуального развития.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF ADESCENT

Abstract

This article is dealing with the psychological problems of the teenage period. It is noticed that individuality of formation of the teenage period occurs in the environment of the most difficult social relations. In the given plan human relations develop and become more and more difficult. Owing to it the teenager should understand similar relations and if necessary to be able to adapt to them.

Here author also notices that the teenage period is the socialization period. From this point of view the teenager joins world culture and acquires social values, on the other hand, the teenage period is the individualization period.

During this age period it "opens" incomparable and unique "I", in all completeness reflecting it during the various moments of life.

In article the author has made an attempt to analyse the previous researches in the given direction, to spend their classification and to systematize.

Taking consideration all of these, the author comes to a conclusion that for correct education of the teenager it is necessary along with the general psychological laws and laws of psychological development, to consider as well laws of original individual development.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür. [protokol № 3]

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 25 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ DOSTLUĞUN YARANMASI VƏ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cavadova A.Ə.

*BDU-nun Psixologiya kafedrasının
dissertantı*

E-mail: Arzu78@box.az

Açar sözlər: *yeniyyət, dost, rəğbət, cinsi tərbiyə, emosiya, emosional yetkinlik.*

Ключевая слова: *подросток, друг, симпатия, половое воспитание, эмоция, эмоциональная зрелость.*

Keywords: *adolescence, friend, sympathy, sex education, emotion, emotional maturity.*

Məlum olduğu üzrə yeniyyətlik yaş dövrlərindən biri olsa da bir sıra xüsusiyyətləri ilə həm əvvəlki və həm də sonrakı yaş dövrlərindən fərqlənir. Yeniyyətməni səciyyələndirən birinci xüsusiyyət onun keçid dövrünü yaşamasıdır. Yəni uşaqlıqdan böyüklüyə keçməsidir.

Yeniyyətə nə uşaq, nə də böyükdür. O, hər iki dövrün xüsusiyyətlərinə malikdir. Elə ona görə də yeniyyətlik dövrünə çətin yaş dövrü deyilir. Yeniyyətlik yaş dövründə orqanizmdə əsaslı dəyişikliklər baş verir. Onlar birinci növbədə cinsiyyətə, orqanizmin qeyri-proporsional şəkildə inkişafına aiddir. Bununla əlaqədar olaraq yeniyyətmədə qan təzyiqi artır. Baş ağrıları, ürək döyüntüləri, əsəbilik və s. olur. Bu dəyişikliklərin bir nəticəsi də yeniyyətmələrdə münafiqlik, tərslik xüsusiyyət-

lərinin kəskinləşməsi, əhvalın dəyişkən, qeyri-sabit olmasıdır. Yeniyyətlik dövründə məktəblinin psixologiyasında da əsaslı dəyişikliklər baş verir. Əvvəlki yaş dövrlərindən fərqli olaraq özünü şəxsiyyət kimi dərk edir. Onda mənlilik şüuru, özünüqiymətləndirmə xüsusiyyətləri inkişaf edir. Yeniyyətmələrdə əvvəllər müşahidə olunmayan bir sıra psixoloji qurumlar özünü göstərir ki, onlardan biri şəxsi ləyaqət hissidir.

Yeniyyətməyə görə yaşlı kişi və ya qadının xarici əlamətlərini mənim-səmək sanki böyüklər aləminə qovuşmaq, hamıya, hər kəsə öz yaşlılığını göstərmək, sübut etməkdir. Papiros çəkən yeniyyətə oğlan öz-özünə belə düşünür ki, o, özünün və ətrafdakıların nəzərində güya artıq böyük kişidir. Yaxud kosmetikadan istifadə edən, saçlarını müxtəlif formalara salan, güzgü qarşısında naz-

lanan qız özünü artıq yaşlı qadınlar kimi aparmağa meyillənir. Çünki qızların davranış və rəftarlarında qadınlıq haqqındakı etalon və stereotiplər müəyyən rol oynamaqla onlar üçün mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu sahədə tədqiqat apardıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeniyetmələrin yüksək qiymətləndirdikləri və əsil kişiyyə aid keyfiyyətlər sırasında iradəlilik, cəsarətlilik, dözümlülük, qüvvətlilik, eləcə də dostluğa yoldaşlığa sədaqət, inam və s. kimi xüsusiyyətləri fərqləndirirlər. [1, s. 580]

Belə ki, kiçik yaşlarından fərqli olaraq onlar özlərinin mənəvi-psixoloji, əxlaqi keyfiyyətlərini dərk etməklə yanaşı, onları mövcud stereotip yönümlərə uyğun şəkildə qiymətləndirirlər. Yeniyetmə valideynlərin tabeliyindən çıxmağa çalışır. Çünki, artıq özünü böyük kimi hiss edir. Onun böyüklərlə əlaqəsi genişlənir. Bədəndə gedən dəyişikliklər nəticəsində yeniyetmələrdə başqa cinsdən olan şəxslərə oğlanlarda qızlara, qızlarda oğlanlara maraq artır. Lakin yeniyetmənin həyat təcrübəsi yoxdur. O, hələ valideynlərindən asılıdır. Bu da müəyyən dərəcədə onun psixologiyasına təsir edir.

Qısa müddət ərzində yeniyetmələrin psixologiyası əsaslı şəkildə dəyişdiyi üçün valideynlərlə yeniyetmələrin münasibətlərində gərgin-

lik meydana çıxır. Daha doğrusu, valideynlər dəyişmiş uşaqlarına müvafiq şəkildə öz münasibətlərini dəyişdirə bilmirlər. Bu da valideyn-yeniyetmə münasibətlərində böhrana səbəb olur.

Məktəbliləri yeniyetməlik yaş dövründə səciyyələndirən ən mühüm psixoloji xüsusiyyətlərdən biri dostcasına ünsiyyətə tələbatın son dərəcədə artmasıdır. Bunun bir sıra köklü psixoloji səbəbləri vardır. Yeniyetməlik dövründə məktəblinin təlim və qeyri-təlim fəaliyyəti daha da dərinləşir.

O, yeni maraq sahələri kəşf edir. Onun yoldaşları ilə ünsiyyət dairəsi genişlənir. Yeniyetmənin daxili aləmi inkişaf edərək zənginləşir. Ona yeni, əvvəllər heç və ya az məlum olan hisslər, o cümlədən zehni, estetik, əxlaqi hisslər yaranır. Onun emosional halının sabitliyi artır. Yeniyetmə öz şəxsiyyətini xüsusiyyətlərini dərk etməyə, müxtəlif məsələlər barədə yoldaşları ilə fikir mübadiləsi aparmağa çalışır.

Yeniyetmənin psixologiyasında baş verən bu dəyişikliklər onun dostcasına ünsiyyətə olan ehtiyacını artırır. Artıq əvvəlki yoldaşlıq münasibətləri yeniyetməni qane etmir, ona azlıq edir. Yeniyetmə yoldaşları içində özünə daha yaxın adam axtarmağa başlayır. Bu adam elə bir adam olmalıdır ki, yeniyetmə onunla

psixoloji təmas qura (yarada) bilsin, ona bəzi daha doğrusu ürəyinin sirlərini açsın.

Məlumdur ki, hər yoldaş bu rola, bu işə yaramır. Yaxın dost başqalarına nisbətən daha etibarlı və fədakar olmalıdır. Daha yüksək tələblərə cavab verməlidir.

Yeniyyətlik dövründə dostluğa olan tələbat daha şüurlu xarakter daşıyır. Yeniyyətinin axtarış fəaliyyətini stimullaşdırır. Dost seçmək məsələsində yeniyyətlik fəal mövqe tutur. Öz imkanlarını düzgün ölçüb-biçməyə çalışır. Burada qeyd etməliyik ki, aşağı sinif şagirdləri dostluq məsələsində xüsusilə, əgər bu dostluq oyunla, əyləncə ilə məhdudlaşarsa, bir o qədər tələbkər deyillər.

Yeniyyətlərdə isə bu proses psixoloji cəhətdən çox mürəkkəbdir. Əlbətdə, əvvəlki yaşlarda olduğu kimi yeniyyətlik yaşında da dostluqda səmimiyyət öz əhəmiyyətini itirmir. Lakin dostluq daha şüurlu və seçici xarakter daşıyır. Dosta olan tələb artır və bu tələbatın artması yeniyyətdə dost və dostluq haqqında təsəvvürlərin formalaşması ilə şərtlənir.

Yuxarıda qeyd olunan psixoloji şərtlər yeniyyətdə dostluğa meyli yaradır, ona olan tələbatı dərinləşdirir. Lakin, dostluq yaratmaq prosesini sadələşdirir. Dostluğun yaranması bir proses kimi daha yüksək inkişaf mərhələsinə qalxar. Bu

məsələnin aspektlərindən biri “dostun olması” situasiyasıdır. Belə bir situasiya yeniyyətməni qətiyyənlə qane etmir. Yaxın dostun olmaması ilə əlaqədar olaraq yeniyyətdə müxtəlif mənfi hisslər müşahidə olunur. Bunu yeniyyətlərin aşağıdakı fikirlərindən aydın görmək olar.

Yeniyyətmə M. deyir: - “Mən insanlar ilə asanlıqla dil taparam. Mənim tanışlarım çox olsa da həqiqi dostum yoxdur. Bu barədə düşündə ürəyim ağrıyır”.

S. adlı başqa bir yeniyyətmə deyir ki, “mən bir oğlanla tanış oldum. O çox ağıllı və təmiz oğlan idi. Lakin çox lovğa və təkəbbürlü idi. Ona görə bir müddətdən sonra balaca bir məsələnin üstündə küsüştük və əlaqəni kəsdik. Uzun müddət yaxın dostum olmadı. Mən özümü atılmış, unudulmuş kimi hiss edirdim. Əgər mənim yaxın dostum olsaydı, ona dərdimi söyləməklə ürəyimi boşaldardım”.

Bu deyilənlərdən görünür ki, yeniyyətmənin dostu ehtiyacı vardır. Dost yeniyyətmə üçün quru söz deyildir. Dost həmsöhbət və həmsirdəşdir. Dostsuz yeniyyətmənin həyatında boşluq əmələ gəlir. Həyat ona sönük və mənasız görünür və s. Ona görə də dostunu itirdikdə, ya da əvvəlki dostluğu onu qane etmədikdə yeniyyətlik dost axtarmaq işinə girişir. Məsələyə daha müstəqil, tənqidi, ehti-

yatla yanaşır. Dost olacağı adamı yoxlamadan keçirir və s. Çünki, dostluğu həyatı əhəmiyyəti olan bir hadisə hesab edir. Onu da qeyd edək ki, yeniyetmələrdə dostluq münasibətlərinin formalaşmasında danışıqda “oğlan və qız” tipli münasibətə toxunmamaq qeyri-obyektivlik olar. Elə günümüz üçün aktualıq kəsb edən problemlərdən biri də “oğlan və qız” tipli münasibətləridir.

İlk dəfə müsbət emosional münasibət səviyyəsində özünü göstərən oğlan-qız münasibətləri yaş artdıqca məzmun və forma baxımından dəyişir. Dünyagörüşü formalaşdıqdan sonra cinsi mövqenin mahiyyət etibarilə yenidən qurulması nəticəsində oğlan və qızların bir-birinə münasibəti kollektiv münasibətin tərkib hissəsinə çevrilir. Emosional münasibətin dəyişməsi zəminində oğlan və qızlar arasında sözün əsl mənasında yoldaşlıq və dostluq hissləri təşəkkül tapıb, möhkəmlənir. Beləliklə də qızlarda və oğlanlarda özünə qarşı, eləcə də əks cinsə qarşı tələbkərlilik artır. Öz hərəkətlərini etik baxımdan qiymətləndirib məhdudlaşdırdıqları kimi, qarşı tərəfdən də onların şəxsiyyəti ilə hesablaşmağı tələb edirlər. Bu hallarda artıq qızlarla oğlanlar arasında müəyyən psixoloji məsafə saxlanılır [2, s. 25]

Oğlan və qızlar arasında dostluq hissini təzahüründə ilkin yaranan

rəğbət hissini rol da böyükdür. Psixoloji tədqiqatlar rəğbət hissini üç əsas xüsusiyyətlərini fərqləndirməyə imkan verir.

1. Rəğbət hissi emosional qiymətə əsaslanır.

2. O, əsasən birtərəfli hiss kimi təşəkkül edir və yalnız bəzi hallarda dostluq hissinə çevrilir.

3. Rəğbət hissi sabit hiss deyildir. Getdikcə onun intensivliyi azala bilər.

Dostluq hissi isə rəğbət hissəsinə nisbətən mürəkkəb hiss olub, özünün əsas xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

1. Dostluq –emosional qiymət əsasında təşəkkül etsə də mahiyyət etibarilə etik və estetik qiymətə istinad edir.

2. O, qarşılıqlı hiss kimi fəal ünsiyyət formalarında ifadə olunur.

3. Dostluq davamlı hissdir.

Oğlan və qızlar arasında dostluq dedikdə, söhbət elə münasibətlərdən gedir ki, onlar bir–birinə bəslənən müəyyən rəğbətdən doğsa da, zahiri estetik cəhətlərdən daha çox mənəvi maraqların ümumiliyi ilə müəyyən olunur.

Dostluq hissi oğlan və qızlarda geniş ictimai əlaqələrə istinad edir. Oğlan və qızlar bir–birinin səmimiyyətinə inandıqca, onları münasibətində qarşılıqlı etibar və inam əmələ gəlir. Bir yerdə olmaq tələbatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu da bəzən yeni məhəbbət hissini formalaşma-

sına gətirib çıxara bilər. Onu da qeyd edək ki, dostluq səviyyəsində oğlan və qızlar bir-birlərini adətən ideallaşdırırlar. Oğlan və qızların dostluq münasibətində konformizm üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər müşahidə olunur.

Yeniyyətlər insanlar arasındakı mənəvi asılılıq münasibətlərinə əhəmiyyət vermədikləri halda, şəxsiyyətlərarası münasibətlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Onlar oğlanlarla qızlar arasındakı şəxsi münasibətləri yaşın qanunauyğun xüsusiyyəti kimi dərk edirlər. Yeniyyətlər insanların münasibətlərində nəinki həmin münasibətlərin xarakterini, həm də yaranma səbəblərini ayırd edirlər. Onlar insanların münasibətlərini yalnız yaşlıların əxlaqi nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də özlərinin mühitlərində qəbul edilmiş əxlaq baxımından, eləcə də öz təcrübələri əsasında qiymətləndirirlər.

Ümumiyyətlə, dostluq – məhəbbət etik qiymətlərlə üzvi surətdə bağlıdır. Onun formalaşmasında oğlan və qızların insan gözəlliyi haqqındakı stereotip, etalon və ideallar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin burada spesifik cəhət ondan ibarətdir ki, estetik qiymət ayrı-ayrı hallarda nisbətən müstəqillik kəsb etsə də, ümumiyyətlə, etik qiymətlərlə vəhdətdə təzahür edir. Oğlan və qızlar adətən yaş artdıqca bir-birlərini

mənəvi gözəllik nöqtəyi –nəzərindən qiymətləndirirlər.

Yeniyyətlərlik yaş dövründə istər oğlan, istərsə də qızlar arasında dostluğun möhkəmliyi, sabitliyi, birinci növbədə dostluğun məzmunundan, dostluq edən yeniyyətlərin qarşılıqlı münasibətdən, onların bir-birinə bağlılığından asılıdır. Ünsiyyət və birgə fəalliyətin məzmunlu və çox cəhətli olması, bir çox məsələlər haqqında fikir birliyinin yaranması dostluğu möhkəmləndirir. Əksinə, dostluq ötəri təsadüfi şeylərə, qeyri-sabit maraqlara əsaslanarsa zəifləyir və pozulur. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, onun üç səviyyəsini ayırd etmək mümkündür.

I. Zəif əlaqəli, ya da zəif psixoloji kontaktlı (təmaslı) dostluq. Belə dostluğu nə güclü və nə də dərin dostluq adlandırmaq olmaz. Bu dostluqda elə bir dolaşılıq, çətinlik də yoxdur. Belə dostluq üzdən problemsiz, rahat, yaxşı və gələcəkli dostluğa bənzəyir. Lakin, bu dostluğun gələcəyi yoxdur. Bu dostluq soyuq, formal, hiss, emosiyasız, məzmunuz dostluqdur. Belə dostluqda dostluğu saxlayan daxili motivlər yoxdur və ya yox dərəcəsinədir. Ona görə belə dostluq dostluqdan çox tanışlığa bənzəyir.

II. İkinci növ dostluq fəsadlı, mübahisə xarakterli dostluqdur. Belə dostlar tez-tez küsüşür, barışırlar. Dostluq gah zəifləyir, gah da güclə-

nir. Dostluq zəiflədikdə yeniyetmədə narazılıq hissi əmələ gəlir. O, dostluq münasibətlərinin zəifləməsinin səbəbini dərk etməyə çalışır.

Yeniyetmə L. deyir: “Mən səbrsiz və hövsələsizəm, ona görə dostluğumuz dava ilə qurtarır” ya da “Mən dəyməduşər, hər şeydən inciyənəm, ona görə heç kəslə dostluq edə bilmirəm” və s.

Dostluğun pozulmasının sayısız-hesabsız səbəbləri vardır. Onların çoxlunu yeniyetmələr dərk edə birmirlər. Lakin bəzi hallarda yeniyetmə dostluğun pozulmasının səbəbinin dərk edə bilmir və dostluğun bərpası, yenidən canlanması üçün yoldaşların köməyi tələb olunur.

III. Dostluğu pozan səbəblərə-dostluqda səmimiyyətin olmaması, tərslik, xarakter müvazinətsizliyi, dəyməduşərlik və s. aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarı yaşlı yeniyetmələrdə bəzi hallarda dostluğun pozulması ciddi xarakter alır. Əlaqələr xəyal qırıqlığı nəticəsində tədricən və ya birdən birə dostun dostluğa layiq olmayan hərəkəti əvvəlki dostluq düşmənçiliyə çevrilir. Lakin hər zaman belə olmur. Dostluq getdikcə dərinləşə və möhkəmlənə bilər. Bir çox hallarda məhz belə də olur.

Adətən dostluq uzun sürəndə möhkəmlənir. Lakin, bu proses də müxtəlif şəkildə gedir. Bəzi hallarda dostluq hissi dostların birinin çox

xoşagələn, tərifə və təqdirə layiq hərəkəti nəticəsinə daha da güclənir. Çünki, bu hərəkət onu yoldaşının gözündə daha da ucaldır. Lakin, əksər hallarda isə dostluq tədricən məzmununa görə genişləndikcə möhkəmlənir. Təlimdə, sinifdən və məktəbdən kənar işlərdə gündəlik ünsiyyət prosesində birgə fəaliyyət nəticəsində, sıx psixoloji təmas şəraitində yeni dostluq motivləri təşəkkül edir.

Məktəblilər bir-birini daha yaxından tanıyırlar, onların biri-birinə olan simpatiyası dostluğa olan tələbatı daha da artır. Belə dostluqda qəflətən bilavasitə təmasın pozulması, məsələn dostun uzaq səfərə çıxması yeniyetməyə böyük təsir edir.

Lakin bu ayrılıq kiçik yaşlı və yuxarı yaşlı yeniyetmələrdə müxtəlif şəkildə yaşanır. Kiçik yaşlı yeniyetmələrin emosional reaksiyaları üçün aşağıdakı hallar daha tipikdir:

Dostun ayrılması, mənzilini dəyişməsi, başqa şəhərə köçməsi ilə dostluq başa çatır. O özünə yeni dost arayıb tapır. Kiçik yaşlı yeniyetmə P. deyir ki, “Dostum gedəndən sonra çox darıxdım, lakin tez bir zamanda yeni dost tapdım”. Eyni hal, yəni dostun aradan çıxması, ayrılması, məktəbini, mənzilini dəyişdirməsi yuxarı yaşlı yeniyetmələrdə, xüsusilə qız uşaqlarında qüvvətli və davamlı emosional reaksiyaya, daha doğrusu emosional hala səbəb olur.

Yeniyetmə V. deyir ki, “Dostum gedəli bir ildən çoxdur. Lakin biz bir-birimizi unuda bilmirik. Tez-tez məktublaşırıq”. Başqa bir yeniyetmə danışır ki, bir gün rəfiqəm məktəbə çox pərişan gəldi və dedi ki, ailələri başqa şəhəri köçmək niyyətindədir. Ona görə ayrılımları olacağıq. Bu xəbər mənə çox məyus etdi. Çünki onsuz həyatımı təsəvvür edə bilmirdim və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik mərhələsində, öz struktur və funksiyalarına görə qarşılıqlı münasibətlərin yeni səviyyəsi formalaşır. Bu səviyyədə yoldaşlıq və dostluq bir-birindən kəskin şəkildə seçilir.

Yoldaşlıq və dostluq münasibətləri bir-birindən tamamilə yaranma səviyyəsinə görə fərqlənir. Bu səviyyədə dostluq məzmunca zənginləşir, dostlar arasında psixoloji təmas daha dərin olur. Bir çox hallarda yeniyetmələr yaşdıları ilə dostluq edirlər ki, bu da məktəblilər üçün əsas fəaliyyət növü olan, xüsusilə tələbatlarında, maraqlarında məqsədlərində mənəvi istək və arzularında identlik keyfiyyətləri olan yeniyetmələr biri-biri ilə dostluq edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.; “Psixologiya”, Bakı, “Çinar-çap”, 2009
2. Bayramov Ə.S.; ”Gənclik və özünütərbiyə haqqında“, Bakı, 1969

Dostluq edən yeniyetmələrin düşüncə tərzi, fiziki qüvvəsi, qabiliyyət səviyyəsi müxtəlif də ola bilər. Belə fərqlər dostluğa mane olmur, əksinə onu möhkəmləndirir. Fiziki cəhətdən qüvvətli, zəif dostunu qoruyur, yüksək qabiliyyətli az qabiliyyətli dostuna kömək edir və s. Beləliklə, dostların şəxsiyyətində olan bəzi xüsusiyyətlər, daha doğrusu fərqlər dostluğun daha da möhkəmlənməsinə səbəb olur. Lakin, elə fərdi fərqlər də vardır ki, onlar dostluqda maneəçilik törədir. Məsələn: hər kəsin özünəməxsus dostluq meyarları, emosional reaksiyalarda və davranışın dinamikasındakı fərqlər dostluğa mənfi təsir edir.

Müasir dövrdə ciddi yanaşılması vacib olan məsələlərdən biri də gələcəyimiz olan yeniyetmələrin mənəvi əxlaqi hissələrinin formalaşmasına düzgün istiqamət verməkdir. Yeniyetmələrdə dostluq münasibətləri haqqında məqalə yazmaqda olan gənc nəslin müasir qarşılıqlı münasibətlər sisteminə, əxlaqi hissələrinin formalaşmasına müsbət təsir etmiş olaram.

3. Əlizadə Ə.Ə.; “Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi”, Maarif, 1986
4. Əlizadə Ə.Ə.; “Məhəbbət aləmi”. Bakı, 1995

5. Əlizadə Ə.Ə.; “Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri”. Bakı, 1998
6. Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.Ə., Quliyev E.M.; “Məktəblinin psixologiyası”, Bakı, 1990
7. Бажович Л.И. ”Личность и ее формирование в детском возрасте” Просвещение Москва- 1968
8. Благонадежина Л.В.; “Эмоции и чувства”. Психология. М., 1987
9. Под. Ред. А.А. Бодалева; Р.Л. Кричевского “Общение и формирование личности школьника”, Москва, 1987
10. Тексты под.ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Биппендейтер; ”Психология эмоций” М.Г.У. 1984

ОСОБЕННОСТИ ЗАРОЖДЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ДРУЖБЫ У ПОДРОСТКОВ

Абстракт

Эта статья посвящается возникновению дружбы в подростковый период при углублении товарищеских отношений. Одной из основных психологических характеристик учеников подросткового возраста является усиление потребности в дружеском общении. Есть некоторые психологические причины этой проблемы. Несмотря на опору дружбы на этические и эстетические ценности, она формируется в том числе и на основе эмоциональной оценки.

Подростки дружат с ровесниками, а это, в свою очередь, составляет основной тип деятельности, которая связана с общей деятельностью обучения. Подростки считают, что близкий друг должен быть преданным, отличаться положительными качествами. Друг для подростка - это не просто слово, это что-то большее. Он - друг и собеседник. Подросток принимает дружбу как жизненно важное явление. В статье отличается роль чувства симпатии в образовании дружеских отношений. В первую очередь появляется симпатия, только потом она переходит в дружбу. Симпатия - не постоянное чувство. Это чувство в дальнейшем может ослабевать. Дружба намного крепче и долговременнее. В подростковом периоде крепость, постоянство дружбы как между мальчиками, так и между девочками, в первую очередь зависит от вида дружбы, от взаимных отношений подростков, от их привязанности друг к другу.

FEATURES OF TEENAGERS CREATION AND FORMATION OF COMRADESHIP RELATIONS

Abstract

The thesis speaks about creation of friendship relations as a result of deepening relations in adolescence.

One of the most important psychological features characterizing of schoolchildren's adolescence is the increasing demand of friendly intercourse. It has several fundamental psychological reasons.

Increasing demand for friends among teenagers comes from their concepts about friend.

Inner world of a teenager develops and becomes rich.

Despite that, friendship is formed on a base of emotional assess but essentially it is based on ethical and esthetical values.

In most cases teenagers make friendship with their contemporaries which, is related with a main common part of educational work for schoolchildren. In teenagers' opinion close friend must be more loyal and selfless than any others. He/She must meet higher requirements. Friend is not just a word for a teenager. He/She is a good interlocutor and a good intimate. Teenager considers friendship as a vital matter.

In the thesis there is also spoken about feeling of sympathy in creation of friendship relations. Feeling of sympathy is one-sided factor and it can only sometimes turn into a friendship. Sympathy feeling is not a constant feeling. Its strength can weaken.

But friendship is more complex and constant feeling.

Constancy and strength of friendship between girls or boys during adolescence, mainly depend on content of friendship, mutual attitudes of teenagers who make friendship and ties to each other.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür. [protokol № 3]

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 27 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

NARKOMANLARIN DAVRANIŞININ PSIXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Pəşmfuruş Jalə Hüseyn

Psixologiya kafedrasının aspirantı

E-mail: kimiapardaz@yahoo.com

Açar sözlər: narkoman, narkotik maddələr, davranış, psixoloji səciyyə, narkotik maddələrin növləri.

Ключевые слова: наркоман, наркотические средства, типы наркотических средств, поведение, психологическая характеристика.

Key words: narkomaniac, narcotics, types of narcotics, behaviour, psychological characteristic

Psixoloqlar narkotik maddələr termini azından iki mənə daşdığını bildirirlər, birinci: örtmə, bu mənada narkotik maddələr insanın hissiyyat və idrak mərkəzlərini örtən, onların təbii fəaliyyətini məhdudlaşdıran maddələrə deyilir, sanki narkotik maddə şəxsin hissiyyat və idrakına çəkilən və onun fəaliyyətinə mane olan bir örtükdür. İkinci mənəsi isə süstlük və hissin olmadığıdır, bu mənada narkotik maddələr insanın əsblərini süstləşdirən və hissiz edən maddələrə deyilir [1, 12]. Narkotik maddə toksikdir və onun qəbulu zəhərlənməyə səbəb olmaqla getdikcə öz dağıdıcı təsirlərini insanın cisminə və əsəbinə buraxıb hiss əsəblərini və beyin mərkəzlərini zədələyir, onların reaksiyasını azaldaraq şəxsin idrak və hissiyyatının azalmasına səbəb olur. Zaman keçdikcə narkoman ağırını hiss etmir

və nəticədə onun hafizə, hissiyyat və yaradıcılığı da olmur. Narkoman müəyyən vaxt və ya saat ləzzət aldıqdan sonra onda kəskin kədərilmə, nigarançılıq, ümitsizlik, iztirab baş verir, gec-tez xumarlığa, yuxusuzluğa, kəskin əsəbi həyəcanlara, fikir və sayıqlığında dəyişikliklər, görmədə, danışıda pozulma, əzələsində titrəmələrə, ürək bulanma, nəfəs və həzm pozuntusuna, qan təzyiqinin düşməsinə düşar olur və onda hətta melanxoliya da baş verə bilər [1, 24-27]. Narkomanın şəxsiyyəti qüsurludur, onda meqalomania (Jramdiodity) baş verdikdə aqressiv, təhqir edici davranma müşahidə olunur. Narkomanda impulsiv (İmpulsive) davranma, yəni düşünmədən hərəkət etmə, xoş xəyallıq (Selective Thinking), yəni işləri məntiq olmadan görmə və onu məntiq göstərməyə özündən söz bəzəmə

olur. Vasvasılıq (Jompulsivity), yəni işləri həddində görməmək narkomanların xüsusiyyətlərindən biridir. İnad, kinlilik, dalaşqanlıq narkomanların hamısında vardır [2, 69-88]. Onlarda müəyyən fiziki fəsadlar yaranır, narkotik maddənin gündəlik qəbul müddətindən 10-12 saat keçərsə qarın və kürək ağrısı, qusmalar, asqırma, iştahasızlıq, burun və gözdən su axması, fəqərələrdə kəskin ağrı, əzələlərdə rahatsızlıq [3, 34-35], yuxusuzluq, çox tərləmə, ishal və ya qəbizlik, baş ağrısı, qıc olma və bədəndə ağrı və əzginlik hissi, xüsusilə də baldırda kəskin ağrı və əzələsinin tutulması, ürəkdə pozuntular, ürək döyüntüsü, nəbzın pozulması və zəifləməsi, hıçqırma kimi əlamətlər görünür [4, 33]. Kefsizlik, davamlı əsnəmələr, gözlərin kəskin qızarması, gözün yuxarı qapağının sallanması və açmasına qadir olmama, baş fırlanma yaranır və seksual hissiyyat məhv olur. Narkomanların böyrəklərinin funksiyası pozulur və çox hallarda funksiyasını itirir, sidik çətinliklə ifraz olunur və ya sidik ifrazının tam tutulmasına yoluxurlar. Narkomanlarda dəri dartılır (dəri qırışır və rəngi dəyişir), xumar olurlar. Nəfəsləri çatmır və nəfəs çatışmazlığı bəzən kəskindir və boğulma hiss edirlər, qanda şəkərin miqdarı artır (bəzən təbii miqdardan iki qatı qədər), sidik ifrazına meyl çoxalır

(sidiyin miqdarı azalır lakin tez-tez tualetə gedirlər), qızdırma və titrəmə baş verir [5, 19-22].

Həmçinin narkomanlarda müəyyən psixi fəsadlar da yaranır. Narkomanlar narkotik maddədən asılı olduqlarına görə narkotik maddə olmadıqda fiziki pozuntuya düşməzdən öncə öz psixi durumlarını narkotik maddəyə çatanadək itirir və kəskin depressiyaya düşürlər, yalqızlıq, boşluq və əbəslilik hiss edirlər, gələcəkdən kəskin nigarandırlar, kədərlənir və iztirab keçirirlər, qurbətlik hiss edirlər, hamıya pessimist baxırlar, düşmənçilik münasibətə girirlər, rahatsızlıq və soyuma baş verir, həyəcanlı və səbirsizdirlər, qohum və dostlarına qısqançlıq edirlər, onlarda nevrozizm (Neuroticism), psixosis (Psychosis) və antisosial (Antisojial) halları müşahidə etmək olar (Studə, 1994, 224) [3, 36-37]. Narkomanıyanın fəsadlarından yaddaşın pozulması və fikiri bir yerə toplaya bilməməni vurğulamaq olar. Narkotik maddələr çeşidli olduğundan onları qəbul etmə yolu (misal üçün burundan çəkmə və ya udma), qəbul miqdarı (qəbul miqdarı çox olduqca onun fəsadları da daha kəskin və daha tez büruzə verir), qəbul müddətinin uzunluğu (yəni şəxs uzun müddət narkoman olarsa narkomanıyanın fəsadları daha çətin və daha sarsıldıcıdır), nar-

komanıyanın fəsadları və müalicə alma yolları da fərqlidir.

Narkotik maddənin başqa narkotiklərlə birgə qəbulu: narkoman şəxs bir neçə növ narkotik maddə qəbul edirsə narkomanıyanın fəsadları da daha təhlükəlidir (Sultani, 1996, s. 46) [3, 39]. Uzun müddətə narkotik maddə qəbul edən narkomanlar xroniki zəhərlənmələrə o cümlədən, əsəb sisteminin pozulmasına tutulur və bu işə beyinin gücünün azalması, yadırqanlıq, idrak gücünün azalması, və bəzən sayıqlama və melanxoliyaya səbəb olur. Melanxoliya, gərək olmayan səsləri eşitmə, olmayan əşyaları görmə və bəzən elə depressiyada olurlar ki, intihar da edə bilirlər [5, 25-26]. Narkomanlarda qəbulu dəbdə olan narkotik maddələr və onları əldə edər bilmədikdə baş verən halları, qısaca qeyd edək:

1-heroin: heroin narkotik maddələrdən ən güclüsüdür və yaratdığı kefə görə narkomanların arasında daha dəbdədir. Onu daha çox gənclər qəbul edir. Heroin, morfin kimi, əsəb sisteminə, beyinin qişasına və onurğa beyininə təsir edir, onun toksik maddəsi morfinə nisbətən iki qatdır və morfindən də güclü təsir yaradır. Heroin iynə ilə qəbul olunarsa, qəbuldan 10-30 dəqiqə sonra kef və yüngüllük hissi yaradır, ağrı hissi azalır və narkoman onu qəbul etdikdən sonra rahat olur, bir neçə

dəqiqə keçdikdən sonra həmin kef və ləzzət ən maksimum həddinə çatır və buna nəşələnmə (Rush) vəziyyəti deyilir, şəxs yuxu və oyaqlıq arasında olur və getdikcə süstlük və halsızlıq baş verir, narkoman öz əzələlərinə nəzarəti itirir, hamıya, hər şeyə neytral olur, səsin qalınlığı dəyişir, yaddaş azalır, danışmada sözlər ayrı ayrılıqda deyilir, narkoman istilik hiss edir, baş gicəllənmə yaranır, yerindən dura bilmir, narkotik maddə ona vaxtında çatmazsa psixi və əsəbi pozuntuya düşür, sonuncu qəbuldan 6-48 saat sonra narkomanıyanın əlamətləri özünü göstərir o cümlədən kəskin iztirab, nigaranlıq, kəskin həyəcan, qorxu, sayıqlama, rahatsızlıq və soyuma baş verir, daima hərəkət edir, davamlı əsnəyir, nəbzini vurması çoxalır, nəfəs tezləşir lakin qısa olur, bədəndə qızdırma, üşümə və ya istilik hiss edir, başda və bədənin sair əzələlərində ağrı baş verir, qan təzyiqi sürətlə artır, Gold Turkey kimi tanınan hal baş verir, yəni narkomanın bədəni ölmüş hinduşqanın dərisinə bənzər soyuq və sarımtıl olur, narkomanlar bu hala düşməkdən kəskin qorxurlar [6, 351-355].

2 -Kokain: kokain müxtəlif formada qəbul olunur. Qəbul burundan çəkməklə olarsa, narkoman bir dəqiqədən az vaxtda ləzzət və yüngüllük hiss edir, tez qıcıqlanır, fikrini

toplamaqda çətinlik çəkir, qəflətən hərəkətlər edir, həyəcanlanır, iztirablı və rahatsız olur, özünəgüvən çoxalır, təkrar hərəkətlər edir, o cümlədən bir yerə barmağını döymə, çox danışma baş verir, düşünməsi pozulur, düşünmədən qərara gəlir və fikir bildirir, işlərində diqqətsizdir, və bu isə onu impulsiv deyilən hala salır yəni hövsələsizlik, bədənin əzələlərində anormal və iradədən asılı olmayan atmalar, baş ağrısı, ürək bulanma, bənizin rənginin qaçması, dodağın və dərinin saralması, əllərin titrəməsi, gözlərin bəbəyinin enməsi baş verir, nəşələnmə halında nəfəs kəskinləşir, sonra isə azalır. Narkoman bir dəfə qəbulda dörd 4 dəfə kokain qəbul edərsə onda xas psixi hallar baş verir, o cümlədən ölümlərin səsini eşitmə, qərribə heyvanları görmə, kəskin təhqir olunma hissi, belə ki, ondan hamının zəhləsi getdiyini düşünür və buna görə də yaxınlarına pessimist yanaşır və belə düşünür ki, yaxınları ona zərbə vurmaq istəyirlər, bir nöqtəyə gözü-nü zilləyir, əli və ayağı ilə yüzlər dəfə bir hərəkəti edir, o cümlədən barmağı ilə stola döyür, və yaxud bir qələmi barmaqlarının arasında fırlayır, və nəşələnmədən sonra onda bir vəhşilik baş verir, hansısa uğursuzluq olanda öz əsəblərinə nəzarəti itirir, qışqırıq salır, bu halda cinayət də törədə bilər, idrak və qərar gücü

azalır. 20-40 dəqiqə sonra kokainin təsiri getdikcə azaldıqca narkoman rahatsız olur, kəskin əsəbləşir və dalaşqan olur, depressiya baş verir. Kokainin təsirinin getməsi narkotik maddənin vaxtında əldə edə bilməmək kimidir, narkoman təsəvvürə düşür, kokainin bəcəkləri deyilən dərisinin altında sanki bəcəklərin yeriməsini hiss edir, və bu təsəvvür onda bıçaqla onları çıxarmağa qədər güclü ola bilər [6, 243-249].

3 -Həşiş: bu narkotik maddə İranda (Bəng) kimi, Amerika qitəsi və Avropa ölkələrində isə marixuana kimi tanınır və qəbul olunur. Həşişin dağıdıcı gücü qədər heç bir narkotik maddənin gücü yoxdur. Qəbul etdikdən sonra rahatlıq və əsəb dincliyi (Relaxation) baş verir, kef hissi və sonra yuxuluq hissi yaradır. Yoxluqda narkomanın əhval və hövsələsi dəyişir, həyəcanlanır və ya depressiyaya düşür, yaddaşı azalır, xüsusilə də yaxın keçmişdəki yaddaşı (Short Term Memory) zəifləşir və neçə dəqiqə əvvəl harda olduğunu, nə yediğini yadırgayır, qəbuldan sonra təsəvvür vəziyyətinə düşür, əşyanı olduğundan daha kiçik və daha əhəmiyyətsiz və ya çox böyük və gerçəkliyindən daha iri hiss edir, beyin və əsəbdə pozuntular yaradır və buna görə də fikir toplama gücünü azaldır və narkoman unutan, küt beyin və monqollaşır [4, 20-

21]. Marixuananın təsiri hədsiz dərəcədə kəskindir və onu qəbul edən insanın şəxsiyyətini dəyişir, narkoman şəxs düşünmədən danışır, yersiz hərəkətlər edir, sayıqlayır, təsəvvürə düşür, qəribə və rahatsız edən səslər eşidir, beyninə gerçək olmayan şeylər gəlir, misal üçün bir stəkan suyu bir dəniz kimi görür, işığa həssaslaşır. Marixuananın nəşəsi çox hallarda panik (Panic) hərəkətlərlə, yəni səbəbsiz əl-ayağ etmə, vahimə, kəskin hücum, iztirab və nigaranlıqla yanaşdır. Buna görə də insanın iç və dış dünyasını başa düşməsində dəyişikliyə səbəb olur, narkoman üçün zamanı dərk etmə dəyişir və ona bir dəqiqə neçə saat kimi gəlir. Şəxsdə kəskin psixi pozuntu baş verir və anormal hərəkətlər etməsinə o cümlədən çox danışma, mahnı oxuma, iradəsiz və axmaqca qüluşlərə səbəb olur. Bu maddənin qəbulu insanda melanxoliya kimi halların əlamətlərini üzə çıxarır və ona həşişin Saykozu deyilir. Narkoman şəxs ailəsinin üzvlərinə, əski yoldaşlarına qısqanclıq edir və pessimist yanaşır, nəşələnmə halında böyük güc hiss edir və qəbuldan dərhal sonra ürəyin döyüntüsü 30-50 faiz artır, qanın təzyiqi çoxalır, gözlər qızarır və qanla dolu kimi görünür. Həşiş onu qəbul edən şəxsdə psixi dözümlü gücünü çoxaldır və narkoman qəbul miqdarını çoxalt-

mağa meyillənir. Daha çox Testestron (Testestron) hormonuna təsir edərək onun miqdarını azaldır. Estrogen (Estrogen) hormonuna təsir edərək kişilərin döşlərinin böyüməsinə, yalan iştahanın yaranmasına səbəb olur, narkomanda başın gicəllənməsi. Ürək bulanma baş verir, onun intellekt əmsalı (İ.Q) enir. Qəbulun əvvəlində seksual ləzzət uzanır, lakin sonralar seksual əlaqəyə girməyə marağ azalır. Bu narkomanlara narkotik maddə vaxtında çatmadıqda onlar depressiyaya uğrayır, kəskin ümitsizliyə düşürlər, hövsələsiz və iztirablı olurlar[6, 317-322].

4 -L.S.D: bu söz Lysergic Acid Di - ethylamide sözünün baş hərfləri və təsəvvür yaradıcı mənasındadır. LSD ən xəyallandırıcı və təsəvvür yaradıcı maddədir. Narkoman şəxs venaya vurmaqla LSD qəbul etsə onun təsiri dərhal özünü göstərir, lakin əzələyə və ya udmaqla qəbul olunarsa təsiri 30-60 dəqiqə sonra bilinir və 24 saat davam edir, lakin onun ləzzət verməsi müxtəlif şəxslərdə fərqlidir. LSD qəbul olunduqda şəxsin idrakı və diqqəti azalır, narkoman şəxs zaman və məkanı düzgün başa düşə bilmir, müxtəlif xəyallara tutulur, öz hissiyyatına dair davamlı danışır, unudulmuş xatirələrini dilə gətirir, sayıqlayır, bədəninə müvazinəti pozulur (yeriyərkən ayaq əzələlərinin koordinasiya etmədiklə-

rinə görə), bədəninin istiliyi artır lakin titrəyir və üşüyür, toxunma hissi səhvə düşür və misal üçün əlində olan bir şeyi olduğundan başqa təsəvvür edir [6, 38-39]. LSD zehni təsəvvürdə kəskin dəyişiklik gücünə malikdir, narkoman bəzən iki şəxsiyyətdə çıxış edir, ikincini başqa bir şəxs təsəvvür edir və onunla danışır, bəzən ölmək istəyir. LSD öteri təfəkkürə səbəb olmaqla güclü dərk hissi yaradır, bəzən vaxtı başa düşməkdə pozuntu yaradır və narkoman şəxs vaxtı sabit təsəvvür edə bilər. LSD qəbul etdikdə narkoman şəxs qanada malik olduğunu təsəvvür edir və özünü hündürlükdən aşağı tullayır, böyük güc hissi duyur və hansısa bir avtomobili dayandıra biləcəyini təsəvvür edərək onun qarşısına atılır və bununla da ölməsinə səbəb ola bilər, səsə həddən artıq həssasdır, yuxulama vəziyyətində olur, baş ağrısı, gicəllənmə, bədənin istisinin və qanın təzyiqinin artması baş verir. Bu maddənin qəbulu nəticəsində LSD melanxoliyası adlanan Şizoferniyaya oxşar vəziyyətə düşür, xasiyyət pozuntusu Manik (Manic) hücumları formada özünü böyük adamlar kimi davranmasına, meqalomaniya sayıqlaması baş verir və ya əksinə depressiya kimi və bəzən Panik və Fobia iztirabları kimi baş verir. İdraklar çox aydın və dərinləşir, rənglər və

materiallardan təsəvvür dərinləşir, qoxular və dadlar da daha güclənir və narkoman şəxs bəzən səsləri görə və görməliyə eşidə bilir (hisslərin yerinin dəyişməsi Symesthesia), musiqi həyəcanlı və xas mənaya malik olur, fəlsəfi və inanc baxışları kəskinləşir, ruhunun bədənə ayrılmasını hiss edir [7, 88-90]).

5 -Tiryək: bu narkotik dünyada maddə ən əski və adlım maddədir. Bu söz Yunan sözü olan Thiriaka sözündən alınmışdır. Bu maddənin narkomanları çox hallarda yaşlı və ortayaşlı şəxslərdir, tiryək güclü ağrıkəsici maddədir və bəzən anesteziya üçün istifadə olunur, ağrıları, öskürməni toxtadır, kişi və qadın cinsiyyət hissiyyatında dəyişikliklər yaradır və seksual hissi azaldır [5, 33]. Tiryək mərkəzi əsəb sistemini təsirə alır, toxtadıcı və yuxuladıcıdır, onu qəbul etməklə insan özündə yalan və süni sağlamlıq və rahatlıq duyur, qorxu və iztirabı qaldırır, qəbul edəndə sevinc və ləzzət verir [9, 36-37]. Onun təsiri yəni nəşələnmə 3-6 dəqiqə çəkir, şəxs özünü rahat hiss edir və bu hala nəşələnmə və ya hay deyilir, nəşələnmə maksimuma çatdıqda narkoman özünü yuxu və oyaqlıq arasında olan bir vəziyyətdə hiss edir, gözün bəbəyi kiçilir, istilik və dəridə qaşınma hissi yaranır və bu hala axılma (Flushing) deyilir. Tiryək qəbuluna öyrənməmiş şəxslərdə

ürək bulanma baş verə bilər [6, 121-122]. Tiryək qəbulundan sonra narkomanı zəifliklə yanaşı olan rahatlıq, halsızlıq, mürgüləmə bürüyüb yuxuladır [4, 16]. Tiryəkin qəbul ilə şəxsin sayıqlığında, düşünməsində, görməsində dəqiqsizlik, danışıqda pozuntu (qüsurlu danışıq), kəskin əsəbi həyəcan, müvazinətin pozulması, iradi hərəkətin azalması baş verir, mürgüləmə, səbirsizlik və maddəni əldə etməkdə yubanma baş verərsə narkoman şəxsə qorxu, təşviş, iztirab, nigarançılıq, əzələlərdə titrəmə, ürək bulanması və sair fiziki və psixi pozuntular yaradır [1, 24-25].

6-Kodein: kodein özü və ya başqa preparatlarla tərkibdə ağrını kəsməyə və ya öskürəyi qaldırmağa istifadə olunur. 15 dəqiqə qəbuldan sonra təsiri bəlli olur 4-6 saat davam edir, yuxu gətirir, rahatsızlıq, sayıqlama, çaşqınlıq və halsızlıq yaradır [6, 303]. Əsəb sistemində, zehni fəaliyyətlərdə pozuntular yaradır, hissiyyat, idrak, qərar vermədə və iradədə dəyişikliyə səbəb olur. Belə ki, kodein psixotrop maddədir və belə maddələrin xüsusiyyətləri əsəb sistemində və fikirdə pozuntu yaratmaqdır, vaxtında əldə olunmadıqda rahatsızlıq, böyük həyəcan, qan təzyiqində və ürək döyüntüsündə pozuntu baş verir [1, 12].

7-Kofein: kofein psixotrop maddələri ən dəbdə olanıdır və Qərb

Ölkələrində qəbul olunur və qəbulu yayılmışdır. Kofein qəbul olandan az müddət sonra təsiri bəlli olur, onun 250 milliqramdan çox qəbul olunması zəhərlənmə yarada bilər, kofein qəbul edənlərin ildə 10% faizi zəhərlənirlər, 1000 milliqramdan çox qəbul olunduqda bir biri ilə əlaqəli olmayan danışmaya, görmədə yalan təsəvvürlər, gözün qarşısında qılgıncıma səbəb olur. Onu qəbul etdikdə beynin damarları daralır və nəticəsi olaraq beyində qan dövrü azalır, maddəni sonuncu dəfə qəbuldan 12-24 saat sonra əldə olunmadıqda pozuntular baş verir və 48 saat sonra maksimum həddə çatır və bu halda baş ağrısı, iztirab, depressiya, qıcıqlanma müşahidə olunur. Kofein yorğunluğu azaltdığına və zehni sayıqlığı artırdığına görə idmançılar daha çox ona maraq göstərilir [7, 110].

8-Morfin: bu söz Yunan sözü olmaqla Morpheus sözündən alınıb. Morfin tiryəkin təsirli və əsas maddəsidir. Ən güclü və əski zamanlardan olan yuxuladıcı maddədir [6, 14]. Keçmiş çağlarda, kəskin ağrıları, o cümlədən cərrahiyyədə, sınıqçılıq, yanıq, əlac olunmaz xəstəliklər üçün istifadə olunurdu. Morfin çox güclü narkoman edici maddədir, onun təsiri qəbulundan sonra tez bəlli olur, əsəb sisteminə, beynin qişasına, onurğa beyninə təsir edir. Onun ən çox təsiri həssaslığın zəif-

ləməsidir və narkoman şəxs öz pis vəziyyət olduğunu başa düşə bilmir [4, 17]. Tiryək, morfin və heroin eyni qrupdandırlar (eyni mənbədən hazırlandıqlarına görə) və onların hamısı xaşxaşın şirəsidir. Buna görə də müxtəlif təsirlərlə oxşar fəsadlara malikdirlər. Qəbul olunarkən, əldə oluna bilmədikdə və müalicə alındıqda mərkəzi əsəb sistemini təsir altına alırlar, yuxuladıcı, toxdadıcıdırlar, qəbuldan sonra süni sağlamlıq və rahatlıq yaradır iztirab, qorxu və nigarançılığını qaldırırlar, vaxtında əldə olunmadıqda narkomanda fiziki və cismi dəyişiklik və pozuntu baş verir, o cümlədən təşviş, nigarançılıq və qorxu yaranır [9, 26-27].

9-Krek (Kreck): bu narkotik maddə 1980-ci ildə narkotik maddələr bazarına daxil olub tezliklə gənc-

lərin arasında dəbə düşdü, onun nəşələndirici gücü kokaindən daha çoxdur. Onun qəbulundan 36 saniyə sonra təsiri beynə çatır və əlamətləri müşahidə olunur, onun fiziki və psixi əlamətləri var, narkoman şəxsə də həyəcan, rahatsızlıq, iştahasızlıq yaradır. Çox qəbul olunduqda depressiya, yuxusuzluq və iradəsiz hərəkətlərə səbəb olur. Maddə vaxtında çatmadıqda anormal pozuntulara, psixi çaşqınlığa, çoyuma, ürək döyüntüsünə (çoxalması və ya azalmasına) səbəb olur və xoşagəlməz hal baş verir [6, 298-300]. Bu halın baş verməsinə xumarlıq deyilir və bu mərhələni keçmə narkoman üçün qorxulu və xoşa gəlməz olduğundan yenə maddəni qəbul etməyə üz tutur [9, 36].

Ədəbiyyat:

1-Karigər Məhəmməd Hüseyn, narkomaniya həyatı oda çəkən alov, Qum, Ümid Nəşriyyat Müəssisəsi, 2000-ci il, 168 s.

2-Təşviqi Fruhər. Azadlıq üçün susamaq, Tehran, Yenidən Doğma Xeyriyyə Müəssisəsi, 2002-ci il, 254 s.

3-Fərcad, Sultani, Studə və bir sıra sair müəlliflər, narkomaniyanın qarşısını almaqda kultürel mərkəzlərin təsirini araşdırma toplantısı üzrə məqalələr toplusu, İsfahan, Mani nəşriyyatı, 2002-ci il, 66 s.

4-Orəng Jəmilə. Narkomaniyada bir araşdırma (tanıma, səbəbləri, profilaktikası və müalicə yolları), Tehran, Kültür və İslama Çağırış Nazirliyi, 1988-ci il, 173 s.

5-Şirazi Seyid Məhəmməd. Narkomaniya ailələri dağdan bəla, Qum, Yas Zəhra nəşriyyatı, 2005-ci il, 95 s.

6-Yahyazadə Dr.İsmail. Qurtulma, narkomaniyada qurtarmaqda sonuncu elmi metod, Porşkuh nəşriyyatı, 2001-ci il, 371 s.

- 7-Mahyar Dr.Azər, Nuhi dr.Sima, Teymurzadə Nəşriyyat Müəssisəsi, narkotik maddələr ensiklopediyası, 2000-ci il, 94 s.
Tehran, Ərcümənd nəşriyyatı, 2008-cu il, 236 s.
- 8-Lalə Mahmud, narkomaniya mülalicəsi yolları, Ərdəbil, Şeyx Səfərdi xəstəlik, sosial faciə, Tehran, fiəddin nəşriyyatı, 2000-ci il, 137 s.
- 9-Nərimani Dr.Məhəmməd. Narkomaniya və onun qarşısını alma və mülalicəsi yolları, Ərdəbil, Şeyx Səfərdin nəşriyyatı, 2000-ci il, 137 s.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПОВЕДЕНИЯ НАРКОМАНОВ

Абстракт

Наркотические вещества являются токсическими веществами и постепенно действуют на тело, нервную систему и психику человека, уменьшают чувствительность. Наркотические вещества нарушают центры чувств и восприятия, делают нервную систему человека бессильным и бесчувственным и, как результат, являются причиной уменьшения восприятия и чувствительности. При принятии наркотических веществ чувствуется боль, происходят изменения в рассудке, во внимании, в чувствах, в восприятии, в воображении и возникают физические осложнения. После принятия наркотических веществ зарождается чувство радости и наслаждения, искусственного спокойствия, чувство силы является причиной воображения и бреда. Поднимается кровяное давление, учащается биение сердца, возникает нехватка воздуха, при прекращении действия наркотических веществ, наркоман впадает в неприятные физические и психические состояния, в похмелье, в страх, в беспокойство и нерешительность.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERS
OF DRUG-ADDICTS BEHAVIOUR**

Abstract

Drug substances are the toxic substances and it influences to the body, nerve system and mentality of human, and decreases the sensibility. Drug substances damage the centre of feelings and perception, it makes the nerve system be without power and without feeling and in the result it becomes the reason of the decreasing of the perception and sensibility. On application of drug substances, pain is felt; changes are observed in the mind, in attention, in perception, in thought and physical complications are observed. After application of drug substances the sense of happiness and delight, artificial calmness are observed and the sense of power is the reason of the imagination and delirium. The blood pressure rises, beating of heart increase the frequency, shortage of the air is observed, but after finishing of application of drug substances, drug addict falls into physical and psychological conditions, hangover, fear, anxiety and uncertainty.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasında 2010-cu il tarixli iclasında müzakirə olunaraq çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 31)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 27 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏ AQRƏSSİVLİYİ VƏ KONFLİKT HAQQINDA TƏSƏVVÜRLƏR

Mirzəyev R.N.

DSX Akademiyasının müəllimi

E-mail: mrpsixoloq@gmail.com

Açar sözlər: *konflikt, frustrasiya, aqressiv davranış, fiziki aqressiya, verbal aqressiya, dolayı aqressiya, autoaqressiya, günah hissi, neqativizm, "yoldaşlıq kodeksi", refleksiya.*

Ключевые слова: *конфликт, фрустрация, агрессивное поведение, физическая агрессия, вербальная агрессия, косвенная агрессия, аутоагрессия, чувство вины, негативизм, «кодекс товарищества», рефлексия.*

Keywords: *conflict, frustration, aggressive behavior, physical aggression, verbal aggression, indirect aggression, self-aggression, sense of guilt, negativism, "code of association", reflection.*

Yeniyetməlik yaşı kəskin dəyişikliklərlə xarakterizə olunur, bu isə hər tərəfdən uşağın inkişafına təsir edir. Bu əhəmiyyətli anlardan biri psixofizioloji inkişafda cinsi yetişmədir və bu proses cinsi identifikasiya ilə əlaqədardır.

Yeniyetmələrin psixofizioloji inkişafı prosesində sinir sistemində əsaslı dəyişikliklər baş verir. Qabıq qabıqaltı sahəyə daha çox ləngidici təsir göstərmək imkanına malik olur, lakin cinsi yetişgənlik dövründə qabıqaltı sahədə fəallığın artması diqqəti cəlb edir. Bunun sayəsində də yeniyetmələrin rəftar və davranışında əsəbilik, hövsələsizlik, emosional reaksiyaların davamsızlığı kimi hallar müşahidə olunur [1, s.32].

Yeniyetmədə şəxsiyyət inkişaf etdikcə mürəkkəb hadisələr, əxlaqi dəyərlər, özünə münasibət, insanlara münasibət və s. haqqında yeni sosial təsəvvürlər əmələ gəlməyə başlayır. Bu yaşda şəxsiyyətlərarası davranışın sabit xarakter əlamətləri yaranır, əsas motivləşmə xətti olan – özünü-anlama, özünüifadə, özünü-təsdiq formalaşır.

Bu yaşda ən vacib yenilik özünü-dərketmənin yeni səviyyəyə keçməsi və "Mən – konsepsiyasında" olan dəyişikliklərdir. Refleksiya inkişaf edir, onun köməyiylə yeniyetmə özünü tanımağa, öz imkanlarını, xüsusiyətlərini görməyə çalışır, öz hərəkətlərinə görə şəxsi cavabdehlik daşdığını dərk edir, öz rəftarını və

başqalarının rəftarını qiymətləndirir, insanları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərə diqqət yetirir və onları təhlil edir.

Başqa insanlarla müqayisədə onların özünüqiymətləndirməsi dəyişgəndir. Yeniyetmələrdə fəal şəkildə formalaşmaqda olan özünüanlama sosial cavabdehlik və ictimai işlərə görə məsuliyyətin güclənməsi ilə xarakterizə olunur.

Antropoloqlar yeniyetməlik yaşını uşağın cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmağa doğru getdiyi yol, başqa sözlə desək, bir növ cəmiyyətə daxil olma dövrü hesab edilir. Bu ideyanı xüsusilə inkişaf etdirən Kurt Levin göstərir ki, cəmiyyətə nüfuz etdən yeniyetmədə uşaqlıq dövrünə məxsus olmayan yeni üstünlüklər əmələ gəlir. Lakin bu üstünlüklər uşaqlıqla yaşlılıq arasında məyyən bir sədd çəkdiyindən və yeniyetmə uşaq qrupu ilə yaşlı qrupu arasında qaldığından onun inkişafında hər cür ziddiyyət və “böhran” baş verir. D.Koulmen bu ideyanı bir qədər inkişaf etdirərək göstərir ki, yaşlılar cəmiyyətində yeniyetmələrin də, özünəməxsus cəmiyyəti var [2, s.304].

Yeniyetməlik dövründə həmyaşlıqlar arasında özünütəsdiqetmə, böyüklərə qarşı qəti etiraz, güclü emosiya və həyəcanlama əlamətləri açıq görsənir. İnkişafın bu mərhələsi sürətlə gedir, xüsusilə şəxsiyyətin for-

malaşması prosesində çoxlu dəyişikliklər nəzərə çarpır. Yeniyetmənin başlıca xüsusiyyəti – şəxsiyyətinin qeyri-sabitliyidir. Anna Freyd bu xüsusiyyəti belə yazır: “Yeniyetmələr son dərəcə eqoistilər, özlərini dünyanın mərkəzi və yeganə predmeti hesab edirlər, hörmətə tələbat güclü olur və bu yaşda etdikləri fədakarlıqları və sədaqəti növbəti həyat dövrlərində bacarmırlar. Onlar qızğın halda məhəbbət münasibətlərinə girirlər – ancaq bu münasibətlər ötəri xarakter daşıyır. Bir tərəfdən onlar həvəslə cəmiyyət həyatına qoşulurlar, digər tərəfdən şövqlə tənhalığa meyl edirlər”.

Həyəcanlı anlarda aqressivlik, qəddarlıq, yüksək narahatçılıq yeniyetmələrin bəzi davranışlarında, kollektivdaxili kortəbii ünsiyyətlərində adətən sabit xarakterə malikdir. Bu cür münasibətlər isə müxtəlif yoldaşlıq kompaniyalarında özünü göstərir.

Yeniyetmələr təkcə həmyaşlıqları arasında deyil, həm də böyüklər arasında müəyyən sosial rol oynamağa çalışırlar. Yaşlılar cəmiyyətində isə onların sosial aktivliyinə maneələr yaradılır - o uşaqdır və qulaq asmalıdır prinsipi ilə yanaşırlar. Sonda yeniyetmə ilə yaşlılar arasında psixoloji maneə yaranır. Bu maneə isə yeniyetmədə frustrasiya halları, aqressivlik yaradır və münasibətlər destruktiv konfliktlə nəticələnir. Ye-

niyətmədə yaşlılıq hissini meydana gəlməsi onun yaşlılarla olan münasibətlərində də müəyyən dəyişikliklərin təzahürünə səbəb olur. Bu vaxtdək bütün tələbləri həvəslə yerinə yetirən uşaq – indi “müəyyən saatdan sonra gəzmək olmaz”, “hansısa insanla yoldaşlıq etmə”, “mənə deməmiş bu işi eləmə” və bu tipli iradlara nəinki, utandırıcı, hətta onun şəxsiyyətini, ləyaqətini alçaldıcı təhqir kimi baxır. Hər dəqiqə yeniyetmənin hərəkətlərini izlədikdə, gördüyü işlərə görə danladıqda, onun fikir və maraqlarını nəzərə almadıqda, yoldaşları ilə münasibətlərini məhdudlaşdırdıqda yaşlılardan inciyir və aqressiv reaksiyalara səbəb olur. Yeniyetmə nəinki bu və ya digər məhdudiyətə öz etirazını bildirir, eyni zamanda o, nə vaxt, harada, kiminlə gəzmək, dərsləri nə vaxt hazırlamaq, nə oxumaq, saçını necə daramaq, nə geymək, necə hərəkət etmək və s. müxtəlif məsələlərin həllində öz müstəqilliyini bərqərar etməyə çalışır. Ətrafdan yeniyetməyə qarşı olan bu kimi təzyiqlər sonda daxili konfliktlərə, aqressiyaya və nəhayət şəxsiyyətlərarası konfliktlərə aparır.

Yeniyetmələrin şəxsi xarakteristikalarında aqressivlik əsasən onları başa düşməyən yaşlılara qarşı qəti etiraz kimi formalaşır. Yeniyetmədə aqressivliyin inkişafına onun temperamentinin təbii xüsusiyyətləri də təsir edə bilər: məsələn, oyanma və emosiyanın qüvvəsi, tez özündən çıxmaq, əsəbilik, özünü ələ ala bilməmək kimi uyğun xarakter əlamətlərini formalaşdırır. Təbii ki, həmin psixi xüsusiyyətlərdən ibarət olan yeniyetmə frustrasiya vəziyyətində, o cümlədən dalaşanda, söyüşəndə və s. hallarda daxili gərginlikdən çıxış yolu axtarır. Bundan əlavə aqressivlik, özünü qoruma, yaxud müəyyən situasiyalarda dalaşma, ən azından hədələmə tələbatlarının təmin olunması üçün çıxış yolu tapmayanda atılan addım ola bilər. Yeniyetmələrin aqressiv davranışlarının mahiyyətini ən yaxşı halda onların motivasiyasının təhlili açır. Bu motivasiyada qəzəb, qorxu, qisas, düşmənçilik və s. neqativ xarakterli hiss və emosiyalar əsas rol oynayır. Müasir cəmiyyətdə aqressiv davranış problemi psixoloji-pedaqoji problemlərin mərkəzində durur.

L.M. Semenyuk "Yeniyyətlərin aqressiv davranışının psixoloji xüsusiyyətləri" [3, s.38]

I qrup. Bu yeniyyətlərdə anomalılıq, əxlaqsızlıq, ibtidai tələbatlara üstünlük vermə, vaxtı ürəyi istədiyi kimi keçirmək, münasibət və dəyərlərin dəyişdirilməsi sabit xüsusiyyətləri əks olunur. Egoistlik, yolaqetməzlik, başqalarının yaşantularına laqeyidlik, nüfuzun olmaması kimi tipik xüsusiyyətlər bu yeniyyətlər üçün xarakterikdir. Onlar hədsiz egoist, utanmaz, qəzəbli, tez özündən çıxan, kobud və dalaşqan olurlar. Onların davranışında fiziki aqressivlik üstünlük təşkil edir.

II qrup. Bu yeniyyətlər üçün dəyişmiş dəyər və tələbatlar xarakterikdir. Onlar daha çox fərdiyyətçilər, az və ya çox dərəcədə geniş maraq dairəsinə malikdirlər, özlərindən kiçikləri və zəifləri sıxışdırmaq hesabına həmişə yuxarılarda yer tutmağa can atırlar. İmpulsivlik, əhvalın tez dəyişməsi, yalançılıq, tez hirsənmə onlar üçün xarakterikdir. Yoldaşlıq haqqında təhrif olunmuş təsəvvürlər olur. Kiminsə ağrımaları onlara həzz verir. Situasiyadan asılı olaraq onlara qarşı çıxanlara və özlərindən zəiflərə güc tətbiq etməyə çalışırlar.

AQRESSIV YENİYYETMƏLƏR

III qrup. Belə yeniyyətləri dəyişmiş dəyərlər, pozitiv tələbatlar, münasibət və baxışlar arasında konfliktlər xarakterizə edir. Onlar müəyyən situasiyalarda rola girirlər, yalançılığa əl atırlar və birtərəfli maraqları ilə fərqlənirlər. Bu tip yeniyyətlər süstlük edirlər və nailiyyətə, müvəfəqiyyətə can atmırlar. Onların davranışlarında dolayı və verbal aqressiya üstünlük təşkil edir.

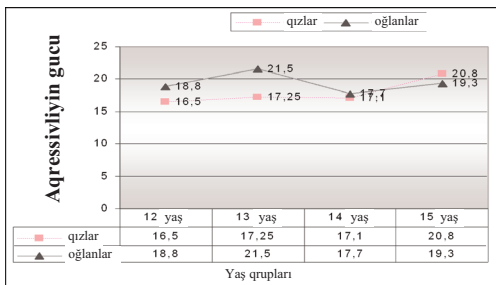
IV qrup. Belə yeniyyətlər zəif dəyişən tələbatları ilə fərqlənirlər; onlarda müəyyən maraqlar olmur və son dərəcə ünsiyyət dairələri məhduddur. Onlar iradəsizdirlər, hər şeydən şübhələnəndilər və güclü insanların qabağında yaltaqlanırlar. Bu yeniyyətlər üçün qorxaqlıq və qisasçılıq xarakterikdir. Onların davranışlarında neqativizm və verbal aqressiya üstünlük təşkil edir.

Təhlillər göstərir ki, yeniyetmələrdə konflikt haqqında destruktiv təsəvvürlərin formalaşmasında aqressiya xüsusi yer tutur. Yeniyetmələrdə belə təsəvvürlərin yaranmasını şərtləndirən xüsusiyyətlərin yaşa və cinsə görə dəyişməsinə A.Bass və A.Darkın metodikasının modifikasiya olunmuş formasından istifadə etməklə öyrənmişəm. Müəlliflər metodikanı hazırlayarkən aqressivliyi iki əsas tipə ayırmışlar. Birinci motivasiya xarakterli aqressiya, ikinci isə instrumental aqressiya, hansı ki, şüurlu xarakter daşıyır və emosional yaşantılarda görsənir. Bu xüsusilə qəzəb və düşmənçilik formalarında təzahür edir [4, s.241, 242].

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq Bakı məktəblərinin bir neçəsində (№115, Elitar gimnaziya) yeniyetmələrdə konflikt haqqında destruktiv təsəvvürlərin formalaşmasında aqressivliyin təsir dairəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə tədqiqatlar keçirdim. Tədqiqatın bəzi nəticələri aşağıdakı qrafiklərdə əks olunub.

Yeniyetmələrdə aqressivliyin təzahür xüsusiyyətləri

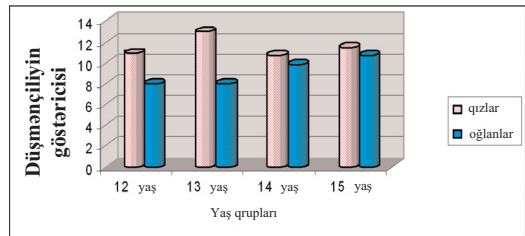
Şəkil 1.

Apardığım tədqiqat işində aqressiya törədən amillər araşdırılmış, konflikt zamanı onların destruktiv xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Bu metoda görə yeniyetmələrdə aqressiv reaksiyaların (fiziki aqressiya, dolay aqressiya, acıqlanma, neqativizm, incimə, şübhəlilik, verbal aqressiya, günah hissi) hansının üstünlük təşkil etməsi, yaşa, cinsə görə təzahür xüsusiyyətləri və nəticədə konflikt haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına necə təsir etdiyi aydınlaşdırılıb.

Düşmənçiliyin təzahürü

Şəkil 2.

Qrafiklərə diqqət etdikdə destruktiv konflikt haqqında təsəvvürlərin formalaşmasında aqressiv reaksiyaların danılmaz təsir dairəsinin açıq şəkildə görsənməsinin bir daha şahidi oluruq. Təbii ki, burada cinsi determinatlarında rolu danılmazdır. Əgər oğlanlarda motivasiya xarakterli aqressiya üstünlük qazanırsa, qızlarda isə əksinə instrumental aqressiya daha qabarıq təzahür olunur.

Müşahidələr göstərir ki, yeniyetmənin şəxsiyyəti öz-özünə deyil, ətraf mühitin təsiri ilə formalaşır. Bu işdə kiçik qrupların, xüsusilə referent qrupların rolu danılmazdır. Burada yeniyetmə özünü təsdiqləmə imkanları əldə edir və özünü insan kimi dərk edir. Ailədə olan münasibətlər, valideynlər və uşaqlar arasında olan yaxınlıq, qardaş və bacı münasibətlərinin xarakteri, ailəyə rəhbərlik tərzii və s. hallar da yeniyetmələrdə aqressivliyin formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdir. Yeniyetmələrlə qarşılıqlı keçirilən açıq söhbətlərdən bunu görmək mümkün idi.

Qeyd etməliyik ki, bir çox yeniyetmələr başqalarının müəyyən davranışlarını qəsdən yamsılayırlar. Onlar döyüş səhnələri əks etdirən filmlərə daha çox meyil göstərilir. Bu filmlərdə olan qəddar səhnələr də onlarda aqressivliyin yaranmasında az rol oynamır.

Özünüdərk etmənin və tənqidi tərəkürün intensiv inkişafı ona gətirib çıxarır ki, uşaq yeniyetmə yaşında ziddiyyətləri nəinki, ətraf aləmdə kəşf edir, eyni zamanda daxili aləmində özü haqqında təsəvvürlərində bir-birinin əksi olan bir sıra keyfiyyətləri – özünəinam və qorxaqlıq, soyuqqanlılıq və yüksək həssaslıq, həddindən artıq sərbəst və utancaqlıq kimi xüsusiyyətlərini başa düşür. Bu isə nəticədə yeniyetmənin özünə münasibətində adekvat olmayan özünüqiymətləndirməyə və narazılıqlara

gətirib çıxarır [3, s.39].

Yeniyetmələrin düzgün tərbiyə edilməsi, onlarda şəxsiyyətin inkişaf etdirilməsi vəzifələri yaşlılarla onlar arasındakı münasibətlərin “yaşlı–uşaq” münasibəti kimi deyil, “yaşlı–yaşlı” münasibəti kimi təşkil olunmasını tələb edir. Təcrübə göstərir ki, yaşlılar yeniyetməyə əvvəlki münasibət tərzlərini dəyişdirmirlərsə, ona yenə də uşaq kimi baxırlarsa, “yaşlı - uşaq” münasibətini saxlayırlarsa, istər-istəməz bu iki obyekt arasında narazılıqlar aqressiv reaksiyalara və konfliktlərə gətirib çıxarır. Lakin yaşlılar uşaqla böyüklərlə olduğu kimi rəftar etdikdə, onunla yeni tipli qarşılıqlı münasibətlərə keçdikdə yeniyetmənin təlim-tərbiyəsi prosesində bu aspektdə heç bir çətinlik olmur.

Şəxsiyyətin inkişafında çox mühüm amillər müəyyən pedaqoji şəraitdə reallaşır. Pedaqoji şəraitdə şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Ünsiyyət təkcə bir şəxsiyyətin formalaşmasında deyil, həm də psixoloji mühitdə insanın əsas psixoloji və sosial keyfiyyətlərinin inkişafını şərtləndirir [1, s.4].

Yeniyetmələrdə aqressiv reaksiyaları araşdırarkən diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də yeniyetmə - yeniyetmə, müəllim - yeniyetmə şəxsi qarşılıqlı münasibətlərində yaranan ziddiyyətlər və bu zaman yarana biləcək konfliktlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetmələrin aqressiv reaksiyalarının əsas səbəblərindən biri də qarşılıqlı münasibətlərdə pozulan rol gözləmələridir. Bu da yeniyetmələrin yoldaşlıq haqqında təsəvvürləri ilə bağlıdır. Yeniyetməlik yaşı dövründə yoldaşın əhəmiyyəti xüsusilə artır. Yoldaş və dostla ünsiyyət yeniyetmənin psixi həyatının emosional sahəsinə çevrilir. Yoldaşlıq normaları da məhz bu yaşda yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında həlledici rol oynayır. Bu normalar yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlər sisteminə çox vaxt elə sərt ölçülərlə görsənir ki, mütəxəssislər onları hüquq terminləri ilə “yoldaşlıq kodeksi” adlandırırlar[5, s.248].

Aqressiv reaksiyaların ən kəskin forması çıxılmaz vəziyyətlərdə insanın özünə yönələn (autoaqressiya) aqressiyadır. Bu zaman şəxsiyyətlər arası narazılıqlar, konfliktlər, şəraitə sosial-psixoloji dezadaptasiya yaranır, sonda isə yeniyetmədə özünütihar baş verir. Bütün insanlarda adaptasiya ikili xarakter daşıyır. Hər bir insan təkrar olunmazdır, ona görə də adaptasiya prosesi müxtəlif insanlarda eyni olmur. Sosial adaptasiya prosesində insan şəraitə deyil daha çox öz daxili aləmində baş verən proseslərlə: özünü ələ alma, əqli və ruhi çətinlik, özünü təsdiq etmə yolları və digər daxili narahatlıqları ilə

üz-üzə qalır. İnsan daxilən azad olmağa çalışır[6, s.19].

Yeniyetmələr öz təcrübələrində konflikt şəraitini həll etməklə öyrənirlər və məhz buna görə də onları bezdirmədən konfliktləri maksimum müsbət istiqamətdə yekunlaşdırmalarına kömək etmək lazımdır.

Yeniyetmələrin konflikt haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında onlarda müəyyən ziddiyyətli məsələlərin həlli zamanı yaranan frustrasiya hallarının aqressiv reaksiyalara keçməsi və real şəraitdə təzahür olunan konfliktlərin necə həllinin rolu da böyükdür. Bu baxımdan yaranan ziddiyyətli məsələlərin həllində yaşlıların iştirakı, yeniyetmələrin yanında olması və fikir ayrılıqlarına konstruktiv yanaşma özü də konflikt haqqında formalaşan təsəvvürlərə müsbət təsir etmiş olardı.

Beləliklə, aparılan müşahidələr, tədqiqatlar və elmi ədəbiyyatların təhlili göstərdi ki, yeniyetməlik yaşında yüksək aqressivlik və onun konflikt haqqında təsəvvürlərə təsiri bu yaş dövrünə keçidi şərtləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərdir. Əksər müəlliflər hesab edirlər ki, yeniyetməliyə keçidin böhranı ətraf mühitin təsirlərindən, habelə psixoloji-pedaqoji müşayətdən, identifikasiyanın xarakterindən, ailədəki iqlimdən, həmyaşıdlar və müəllimlərlə olan münasibətlərdən çox asılıdır. Bu

baxımdan yeniyetmə konfliktlərinin mövcud səviyyədə öyrənilməsi, onlarda aqressivliyin azaldılması üzrə fərdi və qrup şəklində meyarların hazırlanması aktualdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq yeniyetmələrin konflikt haqqında təsəvvürlərinə aqressivliyin təsir xüsusiyyətləri baxımından yanaşılmışdır. İşin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırılmalar nəticəsində konfliktlərin yaranmasına təsir edən

aqressivliyin yaşa və cinsə görə dəyişmə xüsusiyyətlərinə nəzəri aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Yeniyetmə yaşı dövründə konflikt haqqında təsəvvürlərə aqressivliyin təsir xüsusiyyətləri baxımından yanaşılaraq psixosemantik model yaradılacaq. Bu model imkan verəcək ki, yeniyetmələrin konflikt şəraitində davranışlarının konstruktiv istiqamətdə dəyişməsinə kömək olunsun.

Ədəbiyyat:

1. Леванова Е. Готовясь работать с подростками. - М.: МПГУ им. В.И. Ленина, 1992, 126 с.

2. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2002, 386 s.

3. Семенюк Л.М. «Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции» Москва, 1996, 254с

4. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учебное пособие. М.: ВЛАДОС, книга-1, 2003, 383 с.

5. Bayramov Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. "Sosial psixologiya". Bakı, 2003, 255 s.

6. Вульффов Б.З. Семь парадоксов воспитания. М:Новая школа, 1994, 78 с.

7. Əlizadə.Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələr: seksual inkişafın psixopedaqogikası. Bakı, ADPU, 2009, 563 s.

8. Məmmədzadə R.H. "Konfliktlər. Ailələr. Məktəblilər. Bakı, 2004, 139s.

ПОДРОСТКОВАЯ АГРЕССИЯ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ О КОНФЛИКТАХ

Абстракт

Подростковый возраст характеризуется повышенной возбудимостью, неустойчивостью эмоций и поведения, подростки плохо контролируют себя, эмоциональны и нестабильны, что приводит к повышению агрессивности и конфликтности, что связано со спецификой протекания данного возрастного периода. Этого периода имеет различные

варианты и зависит от внешне средовых условий. То есть в подростковом возрасте в силу сложности и противоречивости особенностей растущих людей, внутренних и внешних условий их развития могут возникать ситуации, которые нарушают нормальный ход личностного становления, создавая объективные предпосылки для возникновения и проявления агрессивности и конфликтности.

Изучение конфликтности подростков показало, что у них наблюдаются высокие уровни вербальной, физической, косвенной агрессии, а также раздражимости, что вызывает у них чувство вины.

Поэтому на сегодняшний день актуальным является изучение существующего уровня конфликтности, а также разработки индивидуальных и групповых мер по снижению конфликтности и агрессивности в подростковом возрасте.

JUVENILE AGGRESSION AND GRANTS ABOUT CONFLICTS

Abstract

Teens are characterized the promoted excitability, instability of emotions and conduct, teenagers control itself badly, emotional and unstable, that results in the increase of aggressiveness and conflict, that is related to the specific of flowing of this age period. This period has different variants and depends on outwardly sredovykh terms. That in teens by virtue of complication and contradiction of features of growings people, internal and external terms of their development there can be situations which violate normal motion of the personality becoming, creating objective pre-conditions for an origin and display of aggressiveness and conflict.

The study of conflict of teenagers showed that they have high levels of verbal, physical, indirect aggression, and also to irritate, that causes sense of guilt for them.

Therefore for today actual is a study of existent level of conflict, and also developments of individual and groups measures, on the decline of conflict and aggressiveness in teens.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Pedaqogika və psixologiya fakultəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür. (protokol № 3)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqaə redaksiyaya 28 noyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

ЗНАЧИМОСТЬ НРАВСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФАКТОРА В АДМИНИСТРАТИВНОМ ЭТИКЕТЕ

Гурбанова Г.К.

Доцент кафедры «Государственная служба и
кадровая политика» Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской Республики
E-mail: ggurbanova@yandex.ru

Açar sözlər: *Administrativ etiket, mənəvi dəyər, sosial qiymətləndirmə, əxlaq kodeksi, şəxsiyyət, qarşılıqlı təsir, cəmiyyət*

Ключевые слова: *административный этикет, нравственные ценности, социальное оценивание, моральный кодекс, личность, взаимовлияние, общество*

Keywords: *administrative etiquette, moral values, social estimation, the moral code, the person, interference, a society*

Азербайджан по истечении первого десятилетия XXI века переживает критически переломный период по многим параметрам духовно-нравственного настроения и коррупции, проникающей в структуру властей. С точки зрения повышения роли и значения административного этикета в среде это не должно сегодня особенно удивлять, потому что наша республика, находясь на протяжении семидесяти лет в составе СССР, фактически развивалась по её основным моральным законам и установкам. Теперь мы продолжаем жить в эпоху мировых катастроф, революций, террористических войн и общественных потрясений, кото-

рые, кстати, затрагивают как правительственные структуры, так и нравственность в обществе. Такое положение не могло не отразиться на экономике, идеологии и культуре Азербайджанской Республики. Поэтому в начале XX века в свет уже вышло немало критико-монографических работ и диссертаций, в которых говорится о происходящих в стране коренных преобразованиях государственных структур. Меняются формы собственности, а вместе с ними и духовные ценности.

Как такое состояние отражается на морально-нравственных переменах общества, жизнь и благополучие которого во многом зависит и от профессиональной

деятельности государственных служб? Считаю, что прежде всего активизируется психологический фактор. Множество инструкций выходит из-под пера чиновников на местах. Местные республиканские органы сегодня выпускают большое количество документов с запретительными полномочиями властных структур и должностных лиц. Конечно, это делопроизводство необходимо, потому что с точки зрения укрепления морали и нравственности оно содействует развитию правового государства и процессу демократизации в целом.

Однако проблема заключается в том, что население республики по большей части не обращает пристального внимания на эти инструкции. Это связано главным образом с тем, что в сознании многих людей заметно уменьшилась роль рационального мышления. Психологи утверждают, что в последние годы резко возросла кривая, составленная по принципу рациональности в её противопоставлении иррациональности. Проще говоря, значительно меньше в последние годы стало рационалистов, то есть людей, отличающихся наличием точного плана действий, стремлением к конкретизации, четкому анализу и напротив, возросло количество иррацио-

налистов, у которых, как известно, действия однозначно разуму не подчинены. Последние в нравственно-этическом отношении пассивны, в профессиональной деятельности – импульсивны. Они в основном отличаются непредсказуемостью своего поведения, любят импровизировать, действовать в порыве. Даже если у них есть цель, то нет четкого плана её претворения в жизнь.

Поэтому возрастает роль и значение нравственно-психологического фактора в административном этикете. Именно он, вопреки колоссальному потоку информации сугубо теоретического назначения, отныне начинает определять характер реакции общества на вышеуказанные общественные катаклизмы и различного рода эмоционально-политические метаморфозы, что, конечно, влияет как на духовные основы общества, так и на степень его экономической стабильности. По этому поводу В.Л. Романов отмечает в учебном пособии «Административная этика»: «Коренным образом меняются наличие и характер господствующих в обществе представлений о желаемом (истинном) пути социального развития. Качественно изменяются многие ведущие нравственно-психологи-

ческие ориентации людей. Крайне нестабилен уровень общественного терпения, велико воздействие на него нравственного фактора. Меняются критерии и социальная значимость нравственных оценок различных структур власти, общественных лидеров, государственных служащих» [1,40-41].

Любопытно, что усиление нравственно-психологического фактора в административном этикете порождает неоднозначное отношение к вопросам морали и нравственности у людей различных психологических типов. В таком случае к кривой (параболе) рациональность – иррациональность можно также симптоматично добавить: рассудочность – эмоциональность и интуитивность – сенсорность.

Несмотря на различие психологических типов, их всех объединяет моральный плюрализм. Способы и формы мышления людей носят, как видим, индивидуальный характер, но отношение к моральному кодексу, особенно в кризисные периоды развития общества, остаётся практически неизменным. Более того, социальные катаклизмы обратно пропорциональны господствующей морали. Это означает, что деконструкция многочисленных политических, экономических и правовых меха-

низмов регулирования поведения человека в современном обществе, находясь в начальной стадии развития, существенно отстаёт от его насущных моральных потребностей. В то же самое время возрастает значимость тех нравственно-психологических черт человека, которые дают ему возможность сохранить и приумножить сугубо индивидуалистические ценности.

Необходимо особо подчеркнуть, что духовные и материальные потребности личности имеют очень широкий диапазон своего проявления. В зависимости от тех или иных привычек и моральных потребностей они могут объединять либо разъединять людей. Таким образом, психологический механизм социально-ценностной ориентации, с одной стороны, может породить консолидацию, а с другой – конфронтацию, определяя избирательное отношение личности к тем или иным общественным явлениям. Так и получается, что в целом и общем нравственное сознание и поведенческие черты подавляющего большинства людей на сегодняшний день характеризуются крайней неустойчивостью и противоречивостью. В настоящей статье мы попытались показать, что в вопросах морали, административного

этикета и государственной службы тесно переплелись как позитивные перемены в сторону свободы и развития инициативы, так и социальная апатия, сопровождающаяся пассивностью- в этом нам видится научная новизна исследования. Практическая значимость статьи заключается в попытке систематизировать вопросы морали в применении их к административному этикету. Социальная пассивность – это категория духа морали, не поддающаяся обструкции со стороны буквы закона, тем не менее она играет реакционную сдерживающую роль в административном этикете среди государственных служащих и рядовых сограждан, а в более широком смысле слова – и в прогрессе. Социальная установка выступает как важный психологический фактор, помогающий подключить к любой профессиональ-

ной деятельности не только рациональное мышление, но и подсознание. Появляется неудовлетворённость жизнью, неуверенность в собственных силах, экзистенциальное отношение к самому себе и окружающим. Хорошо эти нравственные шатания прокомментировала А.И. Ионова в книге «Этика и культура государственного управления». Она пишет, что «срабатывает общая закономерность: воздействие внешних условий становится фактором развития личности только в том случае, когда вектор воздействия не расходится с главными ориентирами морально-психологического настроения личности. Вместе с тем сформировавшийся внутренний мир личности активно воздействует на внешние условия, избирательно подходит к выбору объективных условий, воздействующих на личность

Литература:

1. Романов В.Л. Административная этика. Учебное пособие. М.: РАГС, 199, 303 с. Митина Л.М. Личность и профессия: психологическая поддержка и сопровождение. М.: АСADEMIA, 2005, 246 с.

2. Митина Л.М. Личность и профессия: психологическая поддержка и сопровождение. М.: АСADEMIA, 2005, 246 с.

3. Ионова А.И. Этика и культура государственного управления. М.: РАГС, 2005, 175 с.

ADMINISTRANIV ETIKETDƏ MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ AMİLLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Abstrakt

Məqalədə dövlət xidmət fəaliyyətinə inzibati xarakterdə dominant yanaşma etiketindən bəhs olunmuşdur. Hansı ki, bu da aidiyyatı olan və ya kənar təsirlər nəticəsində meydana çıxan problemlərin səviyyəsini araşdırır. Cəmiyyətin dövlət xidmətinə dair peşəkar fəaliyyətə bəslədiyi əxlaq yanaşma tərzini, inzibati etiketdə psixoloji faktorları məyyən edir. Eyni zamanda məqalədə emosional-siyas metamorfoza dövlət qulluğu və fərdi şəxslərin psixoloji atmosferinə fikir yönəldir. Məqaləni dövlət qulluğunda ortaya çıxan rəşionalizm və irrəşionalizm və s peşəkar fəaliyyətə və onu əhatə edən məsələlərə dair psixoloji münasibətlər tamamlayır.

THE IMPORTANCE OF THE MORAL-PSYCHOLOGICAL FACTOR IN ADMINISTRATIVE ETIQUETTE

Abstract

At the written article was found out professional activity of Governmental service as dominant approach in administrative tag, which researches the level of in or other matters. Reaction of society by moral mind in professional activity of governmental service is directed on visible psychological factor in administrative tag. Moreover, at the spoken article was revealed out emotional – political metamorphosis leading on suitable-psychological atmosphere of governmental service and accented face. The article is finished owing to rationalism and irrationalism in context with governmental service and etc. ways of psychological relations in the life of professional activity and surrounding.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “İnzibati İdarəetmə” fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə 4 dekabr 2010-cu ildə redaksiyaya daxil olmuşdur.

ТРАДИЦИОННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ЛИДЕРСТВА

Вердиева С.И.

Преподаватель кафедры психологии БГУ

E-mail natalya777_77@bk.ru

Açar sözlər: Liderlik, konsepsiya, spesifik, sosial qruplar, tədqiqat, fəaliyyət, şəxsiyyətlərarası problemlər, qabiliyyətlər, özünüqiymətləndirmə.

Ключевые слова: лидерство, концепция, специфическая, социальные группы, исследования, деятельность, межличностные проблемы, способности, самооценка.

Keywords: Leadership, conception, specific, social groups, research, activity, interpersonal issues, abilities, self-appraisal.

Несмотря на то, что лидеры и лидерство всегда оказывают значительное влияние на курс развития мировой истории, тщательное их изучение, началось примерно столетие назад. Ранние исследования предполагали, что в любой ситуации лидер должен обладать определенными качествами. Несколько позже сдвиг в изучении произошел в сторону выявления образцов поведения лидера. Теория лидерских качеств является наиболее ранним подходом в изучении и объяснении лидерства. Первые исследования пытались выявить те качества, которые отличают "великих людей" в истории от масс. Исследователи верили, что лидеры имели какой-то уникальный набор достаточно устойчивых и не меняющихся во времени

качеств, отличавших их от нелидеров, исходя из этого подхода, ученые пытались определить лидерские качества, научиться измерять их и использовать для выявления лидеров, этот подход базировался на вере в то, что лидерами рождаются, а не становятся.

В этом направлении были проведены сотни исследований, породивших предельно длинный список выявленных лидерских качеств. Ральф Стогдилл в 1948 г. и Ричард Манн в 1959 г. попытались обобщить и сгруппировать все ранее выявленные лидерские качества, так, Стогдилл пришел к выводу, что в основном пять качеств характеризуют лидера:

- * ум или интеллектуальные способности;
- * господство или преобладание над другими;

- * уверенность в себе;
- * активность и энергичность;
- * знание дела.

Однако эти пять качеств не объясняли появление лидера. Многие люди с этими качествами так и оставались последователями.

Теория лидерских качеств страдает рядом недостатков. Во-первых, перечень потенциально важных лидерских качеств оказался практически бесконечным. По этой причине стало невозможным создать "единственно верный" образ лидера, а следовательно - заложить какие-то основы теории.

Во-вторых, по различным причинам, таким, например, как неудача в поиске путей измерения многих лидерских качеств. Фокус в исследованиях сдвинулся от поиска ответа на вопрос - кто является лидером, к ответу на вопрос, что и как лидеры делают. Наиболее известными концепциями данного типа являются следующие;

- * три стиля руководства;
- * исследования университета штата Огайо;
- * исследования Мичиганского университета;
- * системы управления (Ликерт);
- * управленческая сетка (Блейк и Мутон);
- * концепция вознаграждения и наказания;

- * заменители лидерства.

В 1945 году, в университете штата Огайо (США), группа ученых начала исследования лидерства и разработала специальный вопросник. Получивший название «вопросник для определения поведения лидера», он стал широко применяться в исследовании различных типов групп и ситуаций с целью выявления наиболее характерных особенностей поведения лидеров. Основной отличительной особенностью этих исследований был отказ от поисков конкретной формулировки лидерства, их целью было изучение лидерства с точки зрения эффективности или неэффективности действий лидера в типичных условиях.

Огромный факторологический материал, полученный в процессе использования вопросника на военных начальниках, администраторах, лидерах различных студенческих групп и коллективов позволил психологам определить два основных направления исполнения лидером своей функции. Первое направление деятельности лидера в группе - это его ориентация на осуществление задач и целей группы, а второе направление - ориентация на индивидуальные потребности членов групп и особенности их взаимоотноше-

ний. При этом, по мнению исследователей, обе функции могут существовать относительно независимо друг от друга.

В принципе, исследования феномена лидерства, осуществленные в университете Огайо, была первая попытка оценить лидерство с двух позиций : с позиции направленности на задачу, цель и направленности на межличностные отношения, что в дальнейшем, легло в основу исследований в этой области, которые проводились в другом американском университете - Мичиганском.

Опираясь на исследования, проведенные в университете Огайо, психологи Мичиганского университета также подходили к оценке лидерства с позиции эффективности деятельности в группе. Принимая точку зрения своих коллег о двухсторонней направленности лидера в группе, они выявили, «что эффективность деятельности будет более высокой, если лидер ориентируется на три основополагающих принципа: следовать доброжелательным, ориентированным на членов группы отношениям; использовать групповые, но не индивидуальные методы управления; устанавливать высокие цели деятельности».

Исследования, проведенные в рамках университетов Айова,

Огайо и Мичигана считаются классическими, и именно от них берут свое начало различные теории лидерства.

Неудачи, постигшие традиционные концепции в определении универсального стиля эффективного лидерства, побудили ученых к разработке новых подходов к изучению лидерства. Ответ начали искать в рамках ситуационных теорий, позволяющих полнее рассмотреть лидерство и его последствия. Главной идеей ситуационного подхода было предположение, что "лидерское поведение должно быть разным в различных ситуациях". Ситуационный подход к изучению лидерства исследует взаимодействие различных ситуационных переменных для того, чтобы обнаружить причинно-следственную связь в отношениях лидерства, позволяющую предсказать возможное поведение лидера и последствия этого поведения.

Учитывая специфичность и определенную степень независимости становления взглядов на лидерство в российской и зарубежной психологии, представляется целесообразным рассматривать пути их развития изолированно, поэтому следует проанализировать основные направления исследования лидерства в российской психологии.

Согласно данным Р.Л.Кричевского существенным фактором исследований лидерства в российской социальной психологии является анализ этого феномена в реальных социальных группах [1, 205 с.].

В российской социальной психологии первые работы в этой области были проведены еще в 20-30-е годы А.С.Макаренко, А.С.Залужным. Они в основном касались феномена лидерства в детских группах.

По мнению Б.Д.Парыгина, «лидерство - это процесс организации и управления малой социальной группой, который способствует достижению групповых целей в оптимальные сроки и с оптимальным эффектом». Он считает, что феномен лидерства возникает в результате одновременного взаимодействия двух факторов: объективного и субъективного.

Н.С.Жеребова отмечает, что «лидер - это такой член группы, который выдвигается в результате взаимодействия ее членов, или организует их вокруг себя, при соответствии его норм и ценностных ориентации с групповыми, и способствует организации и управлению этой группой при достижении групповых целей» [2, 182 с.].

Иначе интерпретирует данное понятие А.А.Ершов, понимая под

лидером члена группы, который обладает необходимыми организаторскими способностями, занимает центральное положение в структуре межличностных отношений и способствует своим примером, организацией и управлением группой достижению групповых целей наилучшим образом.

Критикуя операционную модель лидерства, разработанную Ф.Фидлером, А.В.Петровский к двум переменным, выделенным Ф.Фидлером (стиль лидерства и ситуация его реализации), являющихся необходимыми, но не достаточными для адекватного понимания рассматриваемого феномена, добавляет еще одну - уровень развития группы. По мнению А.В.Петровского, «одна и та же ситуация и один и тот же стиль руководства будут с необходимостью вести к эффективности или неэффективности лидерства в зависимости от того, как поведение лидера детерминировано уровнем развития группы» [3, 163 с.].

Опираясь на теоретические положения, выдвинутые А.С.Макаренко, А.С.Залужным, Ю.А.Луцев и др., понимая под лидерством «социально - психологическое явление, сущность которого может быть определена, как осуществление ведущего влияния

одних членов группы на других в создании оптимального решения групповой задачи» рассматривает проблему лидерства в тесной связи с уровнем развития группы (коллектива) [4, 22 с.].

Исследование феномена лидерства, проведенное И.П.Волковым, показало, что рассматривать феномен лидерства необходимо в динамике, например, во взаимосвязи с уровнем развития группы.

Эта идея была реализована в исследованиях Р.Л.Кричевского. Анализ динамики лидерства в контексте целостного функционирования группы, проведенный Р.Л.Кричевским, показал, что «специфика ведущей деятельности членов группы задает» рисунок всей структуры временного коллектива, детерминируя своеобразие динамики определенных ее коллективов, например, опережение развития сферы деловой активности по сравнению с эмоциональными отношениями».

Попытка связать динамику феномена лидерства с общими процессами развития группы была сделана в русле теории деятельностного опосредования А.В.Петровским [4, 178 с.].

Таким образом, подводя итог краткому обзору исследований лидерства, выполненных в российской социальной психологии, необ-

ходимо отметить, что одним из наиболее важных и принципиальных отличий этих работ является включение системы отношений «лидер – последователи» в более широкий социальный контекст.

Если ознакомиться со многими описанными в литературе исследованиями лидерства, может сложиться представление о чрезмерно упрощенном, «плоскостном» характере этого феномена. Порой создается впечатление, что сложный феномен лидерства практически сводится к некоей общей, нерасчлененной роли лидера определенной группы или коллектива, к роли, так сказать, «лидера вообще», вне учета структуры феномена, наличия разных планов его рассмотрения, конкретных условий группового функционирования и т.д. Причин подобного понимания несколько. Одна из них заключается в чрезмерном увлечении лабораторным экспериментированием, что в очень большей степени присуще западным исследователям.

Другая причина упрощенной трактовки лидерства состоит в том, что даже в тех случаях, когда исследователи работают с реальными группами в естественных, нелабораторных условиях, они нередко абстрагируются от многообразия реализуемых индивидами

групповых деятельностей и ситуаций, при этом возникающих.

Следует подчеркнуть, что при всем различии отмеченных выше причин неадекватной трактовки лидерства имеется и нечто общее, их объединяющее. Этим общим является либо полное игнорирование, либо частичная недооценка исследователями фактора деятельностного опосредствования группового процесса и возникающих в нем разнообразных групповых феноменов, в том числе и лидерства, но как раз и фактор деятельности и является тем системообразующим началом, которое лежит в основе целостного, структурно-функционального подхода к анализу человеческой группы.

Хотя эмпирическое изучение лидерства началось довольно давно - первые шаги в этом направлении были сделаны А.Бине и Л.Терменом еще в начале 20 века - структурный его аспект привлек внимание исследователей лишь в 50-е годы. Именно тогда Р.Бейлзу и Ф.Слейтору удалось выделить две фундаментальные лидерские роли: роль делового, инструментального лидера и роль экспрессивного, социально - эмоционального лидера, а сам факт их наличия получил название феномена ролевой дифференциации лидер-

ства. Было показано, что эти роли связаны с разными аспектами группового функционирования: роль инструментального лидера включает действия, направленные преимущественно на решение поставленной перед группой задачи, а роль эмоционального лидера предполагает действия относящиеся в основном, к сфере внутренней интеграции группы.

Р. Бейлз и Ф.Слейтор работали с малыми дискуссионными группами численностью от 3 до 6 человек, в которых отсутствовал какой - либо лидер. Причины возникновения двух разных лидерских ролей усматривались ими в следующем. Считалось, что члены группы вносят неодинаковый вклад в решение групповой задачи, и субъект, наиболее активный в этой деятельности, становится инструментальным лидером. Осознание членами группы неравенства своего участия в решении задачи приводит, по мнению авторов, к тому, что инструментальный лидер начинает восприниматься ими как главный источник напряжения и фрустрации. Поскольку, однако, маловероятно, что лидер в решении задачи сможет эффективно разрешить возникшие межличностные проблемы, группа выдвигает на эту роль другого своего

члена, так появляется экспрессивный или социально - эмоциональный лидер.

Согласно Бейлзу, «инструментальный лидер» предлагает новые идеи и побуждает группу устремляться к достижению поставленных целей. Он желает, чтобы группа эффективно делала свое дело. Его лидерство проявляется в определении проблем, в сборе информации, мнений и предложений, в оценке и подведении итогов групповой работы. Большинству инструментальных лидеров отведена именно такая роль. Социально-эмоциональный лидер озабочен личностными и социальными потребностями членов группы. Его целью является достижение групповой гармонии, сплоченности, и он направляет свои усилия на создание доверительной и дружественной атмосферы. Он проникается заботами каждого члена группы, сглаживает конфликты, успокаивает и утешает людей. Он не скупится на похвалу, часто шутит, чтобы ослабить возникшее напряжение».

Более поздние исследования структуры группового лидерства, выполненные, в частности, российскими психологами, позволили выявить некоторые новые ее аспекты. Во-первых, речь идет об

увеличении списка лидерских ролей в связи с учетом многообразия ситуаций жизни группы. Так, Л.И.Уманским и его сотрудниками описаны следующие лидерские роли: лидер-организатор, осуществляющий функцию групповой интеграции; лидер-инициатор, задающий тон в решении групповых проблем; лидер-генератор эмоционального настроения (аналог роли эмоционального лидера); лидер-эрудит (одна из ролей интеллектуального лидера) и т. д.

Отмеченные выше структурные особенности группового лидерства получили отражение и в ряде исследований спортивных психологов, так, подчеркивается наличие в игровых спортивных коллективах ролей делового и эмоционального лидера.

Итак, резюмируя, можно сказать, что в настоящее время изучение структуры группового лидерства российскими и зарубежными психологами сводится, как правило, к рассмотрению разнообразных лидерских ролей, относящихся либо к двум доминирующим сферам групповой активности (деловой и эмоциональной), либо к более частным моментам группы.

Хотя, экспериментальные исследования, почти не обнаруживают каких - то специфических ка-

честв, присущих лидерам, все же можно говорить о наличии некоторых общих характеристик. Д.Майерс утверждает, что «лидеров отличают инициативность, энтузиазм, высокие вербальные способности, настойчивость в достижении поставленных целей и общительность, кроме того, лидер, как правило, бывает честен и имеет высокую самооценку» [6, 382 с.].

Интерес представляют такие материалы проводившегося на протяжении лет изучения лидерства в учебных коллективах старшеклассников. Правда, в этом случае лидерская роль бралась недифференцировано, а точнее - речь в каждом классе шла о пяти учащихся с наиболее высоким межличностным статусом. Наряду с заполнением вопросника предназначавшегося для выявления статуса, учащиеся писали экспериментальное сочинение, посвященное кому - либо из одноклассников, контекст - анализ позволял выделить набор качеств, наиболее ценимых старшеклассниками в сверстнике, а далее вычисляется процент таких качеств, приходящийся на долю классных лидеров. Иными словами, можно было сказать, что именно учащиеся приписывают лидерский статус своим одноклас-

никам, в результате выполненных вычислительных процедур среди зафиксированных «лидерских» качеств, наряду с прочими, значились следующие: отзывчивость, хороший товарищ, коллективизм, организаторские способности, оптимизм, общительность, ответственность [7, 429 с.].

В исследовании динамики лидерства в группах альпинистов проведенном А.И.Баштинским и Е.Б.Петрушихиной, помимо всего прочего, выявились деловой и эмоциональный планы лидерства и проводилось тестирование спортсменов по 16 -факторному вопроснику Р.Кеттелла. В результате была выявлена весьма существенная роль фактора «Н» (отражающего, в частности, способность личности к организации группы) в детерминации на разных этапах жизни группы позиций ее членов в общих лидерских структурах.

В результате исследований, проведенных в спортивной команде, были выделены нормы лидерства в баскетбольной команде, т.е. требования, предъявляемые к роли лидера в ней. Оказалось, что среди норм - качеств, реализация которых способствовала лидированию членов команды в сфере ее инструменталь-

ной активности, фигурировали такие, в частности характеристики, как «играет на команду», «инициативный», «ответственный», «хладнокровный», а применительно к лидированию спортсменов в сфере эмоциональной активности спортивного коллектива речь шла, среди прочих, о характеристиках типа «доверчивость», «общительность», «надежность», «чуткость».

В другом исследовании, также выполненном на материале спорта, спортсмены и тренеры ранжировали по степени значимости личностные черты инструментальных и экспрессивных лидеров. Результаты ранжирования свидетельствовали о достаточно тесной функциональной связи удельного веса соответствующих личностных черт с упомянутыми лидерскими ролями.

Исследование может подвергнуться любая группа лиц любого

возраста, имеющая некоторый опыт взаимодействия и общения, в зависимости от задач, которые призвано решить исследование и от особенностей (возрастных и профессиональных) изучаемых групп, формируются критерии социометрического выбора. По содержанию критерии могут быть формальными и неформальными. С помощью первых измеряются отношения по поводу совместной деятельности, ради выполнения которой создана группа, вторые служат для измерения эмоционально - личностных взаимоотношений, не связанных с совместной деятельностью.

Лидерство достаточно хорошо изученная в социальной психологии проблема. Однако многообразие теоретического подходов, путем экспериментального исследования и анализа данных оставляет возможность найти свое видение проблемы.

Ədəbiyyat:

1. Кричевский Р.Л. Психология малой группы. М., 1991.

2. Жеребова Н.С. Нормы и ценностные ориентации лидера. Л., 1988.

3. Петровский А.В. Хрестоматия по психологии. 1977.

4. Лунев Ю.А. «Социальные психологические факторы детермина-

ции поведения группы в межгрупповом взаимодействии». М.: 1991.

5. Петровский А.В. Хрестоматия по психологии. 1977.

6. Майерс Д. «Социальная психология». Питер.

7. Андреева Г.М. Социальная психология. М., 1988.

LİDERLİYİN ƏNƏNƏVİ KONSEPSİYASI

Abstrakt

Məqalədə sosial psixologiyada lider və liderlik cəhətləri qeyd olunur. Lider qrupa başçılıq edən adam kimi nəzərdə tutulur. Qruplarda insanlar birgə yaşayıb və fəaliyyət göstərmələrinə görə onların arasında istər-istəməz qarşılıqlı münasibətlər özünü göstərir. Bu cür münasibətlər sosial psixologiyada şəxsiyyətlərarası münasibətlər adlanır.

Hər bir qrupda ona rəhbərlik edən "rəhbər işçi", "lider" və onun tapşırıqlarına əməl edən adamlar: "təbə işçilər" mövcud olur.

Sosial psixologiyada "rəhbərlik" və "liderlik" anlayışlarının oxşar və fərqli cəhətləri qeyd olunur. Həm rəhbər, həm də lider qrupa başçılıq edən adam kimi nəzərdə tutulur. Adətən, rəhbər nisbətən yüksək səviyyəli, səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən qrupun idarə olunmasının təşkilini təmin edəcək rəsmi adam kimi nəzərdə tutulur. Lider isə, qrupun şəxsi nüfuzu sayəsində bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına qeyri-rəsmi ölçülərlə təsir göstərməyi bacaran üzvlərindən biri kimi qeyd olunur.

Göründüyü kimi, "rəhbər" və "lider" anlayışının oxşarlığı hər iki anlayışda qrup fəaliyyətinin təşkilini həyata keçirməklə bağlılığında ifadə olunur. Fərqli cəhətlərinə gəldikdə isə rəhbər rəsmi şəkildə təyin olunduğu halda, lider çox vaxt rəsmi şəkildə deyil, qrup üzvlərinin yüksək nüfuzunu qazanmaq ilə yaranır.

TRADITIONAL CONCEPTION OF THE LEADERSHIP

Abstract

The present article examines the theory of the leadership as well as leadership qualities. Preliminary research indicated the leaders had had unique set of the most sustainable qualities. Due to their personal qualities a leader is capable of influencing deeply a group of people or a society. The leadership has been thoroughly studied issue in social psychology. However diversity of the theoretical approaches enable to find its own new vision.

One can always distinguish the leader in any group. He can be appointed officially or even not to have any position but in fact at the same time lead

the group due to his organizational skills. Either leader is appointed officially as outsider or leader promotes himself from the bottom. Leader not only directs and leads his followers but also he wants leads them and followers not simply follow him they also want to follow. Researches indicate that leader's knowledge and skills are much higher evaluated by people than the same qualities of the rest members of the group. Why one become the leader? According the "streak" conception the leader possesses some features due to this fact he is being promoted to the leadership. It's common for leader following psychological qualities like: confidence in himself, flexible and sharp mind, competency as a thoroughly knowledge of his business, strong-will, ability to understand people's psychology and organizational skills.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).

Rəyçi C.A. Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 17 noyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

QAÇQINLIQ PROBLEMİ: DAĞLIQ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏN OLAN QAÇQIN UŞAQLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSVİRİ

Mirzəyev İ.Ə.

*AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya,
Hüquq institutunun aparıcı elmi işçisi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: ilham_mirzeyev@mail.ru*

Açar sözlər: Qaçqınlıq, depressiya, representasiya, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, müharibə, təcavüz, qaçqın uşaqlar, natamam ailə

Ключевые слова: Беженцы, депрессия, репрезентация, Нагорно-Карабахский конфликт, война, агрессия, дети-беженцы, неполная семья

Keywords: Refugees, depression, representation, The Nagorno-Karabakh conflict, war, aggression, children-refugees, incomplete family

Qaçqınlıq problemi dünyanın bir çox dövlətlərini ciddi şəkildə narahat edir. Onilliklər boyu dövlətlər vətəninə təqiblərlə üzləşmiş və real təhlükə ilə qarşılaşaraq yurdlarını tərk edən, qayğıya və himayəyə ehtiyacı olan şəxslərin “Mən də insanam”, “yaşamaq hüququm var” formulu naminə düşünmüşlər. Zamanın təfəkkür süzgəcindən illərlə süzülüb gələn bu problem hər bir xalqın, etnosun qan yaddaşında silinməz izlər buraxmış, emosional çalarlarla xarakterizə olunmuşdur.

Qaçqınlıq mühüm bir problemdir. Bu problemin kompleks şəkildə təsviri fərqlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, problemin mərkəzində sinirləri korlanmış, şüurları buxovlanmış, şəxsiyyəti əzilmiş, mənəviyyatı zədə-

lənmiş, ehtiyac içində boğulan insanlar durur. Göründüyü kimi problemin kökləri, xüsusilə psixoloji kökləri dərinidir. Yer üzünün əsrəfi sayılan insanın psixoloji durumu, özünüifadəsi, özünütəsviri bu problemlərin axarında nə qədər də təzadlı görünür. İnsanın keçirdiyi həyat tərzi (xüsusilə erkən uşaqlıq illərində) onun sonrakı fəaliyyətində öz psixoloji təsvirini bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. Əsasən uşaqların təsviri fəaliyyətində bu hadisələr bənzərsizliyi ilə seçilir. Bu kontekstdə onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması problemi önəmlidir. Bu problemin psixopedaqoji köklərinin açıqlanması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bu müasir psixologiyada aktual problem kimi müxtəlif istiqamət-

lərdə, ilk növbədə simvolik representasiya və yaradıcı özünüifadə istiqamətində tətbiq olunur.

Simvolik representasiya sayəsində insan keçmiş və indiki hadisələri, özünün təcrübəsini və anlamlarını müxtəlif işarələr sistemi ilə təsvir edir. Məhz bu sistemdə insanın təsvirləri mühüm psixoloji məna kəsb edir. Bu bilavasitə şəxsiyyət faktorları ilə bağlıdır və insanların müharibə xatirələrində aydın nəzərə çarpır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu problemlə bağlı Azərbaycan xalqının tarixində də kifayət qədər ağırlıq anlar olmuşdur. Dünyanın beynəlxalq ictimaiyyətini narahat edən problemlərdən biri kimi Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi buna misaldır. Kökləri dərin olan bu münaqişənin tarixi qədimdir. Bu tarix özünün bir sıra spesifik çalarları ilə xarakterizə olunur. Xalqın tarixini öyrənmək onun keçmişini dərk etmək, bu günü və sabahı nizamlamaq nöqtəyindən prioritet istiqamətdir. Uluların təfəkkür süzgəcindən əsrlərlə, ilbəl keçib gələn tariximiz yaddaşımızda izlər qoymuşdur. Bu yaddaşda xalqın inkişafı, adət-ənənələri ilə yanaşı, buxovlanmış arzuları, şüurlarda kök salmış stereotiplər də mövcuddur. Azərbaycan xalqının tarixində “Dağlıq Qarabağ” adlı təcavüz də bu qəbildəndir. Bu həm də psixoloji fikir

tarixinin tədqiqat obyektidir. Çünki məsələlərin kökündə insan amili onun sosial-psixoloji portreti durur və qaçqın və köçkün kimi mühüm bir problemlə səciyyələnir.

Azərbaycan xalqı və dövləti tarix boyu üzləşmiş olduğu qaçqın və köçkün axınları səbəbindən artıq qaçqın olmağın nə dərəcədə çətin olduğunu bilir. Dövlətimiz soydaşlarımızın psixoloji və iqtisadi durumuna, halına və dərdinə hər zaman şərik çıxmışdır. Bu kontekstdə bir sıra prioritet addımlar atılsa da onların təsəvvürlərindəki Vətən həsrəti, yurd dərdi silinmir. Qeyd etdiyimiz kimi təcavüzkar erməni lobbisinin azərbaycanlılara qarşı haqsızlıqlarının kökü qədimdir. Bu təcavüz hər dəfə ağırlarla, itkilərlə nəticələnmişdir.

1905–1906-cı illərdə ermənilər azərbaycanlılar yaşayan 75 kəndi viran edərək 3500 ailəni didərgin salmışlar.

1918–1920-ci illərdə isə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılar yaşayan 620 kənd dağıdılmışdır.

1918-ci ilin mart ayında Bakı, Quba, Şamaxı, Qaradağ, Zəngəzur, Naxçıvanda azərbaycanlılar qətlə yetirildi, azərbaycan xalqına qarşı tarixdə analoqu olmayan genosid həyata keçirildi.

1948–1953-cü illərdə Ermənistandan 200 min nəfərdən çox azərbaycanlı öz yurdundan qovuldu.

1988-ci ildən etibarən isə Ermənistanın azərbaycanlılardan etnik tə-

mizlənməsi fonunda daha 230 min soydaşımız öz yurd-yuvasından didərgin düşdü.

1990–1993-cü illərdə Azərbaycanın 17 min km ərazisini (o cümlədən 14 rayon mərkəzi və 834 kənd) işğal olundu ki, bu da ölkə ərazində 700 nəfərədək məcburi köçkün kütləsinin ölkənin digər rayonlarına üz tutması ilə nəticələndi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində ölkə ərazisinin iyirmi faizinin işğal olunması, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün yaratdığı çətinliklər, onların psixologiyasındakı dəyişikliklər, müstəqilliyimizin ilk illərində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi kimi nəhəng problemlərlə üzləmiş Azərbaycanın tarixində ağır bir mərhələ oldu. Azərbaycan dövlətinin dahi şəxsiyyəti, ulu öndər, mərhum Heydər Əliyevin apardığı müdrik siyasət sayəsində problemlər burulğanından sabitlik mənzərəsinə keçid olan Azərbaycan qaçqın və məcburi köçkünlərin qayğısına qala bildi. Bu gün bu problem hər bir kəsi düşündürməlidir. Bu xalqımızın tarixidir. Qaçqın düşmüş insanlara xüsusilə uşaqlara qayğı və psixoloji yardım zəruridir.

Uşaqların şəxsiyyət kimi səciyyəsi bu mənada tədqiqata ehtiyacı olan bir məsələdir. "Qaçqın uşaqlar"- bu adın özü uşaqlar üçün çox vaxt böyük kompleksə səbəb olur. Bu söz uşaq təfəkküründə kiçik yaşlarından

formalaşaraq həyat boyu onların daxili aləminə sirayət edir. Bu da uşaqların ciddi problemlər yaşamasına zəmin yaradır. Hər bir insanın içində sağlam ünsiyyət aclığı, sağlam həyat tərzini keçirmək təlabatı var. Qaçqın uşaqlarda bu acılıq yaşa dolduqca çətinləşir. Onlarda psixi və fiziki cəhətdən normal inkişafın qarşısını alır. Gələcək həyatlarına inamsız baxan uşaqlar elə hey pessimist fikirlərlə düşünlər.

S.Əlizadənin bu sahədə apardığı tədqiqatda məsələlər daha geniş təhlil olunur. O, "Qaçqın uşaqların obrazlar sistemi"nin mahiyyətini açıqlamış, bu kontekstdə Vətən, ana və düşmən obrazları sistemli təhlil olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, qaçqın uşaqların Vətən obrazı çoxcəhətlidir. Bu obrazlar psixoloji cəhətdən qaçqın dünya duyumunu əks etdirir. Uşaqların dağları, ormanları, bağ-bağatı insansız təsəvvür etmələri psixoloji baxımdan diqqəti cəlb edir. Qaçqın uşaqlar ana-qadın obrazlarını qaçqın ovqatının axarında təsvir edirlər. Onlar bunu müasir ölçülərlə idealizə edirlər və təxəyyül obrazlarında canlandırırlar. Qaçqın uşaqların obrazlar sistemini araşdırarkən düşmən obrazının təsviri diqqəti cəlb edir. Bu problem uşaqları çox həyəcanlandırır və narahat edir. Uşaqlar yeniyetməlik və gənclik yaşlarında bu məsələləri sosial səpgidə təhlil

edirlər, onların mahiyyətini fəlsəfi ölçülərlə - “Xeyir və Şər” problemi kimi mənalandırırlar. Qaçqın uşaqların “Etnik-Mən” obrazı birtərəfli inkişaf etdikdə, onların Vətən obrazı bilavasitə lokallaşmağa başlayır. Qaçqın uşaqlar dövrün psixoloji problemidir. Qaçqın və məcburi köçkünlər müharibənin dəhşətli ağır fəsadlarından, kök salmış yaralardan olub. Onların psixosemantikası da bu axarda təzadlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkəmizdə bu problem Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olub Dağlıq Qarabağ bölgəsindən qaçqın düşən uşaqların simasında cəmlənir. Bu onların hansı dövrdə olmasından asılı olmayaraq müharibələr, münaqişələr tezasında sosial-psixoloji ölçülərlə xarakterizə olunur və zamanın təfəkkür süzgecində qaynaqlanır. “Müharibənin bəşəriyyətə vurduğu həm maddi, həm də mənəvi zərbələrə heç bir təbii fəlakət zamanı rast gəlinmir. Çünki müharibə zamanı ayrı-ayrı fəlakətlərin törətdiyi fəsadların hamısı bir yerdə, eyni zamanda təzahür edir” (3. səh.94).

Qaçqın uşaqların keçirdiyi psixoloji hallar xüsusilə də qorxu hissləri, stress halları onların rastlaşdığı müharibənin dəhşətləri ilə bağlıdır. Bütün bu psixoloji halətlər uşaqların təsviri fəaliyyətində öz əksini tapır. Bu problemlə bağlı psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səlim Əlizadənin

tədqiqatları olmuşdur. O, qeyd edir ki, “Qaçqın uşaqların təsviri fəaliyyətində qaçqınlıq ömrünün keşmə-keşli mənzərələri müxtəlif səpkilərdə əks olunur. Bu mənzərənin ab – havasında qadın – ana obrazları xüsusi yer tutur” (8.Səh.14).

Y.Lanqmeyer və V.Mateyçik “Uşaq yaşında psixi depressiya” adlı əsərində bu problemə toxunmuşdur. Burada əsas məqsəd deprivasiyanın zahiri şərtlərini, həm də mahiyyətini açmaq olmuşdur. Onlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, müharibənin fəlakətlərini görmüş uşaqlar iki qrupa bölünür.

1. Evakuasiya olunmuş uşaqlar

2. Qaçqın uşaqlar, yaxud konsentrasiya düşərgələrindən olan uşaqlar.

Evakuasiya olunmuş uşaqlar adətən təhlükəsiz yerlərə köçürülməklə ailələrindən ayrı düşürlər.

Qaçqın uşaqlar isə müharibənin dəhşətlərini görmüş və fəsadları ilə üzləşmiş uşaqlardır. Onlar çox ağır həyat şəraitinə düşən uşaqlardır ki, onlarda əmələ gələn psixoloji pozuntular daha çox olur. Məhz Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi zamanı xüsusilə də “Xocalı” soyqırımında qaçqın və didərgin düşmüş uşaqları bu qəbildən hesab etmək olar.

Müşahidələr göstərir ki, qaçqın uşaqların keçirdiyi hisslər, yaşantılar tam fərqlidir. Qaçqın uşaqların psixikasında əmələ gələn pozğunluqlar müxtəlif səciyyəli olsa da, onların

fiziki inkişafında da köklü dəyişikliklərlə nəticələnir. Eyni zamanda bu prosesdə nevroitik çətinliklər müşahidə olunur. Uşaqların emosional həyatının məzmunu dəyişir. Xüsusilə də qorxu, həyacan, təşviş, nifrət hisləri güclənir. Şəxsiyyət göstəriciləri, xarakterlərinin strukturasında ağır dəyişikliklər əmələ gəlir. Qaçqın uşaqların çoxunda müşahidə olunan qorxu hisləri onların çəkdikləri şəkillərdən aydın görünür.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qaçqın uşaqların çəkdikləri şəkillərin əksəriyyətində yanmış evlər, qan izləri, tanklar, mərmilər, qara rənglər təsvir olunmuşdur. O zamanlar uşaqlar kiçik olsalar da onların təsəvvürlərindəki obrazlarda əsasən yaşlıların tez-tez danışdıqları dəhşətli müharibə səhnələri, göz yaşları ilə xatırladıqları hadisələrin rolu az olmamışdır.

Y.Lanqmeyer və V.Mateyçikin qeyd etdikləri ikinci tip uşaqlarda depressiyanın simptomlar kompleksi cinsyaş xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Oğlanlara nisbətən qızlar depressiya hallərini daha ağır psixoloji yaşantılarla yaşayırlar. Onlar bu psixoloji hallələri introvert ölçülərlə qiymətləndirirlər. İntroversiyanın özü də depressiya hallərini daha da gücləndirir. Müəlliflər məsələlərin təhlilinə yaş kontekstində yanaşaraq qeyd edirlər ki, qaçqın həyatının pozğunluqları kiçik yaşlarında daha qabarıq, ağır fəsadlarla müşahidə olunur.

Kiçik məktəbli və pupertat yaşlarında bu pozğunluqlar zahirən az nəzərə çarpır. Onların bir çoxu yeni həyat şəraitinə nisbətən asanlıqla uyğunlaşır. Lakin bu uşaqların əzab-əziyyətli yaşantıları onların, demək olar ki, hamısının xarakterinin strukturunda dərin izlər buraxır. Bir tərəfdən, onların adamlara münasibətləri dəyişir: adamlara inanmırlar, onların səmimiyyətinə şübhə ilə yanaşırlar. Digər tərəfdən, onlar kimi qaçqın həyatı yaşamış həmyaşid uşaqlara, xüsusilə öz bacı və qardaşlarına mehribanlıqla yanaşırlar. Ataları ilə daha da doğmalaşırlar. Bəzi müəlliflər, məsələn, Q.Krayq qaçqın uşaqların ana-ataya münasibətlərinin doğmalaşmasını “müdafiə faktoru” kimi dəyərləndirirlər.

Qaçqınlıq ömrünün psixoloji fəsadları sayəsində də köklü fərdi fərqlər özünü göstərir. Qaçqın uşaqlarda şəxsiyyət göstəriciləri bu mənada fərqlidir. Onlarda əsasən özünüqiymətləndirmə meyarı adi uşaqlardan fərqlənir. Bu da onların uşaqlıq xatirələri ilə bağlıdır.

Ə.Ə.Əlizadə müxtəlif psixoloji tədqiqatlara (P.P.Blonski, A.M.İvanitski və b.) əsaslanaraq göstərir ki, insan bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar olaraq özünü müəyyən yaşdan etibarən xatırlayır. Həmin yaş müxtəlif adamlarda müəyyən variasiyalarda 4–7 yaşa təsadüf edir. Nə üçün

1 və ya 2 yaşa aid hadisələr yaşlı adamın yadında qalmır? O, özünü nə üçün 4–7 yaşlarında xatırlaya bilər? Aydın məsələdir ki, həmin fenomen, müəllifin qeyd etdiyi kimi, hafizənin xüsusiyyətləri ilə deyil, insanın şəxsiyyətilə, xüsusilə mənlilik şüurunun formalaşması ilə bağlıdır. Bunun da səbəbi aydındır: 1–3 yaşlarında uşaq müxtəlif hərəkət vərdişlərinə yiyələnir, dil öyrənir və çoxlu faydalı şeyləri yadında saxlayır. Lakin uşaq bu yaşında özünü ətraf mühitdən ayıra bilmir, bunsuz isə situasiyanı obyektiv surətdə qiymətləndirmək, keçmiş təcrübəni fəal dərk etmək və istifadə etmək mümkün deyildir. 4–7 yaşlarında mənlilik şüurunun formalaşması zəminində, psixi proseslərin, o cümlədən hafizənin inkişafında şəxsiyyət amilinin rolu artır. Məhz bu yaşdan etibarən insan özünü xatırlamağa başlayır (7. s. 62).

Ümumi psixoloji normativlər belədir. Qaçqın uşaqlarla, eləcə də onların valideynləri ilə aparılan müsahibələr göstərir ki, bu uşaqlar 3–4 yaşlarında gördükləri vəhşilikləri yaxşı xatırlayırlar. Bu, görünür, özünəməxsus fenomendir. İlk növbədə, emosional hafizənin şəxsiyyət əmsalı ilə qaynaqlanır. Başqa sözlə, emosional hafizənin affektiv çalarları, bilavasitə şəxsiyyət faktorları ilə bağlıdır və qaçqın uşaqların müharibə xatirələrində bu cəhət aydın nəzərə çarpır.

Qaçqın uşaqların kiçik bacı və qardaşları isə müharibənin dəhşətlərini bilavasitə görməmişlər. Bu uşaqlar qaçqın düşərgələrində doğulsalar da, baba və nənələrinin, ata və analarının, bacı və qardaşlarının, bir tərəfdən, dəhşətli müharibə xatirələrini, digər tərəfdən, qeyri-adi nostalgiya hislərini, unudulmaz vətən həsrətini və ən başlıcası düşmənin nifrətini mənimsəmişlər.

Tədqiqatçılar bu uşaqları iki qrupa bölür. Onların bir qismi ailənin dördüncü, beşinci övladlarıdır. Bu uşaqların sosializasiyasında baba – nənələri, ata – anaları ilə birlikdə böyük bacı – qardaşları və həmyaşıdları önəmli rol oynayır.

İkinci qrup uşaqların psixoloji portreti belədir: onlar ailənin birinci və ikinci uşaqlarıdır. Ata – anaları erməni işğalçıları ilə üz-üzə gəlmiş və döyüşmüşlər. Bu uşaqların valideynləri ailə həyatını qaçqın düşərgələrində qurmuşlar. Bu uşaqların sosializasiyası bilavasitə baba-nənə, ata-ana ilə bağlıdır. Onlar vətən həsrətini və düşmənin nifrətini məhz bu referent qrup vasitəsilə mənimsəyirlər.

Bir önəmli faktı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu ailələrin bəziləri natamam ailələrdir. Uşaqların bir qisminin anası, bir qisminin isə atası yoxdur. Onlar anasız və ya atasız böyüyürlər. Psixoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, uşaqların doğma adamlardan ayrı düşməsi onların nəinki

koqnitiv inkişafına həm də şəxsiyyət kimi inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu uşaqların ətrafdakı adamlarla münasibətləri primitivləşir, yaşlılıq hissini inkişafında fəsadlar əmələ gəlir. Münasibətlərində “affektiv aclıq” təşəkkül tapır və bu aclığın təmin olunması onlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu uşaqların həyatında həmyaşlı uşaqlar və həmyaşlı uşaqlar qrupunun əhəmiyyəti artır. Bu önəmli psixoloji bir faktır. Odur ki, qaçqın uşaqların sosializasiyasında qaçqın uşaqlar və qaçqın uşaq qrupu önəmli rol oynayır. Bunun həm psixoloji həm də pədaqoji aspektdə tədqiqata ehtiyacı var. Qaçqın uşaqlarda məhz bu məziyyətləri aradan qaldırmaq üçün psixoloji xidmətin böyük əhəmiyyəti var. Qaçqın ailələrlə maarifləndirmə, psixoprofilaktika, konsultasiya işlərinin aparılması onlarda bəzi komplekslərin aradan qaldırılmasına köməklik edə bilər. Xüsusilə bu şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə həlledicidir.

Qaçqın uşaqların şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin xüsusiyyətləri

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2001
2. Bayravov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003
3. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B. Eksteremal şəraitlərdə psixoloji xid-

mürəkkəb və çoxcəhətli psixoloji fenomendir. Onların kökləri qaçqın həyatının psixoloji və sosial-psixoloji effektləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu fenomeni təhlil etmək üçün başlıca faktor kimi hər şeydən əvvəl, sosial-psixologiyada hələ ayırd edilməmiş və təhlil olunmamış emosional identifikasiyanın sosial-psixoloji effektlərini nəzərə almaq lazımdır. Qaçqın uşaqlarda doğma adamlara – nənə və babaya, ana və ataya, bacı və qardaşa, yaxın adamlara, Y.Lanq-meyer və Z.Mateyçikin sözləri ilə desək, qaçqınlıq taleyini yaşamış həmkəndli qaçqın uşaqlara isti münasibətin əmələ gəlməsi emosional identifikasiyanın sosial-psixoloji effektləri ilə bilavasitə şərtlənir. Bu məsələnin sistemli öyrənilməsi psixologiyanın aktual məsələləri sırasında önəmli yer tutmalıdır. Aparılan psixoloji tədqiqatlardan məlum olur ki, qaçqın uşaqların dünya mənzərəsi üç önəmli faktorun – normativ yaş faktorlarının, normativ tarixi faktorların və qeyri-normativ faktorların qovşağında formalaşır (8. s. 19).

mət. Bakı, 2006

4. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989

5. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998

6. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı, 1998

7.Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi təbiyyəti. Bakı, 1986

8.Əlizadə S.Ə. Qaçqın uşaqların təsviri fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Avtoreferat, Bakı, 2005

9.Bağirov E.Q. BMT-nin fəaliyyətində qaçqınlıq problemi. (namizədlik dissertasiyası) Bakı, 2005

10. İsmayılov F.C. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ABŞ-in mövqeyi. (dok. dissertasiya) Bakı, 2003

11. Paşayev Ə.A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və departasiyalar. (dok. dis.) Bakı, 2007

12. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку, 1999

13. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. СПб, 1999

14. Крайг Теория развития. СПб, 2000

ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ДЕТЕЙ-БЕЖЕНЦЕВ ИЗ НАГОРНОГО КАРАБАХА

Абстракт

Проблема беженцев серьезно беспокоит многие государства мира. Десятилетиями государства, столкнувшись с преследованиями и реальной опасностью, чьи лица, покинув свои очаги, нуждаясь в опеке и заботе, задумываются над формулой «Я тоже человек», «Я имею право жить». Сквозь фильтр времени эта проблема оставляет неизгладимый след в мышлении и в кровавой памяти каждого народа, этноса и характеризуется эмоциональными оттенками.

Беженцы – это насущная проблема. Комплексное описание этой проблемы различно. Необходимо отметить, что в центре проблемы – люди с испорченными нервами, со скованным сознанием, угнетенностью личности, уязвимостью духа, задавленные нуждой. Как видно, психологические корни проблемы глубоки. Считающиеся на Земле незыблемыми психологическая непоколебимость, самовыражение, самоопределение, сливаясь с этой проблемой, создает противоречия. Образ жизни человека (особенно в период раннего детства) в той или иной степени отражает его последующую деятельность. Особенно эти события отражаются в изобразительной деятельности детей. Дети-

беженцы изображают образ Родины в своеобразной психологической манере. В этом контексте, особенно важна проблема их формирования как личности. Выявление психологических корней этой проблемы приобретает особое значение. В настоящее время в современной психологии эта актуальная проблема имеет различную направленность, в первую очередь символической репрезентации и творческого самовыражения.

**REFUGEE PROBLEM: THE SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL
DESCRIPTION OF CHILDREN- REFUGEES
FROM NAGORNO-KARABAKH**

Abstract

The refugee problem seriously disturbs many states of the world. Decades of the state, having collided with prosecutions and real danger, whose persons, having left the centers, requiring trusteeship and care, think of the formula « I too the person », « I have the right to live ». Through the filter of time this problem leaves an indelible trace in thinking and in bloody memory of each people, ethnos and is characterized by emotional shades. Refugees are an essential problem. The complex description of this problem variously.

It is necessary to note, that in the center of a problem - people with the spoiled nerves, with the held down consciousness, depression of the person, vulnerability of the spirit, knocked down by need. Apparently, psychological roots of a problem are deep. Considered on the Earth firm psychological firmness, self-expression, self-determination, merging with this problem, creates contradictions. The way of life of the person (especially during the early childhood) to some extent reflects its subsequent activity. Especially these events are reflected in graphic activity of children. Children-refugees represent an image of the Native land in an original psychological manner. In this context, the problem of their formation as persons is especially important. Revealing of psychological roots of this problem gets special value. Now in modern psychology this actual problem has a various orientation, first of all symbolical representation and creative self-expression.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya, və Hüquq İnstitutunun Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfi problemləri şöbəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3).

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 9 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

SƏRVƏT MEYLLƏRİ PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Nural S.S.

*BDU-NUN Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının magistrantı
Email: nural_semir@hotmail.com*

Açar sözlər: *sərvət meyilləri, stereotiplər, yönümlər, əxlaq, mənəvi dəyərlər, milli adət ənənələr.*

Ключевые слова: *ценностные ориентации, стереотипы, установки, культура, духовные ценности, национальные обычаи и традиции*

Keywords: *value system, attitudes, stereotypes, culture, spiritual values, national customs and traditions*

Məqaləmizdə yer verdikimiz bu mövzu həm öyrənilməsi, həm də araşdırılması vacib olan məsələlərdən biridir. Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, Türk xalqlarının (Azərbaycan və Türk) əsas vəzifələrdəndir. Mədəniyyət siyasəti milli və mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır. Xalqlarımızın əldə etdiyi bu böyük nailiyyət, milli sərvətlərimiz olan mənəvi dəyərlərimizin istifadəsini bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsi kimi inkişafını təmin edir. Milli şəxsiyyətimizi təşkil edən xarakterik keyfiyyətlərimizi budamadan, milli mənəvi dəyərlərimizə xələl gətirmədən, elmin mütərəqqi nailiyyətinə söykənərək forma dəyişikliklərini şüurlu surətdə aparmaq məcburiyyətində olduğumuzu qəbul

etməliyik. (1) İnsanı əhatə edən dəyərlər ən geniş mənada insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrini maddi istehsal, sosial-siyasi münasibətlər, mənəvi inkişaf, məişət mədəniyyəti insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə sahələrini səciyyələndirir.

Dəyərlərin formalaşmasına təsir edən amillər olaraq mədəniyyətin əsas elementlərinin, sərvətlərin, davranış normalarının nümunələrinin, dünya görüşü prinsipləri, mənəvi və estetik idealların təhlili və s. hesab olunur.

Dəyərlər mədəniyyətin bir icimai hadisə kimi mahiyyətini açır, onun müasir cəmiyyətdə müxtəlif əlaqələrini, yerini və rolunu aydınlaşdırır. Mədəni sərvətlərin yayılması, istifadə olunması və qorunması üçün hərtərəfli çalışır. "Azərbaycan və Türk xalqlarının əxlaqi dəyərlərini, mənəvi sərvətlərini, mədəniyyət

siyasətini, bəşəri yönümlərini öyrənib inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının və Türkiyə Cumhuriyyətinin mədəniyyət siyasətinə dair qəbul etdikləri proqramlardan, rəsmi statistik məlumatlardan, mədəni dəyərlərin istiqamətinə yönəlmiş tədbirlər planından, mədəniyyət və turizm nazirliyinin beynəlxalq təşkilatlar üçün hazırladığı hesabat xarakterli “milli məruzə”dən, Yuneskonun tövsiyələrindən və Avropa şurası ekspertlərinin hesabatından istifadə edilməlidir.” (1)

Əldə olunan başlıca nəticələr müasir Azərbaycan və Türk xalqlarının sərvət dəyərlərinin təməl prinsiplərinin açıqlanması və uğurla həyata keçirilməsi, bu məqsədlə mənəvi dəyərlərin inkişaf amillərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk xalqlarının hər birinin kökünə, soyuna, ilkin maddi mənəvi dəyərlərinə meyil bir gərdə güclənəməkdir. Xalq ruhunun, milli mədəniyyətin bütün ifadə çalarlarını və özəlliklərini qoruyub saxlayan milli dəyərlər sönməz idrak, solmaz təfəkkür, orijinal dünya duyumudur. Məhz bu səbəblərdən mənəvi dəyərləri, meyilləri, yönümləri özündə ehtiva edən mədəniyyət məhfumu ilə bağlı tədqiqatlar və müzakirələr səngimək bilmir və yəqin ki hələ də neçə neçə on illiklər bitib tükənməyəcəkdir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, Türk xalqlarında əxlaqi inkişaf hər şeydən əvvəl özünü əxlaqın ictimai rolunun daim artmasında, cəmiyyətin həyatında mənəvi amillərin təsir dairəsinin genişlənməsində, birgə yaşayış qaydalarının yaranıb möhkəmlənməsində, ictimai həyatın daha geniş sahələrinin dəyərlərlə tənzimlənməsində, humanizm və insana qayğının nisbətən artmasında biruzə verir.

Psixoloqlar əxlaqın əsas məsələsi olaraq gənclərin cəmiyyətdə münasibətləri, şəxsi mənafeləri və ümumi mənafeləri sayırlar. İnsan həyatı özü özlüyündə ən böyük sərvət olub insanın qalan sərvətlərini də müəyyən edir. İnsan həyatı olmadan sərvətlərdən, onların insan həyatında tutduğu mövqedən danışmaq olmazdı.

Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət yönümlərində xüsusən vacib hesab etdikləri meyarlar, əqidə və inam, əxlaqi keyfiyyətlər, əxlaqi motivlər, məqsəd və ideaların düzgün seçilməsi sayıla bilər.

Həzrəti Əli belə demişdir:

“İnsanın öz nöqsanını bilib anlaması onun yetkinliyinə və üstünlüyünə dəlalət edir”. (2, Səh.57) O, bu fikri söylərkən insanın özünü dərk etməsini nəzərdə tuturdu. Ümumiyyətlə əxlaqi inkişaf haqqında bir çox fikirlər söylənmişdir. Onlardan biri kimi bu fikri də söyləyə bilərik ki, əxlaqi inkişaf cəmiyyətdə ictimai

inkişafın tərkib hissəsi olub tarixi və qanunauyğun bir prosesdir.

Həm Azərbaycan, həm də Türk xalqları üçün sərvət meyillərinin kökü əxlaqi tövsiyyələrdən, nəsihətlərdən, onları düzgün başa düşməkdən gəlir. Keçən nəslin sərvət meyilləri yeni nəslin sərvət meyilləri ilə fərqlilik göstərsə də, yeni nəsillər hazır ənənələrə, əxlaq normalarına, davranış qaydalarına rast gəlir. Burada nəinki Azərbaycan və Türk gəncləri arasında ənənələr, əxlaq normaları, davranış qaydaları arasındakı fərqliliklər, hətta eyni xalqın keçmiş nəsli ilə yeni nəsli arasında çox sayda fərqli qaydalar vardır. Əxlaqi sərvətlər haqqındakı fikirləri sonrakı nəsillərə saxlamağı bacarmış mütəfəkkirlər gələcək nəsillərə xidmət etmişlər, əxlaqi saflıq yolunu öz xalqının sərvət meyillərinə qazandırmışlar. Əxlaqi gözəlliklər hər bir xalqın ən vacib dəyərləri arasında yerini alsada, bu gözəlliklər haqqında psixoloji baxışlar insanların əməli əxlaqının ümumiləşdirilməsi sayəsində meydana gəlmişdir.

Milli adət-ənənə və mərasimlərə sadəcə olaraq bəşəri irs kimi deyil, həm də soy kökünü, etnik psixoloji xüsusiyyətlərin tərbiyə vasitəsi kimi baxmaq Azərbaycan və Türk gənclərinin fikirlərində mövcuddur. Biz insanın mənəvi dünyasından danışarkən şəxsiyyətin mənəvi kamilləşməsi məsələlərinə, insanın fəzilət və

qəbahətlərinin psixologiyasına, özünü tərbiyə və özünə nəzarəti əsas təsir vasitəsi kimi fikirləşdik. Psixi hadisələr insanın rəftar və davranışının, onun fəaliyyətinin hazırki anda duyğu, qavrayış təsirinə cavab kimi meydana çıxan, bu təsirləri ümumiləşdirən və onların verəcəyi nəticələri əvvəlcədən görən (təfəkkür, təxəyyül) fəaliyyəti gücləndirən və ya zəiflədən, ləngidən (hiss, emosiya, iradə), insanların rəftar və davranışlarında fərdi fərqləri üzə çıxaran (temprament, xarakter, qabiliyyət) bütün bunlar insanın yaşadığı mühitin, insanın özüylə qarşılıqlı əlaqəsidir.

Azərbaycan və Türk gəncləri arasında aparılan müşahidələr, rəy sorğuları nəticələrindən aydın olur ki, gənclərin altmış faizindən çoxu təlimə, funksional baxışa üstünlük verir və həmin məqsədə nail olmaq üçün heç şübhəsiz müsbət psixoloji iqlimin yaranmasından, onun sabitliyindən söz gedə bilər. Sosial psixoloji şəraitdə eyni xalqın insanları arasında sərvət dəyərlərinə müəyyən dərəcədə fərqli yanaşma gözə çarpır. İmkanlı və imkansız ailələrin gəncləri arasında həyata baxış, münasibət bəhsi keçən dəyərlərin qiymətinin təyin edilir. Tədqiqat nəticələrinin təhlilindən müəyyən olur ki, nəinki Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət meyillərinə eyni dərəcədə qayğı göstərmələri gözlənsin, yalnız

Azərbaycan gəncləri və yaxud yalnız Türk gənclərinin belə sərvət meyillərinə, dəyərlərinə baxışları və qiymətləri çox müxtəlifdir. Bunun ən vacib səbəbləri olaraq adət ənənələr, yaşayış şəkli, ailə tərz, tərbiyə, yaşanılan cəmiyyət, din, dil, irq kimi yönümlər göstərilə bilər.

Azərbaycan və Türk gəncləri arasında müsbət psixoloji iqlimin yaranması, gənclərin bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı kömək nəticə kimi ola bilər. Bunun üçün daha dərin etnik psixoloji köklər öyrənilməlidir.

Sərvət meyillərinə münasibətdə əlverişsiz, xoşagəlməz cəhətlərin olması gənclərin fəaliyyətinin səmərəliliyinə həmdə psixi durumuna mənfi təsir göstərə bilər. Bu cəhətdən hər bir gəncin - istər Azərbaycan, istər Türk olsun özünəməxsus cəhətləri vardır və bu onun fərqli cəhətləri ilə seçiləcəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, gənclər arasında üstün tutulan dəyərlər daha çox psixoloji iqlimin strukturundan, insanın xarakterindən, cins və yaş strukturundan asılıdır. Sağlam ailə münasibətləri gənclərin istər ailədə istərsə də cəmiyyətdə yüksək əxlaqi və mənəvi dəyərlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əlbəttə Azərbaycan və Türk gənclərini eyni millətə mənsub gənc nəsillər olaraq bu ruhla tərbiyə etmək, böyüklərin öyrətdiyi adət-ənənələ-

ri, davranış normalarını xatırlatmaq lazımdır. Çünki hər bir etnosun, millətin, xalqın ənənələri, dəyərləri, münasibətlər sistemi mövcuddur. Bu da hər bir etnosun, millətin, xalqın şüurunda stereotip və yönümləri müxtəlif şəkildə formalaşdırır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, həm Azərbaycan həm də Türk ailə üzvləri arasında yaranan konfliktlər gənclərin milli mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə çox ciddi mənfi təsir göstərə bilər. Toxunduğumuz mövzuya lazımı səviyyədə aydınlıq gətirmək üçün ilk öncə stereotip və yönüm anlayışının mənalarını, psixologiyada və digər fənlərdə oynadığı rolu açıqlamalıyıq.

“Stereotip və yönüm anlayışlarının ümumi psixologiyada bir anlamı, sosial və etnik psixologiyada isə başqa-başqa məzmun çalarları vardır.

Yəni hər bir elm sahəsində ifadə etdiyi məna müxtəlifdir. Ümumi psixologiyada stereotip və yönümün ilk növbədə təşəkkül mexanizmi, təzahür xüsusiyyətləri, fərdin idrak fəaliyyətində mövqeyinin açıqlanması ön plana keçir. Sosial və etnik psixologiyada isə ayrı-ayrı qrup və ya zümərənin münasibətlər sisteminə, davranış və rəftarlarında təzahür xüsusiyyətləri, əhatə dairəsi, başlıca funksiyalarını aşkarlamaq əsas yer tutur”.(3, səh.369)

Sosial stereotip (yunanca stereos – bərk, möhkəm, iz, şəkil deməkdir)

sosial obyektlərin, hadisələrin müəyyən təsəvvür, fikir və mülahizələr əsasında qavranılması, təsnif edilməsi və qiymətləndirilməsi deməkdir.

Yəni beyində canlanan hər hansı bir fikirlər bu obyektlərin qavranılmasında özünəməxsus rol oynayır. Sosial stereotip bəzən müsbət, bəzən isə mənfi rol oynaya bilər. Yəni sosial stereotip bir sıra hallarda subyekt tərəfindən sosial gerçəkliyi dərk etməyə onu lazımi səviyyədə qavramağa, onun qanunauyğunluqlarını öyrənməyə, onu yetərinə qiymətləndirməyə köməklik göstərir. Stereotip sosial yönümlə sıx surət də əlaqədardır və əmələ gəlmə mexanizminə görə çox yaxındırlar. Elə bu səbəbdən də çox zaman onları birlikdə başqa sözlə yanaşı işlədirlər:

sosial stereotip və yönümlər və yaxud etnik stereotip və yönümlər.

Ümumiyyətlə diqqətlə nəzər saldıqda bu bənzərlik çox aydın şəkildə görünür. Lakin yönüm və ya yönəliş (ustanovka) anlayışının psixoloji mənasını açdıqda yuxarıda bəhs etdiyimiz cəhət, bənzərlik da aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Yönəliş fəaliyyətdə mühüm rol oynayır və bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Yönümün mənalılığı şəxsiyyətin onun həyatı üçün şəxsi mənası olan yəni hansı obyekt onun şəxsi mənafeyi ilə bağlıdırsa ona yönəlmişsə daha aydın surətdə özünü

biruzə verir və həmin obyektə münasibətdə başqalarına olandan fərqlidir. Yəni başqalarına bir cür münasibət göstərsə həmin obyektə tamamilə başqa cür yanaşır. Mənşə etibarını ilə mənə yönəlişləri sosial yönəlişlərdən törəmədir. Yəni insanın dünyaya olan baxışı və onun cəhd etdiyi obyektlərin aydın surətinin yarıdılması yönündə mühüm rol oynayır. Sosial yönümün mənalılığında şəxsiyyətin idrak fəaliyyəti mühüm rol oynayır.

Yəni mühit, şərait haqqında biliklər sxemi, subyektin ona bələdlik dərəcəsi obyektə olan şəxsi və ictimai yönəlişliyin xarakter və məzmununu təyin edir. Bu halda şəxsiyyətin oxşar şəraitlərdə eyni cür hərəkət etməsi üçün təsirli zəmin yaranır. Düşünürük ki, stereotip və yönüm anlayışlarını lazımi səviyyədə anlamamız üçün müəyyən açıqlamaları vermiş olduq. Bu açıqlamalardan sonra həmin stereotip və yönümlərin insan həyatında nə dərəcədə rol oynadığına baxaq. Həyat şəraiti gənclərə bilavasitə deyil, dolay yolla təsir göstərir. Sovet psixoloqu L.S.Vıqotski bu faktları təhlil etmək üçün elmə yeni anlayış “Sosial inkişaf şəraiti” anlayışını daxil etdi.

“Gənclərin sosial inkişafının daxili və xarici şərtlərini qarşılıqlı əlaqədə təhlil etmək, müvafiq yaş dövrünün tipik xüsusiyyətlərini

aydınlaşdırmaq, keyfiyyətə yeni əmələ gələn yönümləri müəyyən etmək imkanı verir. Yəni çox zaman yönümlər yaşa, inkişafın səviyyəsinə görə dəyişir. Gənclərin sosial yönümlərini müəyyən etmək üçün onların ailədə və kollektivdə tutduğu faktiki yeri, öz mövqeyinə münasibətini, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətinin xüsusiyyətini və fəaliyyətinin xarakterini aydınlaşdırmaq lazımdır. Yəni həmin gənc ailədə nə dərəcədə söz haqqına, hansı hüquqlara, eyni zamanda olduğu sosial mühitdə hansı münasibətlər sisteminə malikdir”.(5)

Son zamanlar psixologiyada gənclərin sosial meyillərini xarakterizə edərkən psixoloji meyarlarla yanaşı demoqrafik amillərin də rolu nəzərə alınmalıdır. Çünki demoqrafik amillər gənclərin sosial meyillərində, bu meyillərin dəyişib inkişaf etməsində özünəməxsus vacib rollardan birini oynayır.

Azərbaycan və Türk gənclərinin fikirlərinin formalaşmasında, mənəvi, əxlaqi sərvətlərə yiyələnmələrində milli adət-ənənələrin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu əhəmiyyət xalqların stereotip və yönümlərini, etnoslararası münasibətləri, ictimai davranış normalarını, əxlaqını, psixi həyat tərzini, emosiya və hisslərini, milli xarakter kimi spesifik cəhətləri özündə əks etdirir.

Psixoloji tədqiqatlardan eləcə də həyat müşahidələri və empirik faktların təhlilindən aydın olur ki, gənclərin tərbiyəsi, davranış və rəftarı məsələləri onların sərvət meyillərinə təsir edən mühüm amillər sırasında durur.

Gündəlik həyatı müşahidələrdən aydın olur ki, istər Azərbaycan gəncləri, istərsə də Türk gəncləri arasında sərvət dəyərlərinə baxış və qiymətləndirmə bir-birinə çox yaxın olsa da, onlar arasındakı fərqliliklər insanların davranış və rəftarında, emosional sferada və koqnitiv səviyyədə təzahür edir.

Cəmiyyətdə gənclərin psixoloji xüsusiyyətləri, xarakterləri, təhsilli və ya təhsilsiz olmaları ilə yanaşı cins və yaş kimi xüsusiyyətləri sərvət meyillərinə baxışlarında çox mühüm rol oynayır. Azərbaycan ailələrində adət-ənənələrə, stereotip və yönümlərə və mühafizəkarlığa çox yer verilsə də müasir gənclərin istəkləri, arzuları və tələbləri arasında ziddiyyətlər, toqquşmalar yarada bilər, bu da heç şübhəsiz gənclərin psixoloji durumuna mənfi təsir göstərə bilər. Bir sıra sosial psixoloji amillərin təsirinin düzgün nəzərə alınmasından və həmin sahədə neqativ təzahürlərin vaxtında və psixoloji təsir üsullarının tətbiqi ilə Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət meyillərini düzgün başa düş-

mələrinə, onu qoruyub saxlamalarına kömək edə bilər. Çünki məharətlə və diqqət yetirilərək idarə edilən gənclər pozitiv nəticələr göstərə bilərlər.

Məqalədə qaldırılan problem öz-özlüyündə işlənmiş olsada, Azərbaycan və Türk gənclərinin sərvət

dəyərlərinin müqayisəli təhlili ilk dəfə olaraq verilir, bu isə həmin problemin öyrənilməsində yeni və maraqlı addım ola bilər.

Əldə olan nəticələr gənc nəslin tərbiyəsini mükəmməlləşdirmək istiqamətində istifadə ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov N. “Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər” Milli kitabxana nəş., 444 səh. Bakı 2009

2. Əzimli Q. “Yaş və pedoqoji psixologiyanın müasir problemləri” ADPU nəş. 516 səh. Bakı 2006

3. Bayramov Ə.S “Etnik psixologiya məsələləri” Elm və həyat nəş. 206 səh. Bakı 1996

4. Baxşəliyev Ə. “Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti” Nurlan nəş. 528 səh. Bakı 2007

5. Erkal E.M “Sosyoloji” Der yayınları 397 səh. Ankara 2000

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Абстракт

В статье даётся обзор научной литературы, посвящённой исследованию ценностных ориентаций, нравственных норм и установок, обычаев и традиций. Автор рассматривает проблему ценностных ориентаций азербайджанской и турецкой молодежи, пытается дать сравнительный анализ ценностных ориентаций молодежи этих двух культур на основе собственных наблюдений и первичной обработки данных, полученных в ходе своего исследования. В статье делается акцент на необходимости сохранения традиций и обычаев, а также воспитания молодежи в духе всего того ценного, что несет в себе традиции культуры. Поэтому, каждый человек – а в первую очередь, в семье, учителя в школе и университете, государство должно делать всё

возможное для адекватного и правильного понимания этих ценностей.

Образ жизни молодёжи, независимо от того, где и как они проводят свои дни, ежедневное их поведение и общение, воспитание, которое они демонстрируют в обществе очень сильно влияет на то, как они оценивают данные ценности, и, как отмечается в статье, играет огромную роль в исследовании этой проблемы.

VALUE SYSTEM LIKE PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract

In article we mainly touched general, social and ethnic psychology meanings of merits and directions, the value orientations, moral directions and thoughts of traditions of Azerbaijan and Turkish youth.

In the same time there were clearly explained the results of observations which were arranged between Azerbaijan and Turkish youth and the importance of these youth to touched problems.

Except that we must note that there is some contradictions about traditions between youth but right direction will play important role for keeping and preserving these traditions for future descendant. That is why everybody – firstly family, teachers in schools and in universities and state must do their best for understanding of these values by youth.

The style of life – it means how and in which direction they spend their days, behaviors in ordinary and public places, manners in society of youth influence to how they appreciate noted values and as written in article it plays very big and important role for touched problems.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 29 oktyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏRİN SOSIAL ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Yıldız K.İ.

BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının magistri
E-mail: k_yildizkayseri@hotmail.com

Açar sözlər: müasir dövr, gənclər, sosial adaptasiya, psixoloji problemlər, dinamik dəyişilmələr

Ключевые слова: современные условия, социальная адаптация, психологические проблемы, динамические изменения

Keywords: Modern conditions, social adaptation, Psychological problems, dynamic change

Müasir dövrdə baş verən dinamik dəyişikliklər, yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin ortaya çıxması, şəxsiyyətlərə münasibətlərdə əvvəlkilərdən fərqli çalarların formalaşması gənclərdən mühitə bu və ya digər şəkildə dinamik adaptasiyası olunmasını tələb edir ki, bunsuz hər hansı uğurlu fəaliyyətdən danışmaq çətinidir. Bununla yanaşı global inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi və gənclərin bu prosesə adaptasiyası yeni mənəvi-əxlaqi dəyərlərin ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Bu dəyişilmələr göstərir ki, ümumiyyətlə adaptasiya prosesinin gənclərin fəaliyyətinə müsbət və mənfi təsirini diqqətdən kənar saxlamaq olmaz. Ona görə ki, müasir gənclik üçün zəruri olan dəyərlər modeli hələ tam şəkildə yaranmamış, köhnələri isə tamamilə dağılmamışdır. Bununla belə

yninin yaranması bir sıra çətinliklər və maneələrlə müşahidə olunur. Belə vəziyyət gənclərin yeni şəraitə adaptasiyasında problemlər yaradır.

Adaptasiya prosesi ilə bağlı bir mühüm cəhət də qeyd olunmalıdır ki, orta nəslin malik olduğu dəyərlər müasir gənclər tərəfindən az qəbul edildiyindən həmin adət-ənənələr, dəyərlər sistemi deformasiyaya uğrayır, yeni milli-mənəvi dəyərlərə zidd olana yeni normalar formalaşır ki, bunlar da əksər hallarda cəmiyyət tərəfindən bir mənalı qarşılanmır.

Bugünkü gənclikdə formalaşan ünsiyyət tərzləri, dünyanı qavrama istiqamətləri və prioritet dəyərlər cəmiyyətin sosial strukturunun formalaşmasında əsas tendensiyaya çevrilib ki, bu da müxtəlif neqativ halların yaranmasına şərait yaradır.

Təbii ki, gənclərin adaptasiya imkanlarını araşdırmaq və onun təza-

hür xüsusiyyətlərini bilmək üçün ilk növbədə adaptasiyanın psixoloji mahiyyətini və sosial adaptasiyanın qanunauyğunluqlarını araşdırmaq zəruridir.

Adaptasiya anlayışı müxtəlif elm sahələrində tədqiq edilir və həmin elmin tələbləri səviyyəsində aydınlaşdırılır.

Biologiyada mərkəzi anlayış kimi nəzərdən keçirilən adaptasiya prosesi canlı orqanizmin mühitə uyğunlaşmasını özündə ehtiva edir.

Psixologiyada isə bu anlayış insanın sosial mühitə uyğunlaşmasını bildirir. Fərdin adaptasiyası prosesinin əsasında onun ayrı-ayrı norma və dəyərlər sistemini qəbul etməsində və müxtəlif davranış formalarının təzahüründə mühüm rol oynayır. Demək olar ki, adaptasiya fərdin sosial münasibətlərə daxil olması və ona inteqrasiyasının başlanğıcıdır.

Professor Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin fikrincə, “adaptasiya müəyyən qıcıqlandırıcının hər hansı hiss üzvünə uzun müddət fasiləsiz olaraq təsir göstərməsi nəticəsində həssaslığın dəyişməsinə deyilir (1, s.225).

Müxtəlif psixoloji mənbələrdə adaptasiyaya aşağıdakı kimi tərif verilir: “Adaptasiya prosesi hemostat sisteminin qorunub saxlanmasına yönəlmişdir. Adaptasiya psixologiyanın mərkəzi anlayışlarından olub,

bir sıra psixoloji konsepsiyalarda nəzəri anlayış kimi işlədilir. Adaptasiyanın dəyişməsi orqanizmin bütün səviyyələrinə: molekulyar quruluşun, psixi fəaliyyətin tənziminin dəyişməsinə, qədər təsir göstərir (2, s.10-11).

Görəsən adaptasiyadan fərqli olaraq sosial adaptasiya özündə hansı cəhətləri əks etdirir? Tədqiqatlar göstərir ki, ümumi halda adaptasiya prosesində gedən dəyişikliklər də onu digərindən fərqləndirən əlamətlər nəzərə çarpmır. Yəni hər bir insanda adaptasiya prosesi yuxarıda sadalanan qanunauyğunluq əsasında həyata keçir. Ancaq sosial adaptasiya bir qədər fərqlidir.

Sosial adaptasiya adaptasiyadan fərqli olaraq bir sıra məqamları özündə ehtiva edir:

- 1) fərdin sosial mühitə fəal və ardıcıl uyğunlaşması;
- 2) bu prosesin nəticəsi(1).

Qeyd etdiyimiz bu iki elementin əlaqə və münasibətləri davranışının xarakterini müəyyənləşdirir, eləcə də fərdi dəyərlər sistemindən, məqsədlərdən və ona nail olmaq imkanlarından asılı olur.

Sosial adaptasiya - fəal şəkildə qrupun və ya şəxsiyyətin yeni sosial normaları qavramasına, yeni sosial mühitə uyğunlaşması və onun özü üçün yeni olan şəraitə uyğunlaşması prosesidir.

Müasir psixologiyada sosial adaptasiya hər şeydən öncə sosial-psixolo-

loji proses kimi başa düşülür və bu prosesdə adaptant yəni adaptasiya olunan şəxsiyyət və sosial mühit adaptiv-uyğunlaşma sistemi kimi təqdim edilir və bir-birinə qaşılıqlı təsir göstərən sistem kimi nəzərdən keçirilir [3].

Sosial adaptasiya prosesi ilk növbədə şəxsiyyətin və ya sosial qrupun qavradığı sosial stereotiplərin və davranış tərzlərinin onların müvəffəqiyyət qazanmasında artıq əhəmiyyətli rol oynaya bilməyəcəyinin dərk olunmasından başlayır. Fərd və ya qrup başa düşür ki, artıq keçmişdə yaradılmış və qavranılmış davranış stereotipləri onlara lazım olan dəyərlərə çatdırma bilməyəcəkdir.

Psixoloji ədəbiyyatın (1;2;3;4) təhlili göstərir ki, şəxsiyyət onun üçün yeni olan situasiyaya adaptasiyası zamanı dörd mərhələni fərqləndirmək olar:

1) Başlanğıc mərhələ. Bu mərhələdə fərd və ya qrup yeni situasiyada və onun üçün yeni olan qaydalar sistemində özünü necə aparmağın yol və vasitələrini dərk edir, lakin o hələ yeni şəaitin dəyərləri sistemini qavramağa və qəbul etməyə hazır deyil. Fərd çalışır ki, köhnə dəyərlərin saxlanmasını özü üçün əsas qəbul etsin.

2) Səbretmə mərhələsi. Bu zaman qrup və ya fərd yeni dəyərlər sistemə və davranış nümunələrinə qarşı dözümlülük numayiş etdirir;

3) Akkomadasiya mərhələsi. Bu mərhələdə yeni dəyərlər sisteminin, eyni zamanda fərdin və ya qrupun bəzi dəyərlərinin tanınması və qəbul edilməsi baş verir.

4) Assimilyasiya mərhələsi. Bu mərhələdə fərdin dəyərləri və davranış stereotipləri bütünlüklə qrupun və mühitin dəyərlər sistemi ilə üst-üstə düşməsi baş verir [3].

Cəmiyyətdə sosial adaptasiya prosesinin intevsivliyi fərdin adaptasiyasının hansı mərhələsində daha çox çətinliklərlə qarşılaşmasından qaynaqlanır.

Çox ciddi sosial dəyişilmələr, eləcə də sosial kataklizmlər, fəlakətlər, humanitar faciələr zamanı sosial adaptasiya xüsusi intensivlik kəsb edir və demək olar ki, cəmiyyətin bütün üzvlərini və təbəqələrini əhatə edir.

Məsələn, keçmiş sovet imperiyası dağıldıqdan sonra baş verən dəyişikliklər, hamının yeni hələ əvvəllər mövcud olmayan dəyişikliklərə uyğunlaşması prosesi başlansa da bu proses hər bir insan üçün eyni müvəffəqiyyətlə gedə bilməzdi.

Təbii ki, cəmiyyətin inkişaf tempinin sürətlənməsi öz növbəsində adaptasiya prosesinin intensivləşməsinə və artmasına gətirib çıxarır. Bu onunla müşayət olunur ki, sosial adaptasiya prosesləri hətta cəmiyyətdə inqilabi dəyişikliklər olduqda

belə praktik baxımdan geri dönməz xarakter daşıyır və mühitə uyğunlaşmaq həyatı əhəmiyyətli hadisə və dəyər kimi özünü təqdim edir. Bu həm gənclər üçün həm də yaşlılar üçün eyni məzmunu malik olur. Belə qənaətə gəlmək olar ki, adaptasiyaya hazırlıq insanın, eləcə də gəncin müəyyən müvəffəqiyyət qazanmasını şərtləndirir.

Məlumdur ki, müasir cəmiyyətdə dövlətin məqsədəyönlü siyasətinin rolu yüksəlmiş və sosial institutların, eləcə də istimai təşkilatların sosial adaptasiya prosesinin həyata keçirilməsində əhəmiyyəti artmışdır. Bu baxımdan cəmiyyətdə yaradılmış ictimai təşkilatlar sosial adaptasiya prosesində uyğunlaşma imkanları məhdudlaşmış şəxslərin mühitə adaptasiyasının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Əgər gənc fərdi şəkildə cəmiyyətə adaptasiya oluna bilmirsə o zaman müxtəlif sosial proqramlar vasitəsilə fərdin cəmiyyətə adaptasiyası təmin edilir. Sosial iş bu baxımının çox əhəmiyyətli proqramlardan biridir.

Qeyd olunmalıdır ki, müxtəlif ölkələrdə sosial baxımdan fəal adaptasiya qabiliyyətlərini itirmiş şəxslərə - əmək və müharibə əlillərinə, təqaüdə çıxmış hərbi qulluqçulara və başqalarına kömək göstərilir.

Təbii ki, gənclərin müasir şəraitə uyğunlaşmasında yaradılmış proqramların çox böyük rolu vardır.

Lakin bu hamını öz ahətə dairəsinə qoşa bilmir və ayrı-ayrı hallarda neqativ məqamlar ortaya çıxı bilər.

Əlbəttə adaptasiya prosesini uyğunlaşmağa qabiliyyətdən fərqləndirmək lazımdır. Adaptasiya prosesinin obyektiv və subyektiv meyarları mövcuddur. Obyektiv meyar - fərdin cəmiyyətdə mövcud olan norma və yaşayış qaydalarına uyğun özünügerçəkləşdirmə səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Subyektiv meyar isə fərdin, qrupun və ya cəmiyyətin qoyduğu şərtlərdən məmnunluğun səviyyəsi ilə ölçülür. Əgər fərdin subyektiv adaptasiya meyarı cəmiyyətin qoyduğu şərtlərə uyğun olursa bu zaman ziddiyyət baş verir. Bütün bunlarla yanaşı subyektiv meyar kimi vasitəsiz sosial ahətə rolunda müxtəlif sosial qruplar, əmək kollektivləri, ailə və s. çıxış edə bilər.

Ümumiyyətlə sosial adaptasiyanın rolu ondan ibarətdir ki, o şəxsiyyətin sosial proseslərə daxil olmasına şərait yaradır və eyni zamanda onun dəyişməsinə və özünün fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini cəmiyyətin xeyrinə transformasiya etməsinə gətirib çıxarır.

Ayrı-ayrı tədqiqatlarda (4,5,6) sosial-psixoloji uyğunlaşma adətən fərdin sosial mühitə, yaşayış şəraitinə fəal uyğunlaşmasının daimi prosesi kimi başa düşülür. O, da məlum-

dur ki, onun tipləri fərdin tələbat və motivləri strukturundan asılı olaraq formalaşır. Məhz motivlərin strukturunun spesifikliyi və fərdin psixoloji xüsusiyyətləri uyğunlaşma yollarının seçilməsində həlledici amillərdən hesab oluna bilər.

Özünügerçəkləşdirmə isə şəxsiyyət potensialının onun özündən kənardə gerçəkləşdirməsidir. Axıncı praktik olaraq ölçüyə gəlmir. Lakin intuitiv olaraq biz onu həmişə digər insanda hiss edirik. İlk növbədə onu dərinlik, genişlik və şəxsiyyət həcmi kim inteqral keyfiyyətlərlə səciyyələndirirlər. Onlar bir çox şəxsiyyət xüsusiyyətlərində, o cümlədən motivləşmənin strukturunda təzahür edir.

A.Maslonun tələbatlar ierarxiyasına nəzər salsaq görərik ki, əgər insanda daha çox sosial müdafiə və yardım tələbatı, yaxud təhlükəsizlik tələbatı aktuallaşarsa və bu zaman özünüinkişafa, özünütəkmilləşdirməyə can atma az inkişaf edərsə, onun ətraf aləmə uyğunlaşması özünügerçəkləşdirmə istiqamətində deyil, adaptasiyanın istənilən tipi üzrə gedəcəkdir. Ancaq o, müəyyən sosial şəraitdə təzahür edə bilər. Belə şərait, əlbəttə, ya kortəbii yarana bilər, ya da xüsusi kurslarda yaradıla bilər. Onların fikrincə uyğunlaşma bizim malik olduğumuz şəxsiyyət strukturunun gerçəkləşdirilməsidir (6).

Sosial adaptasiya prosesi əksər hallarda bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinlik gənclərin yeni iş kollektivinə adaptasiyasında, eləcə də müxtəlif peşə sahələrinə adaptasiyasında da özünü göstərə bilər. Bu fakt onu göstərir ki, sosial adaptasiya yalnız fərdin sosial mühitə adaptasiyasını təmin etmir, həm də iqtisadi baxımdan rentabellik yaradır. Gənc nə qədər tez və uğurla iş şəraitinə adaptasiya olunarsa, o zaman əmək məhsuldarlığı da bir o qədər arta bilər.

Lakin bununla belə adaptasiya birtərəfli proses deyil. Adaptasiya prosesində təşkilat və şəxsiyyət bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir və mürəkkəb bir sistem kimi başqalarının fəaliyyətinə və psixoloji vəziyyətinə də təsir göstərir.

Gənclərin sosial adaptasiyasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Həmin amillərdən biri gəncin psixofizioloji xüsusiyyətləri və onun sosial-demoqrafik cəhətləridir. Sözsüz ki, fərdin sosial adaptasiyasının əsasında qrupda uğurlu fəaliyyət göstərmək və qrupla işləmək bacarığı, onun peşə fəaliyyəti durur [3].

Ümumiyyətlə gənclərin iş yerlərinə və təhsilə adaptasiya özündə bir sıra adaptativ prosesləri əks etdirir.

Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: peşəkar adaptasiya, sosial-psixoloji adaptasiya və əmək şəraitinə adaptasiya.

Peşəkar adaptasiya peşənin seçilməsində, mütəxəssislərin öyrədilməsində, həmçinin gəncin peşəsini yaxşı bilməsində və peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında özünü göstərir.

Peşəkar adaptasiyanın meyarı kimi fərdin peşə sahəsi üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsində özünü biruzə verir. Peşə adaptasiyasının göstəriciləri özündə peşə təsnifatının, iş fəaliyyətinin müsbət göstəricilərini və insanın öz peşəsindən məmnuniyyət duymasını özündə ehtiva edir.

Sosial-psixoloji adaptasiya bütün qeyd olunanlarla yanaşı, həm də işçilərlə, cəmiyyət üzvləri ilə normal münasibətlərin qurulmasında da özünü göstərə bilir.

Sosial-psixoloji adaptasiya prosesində yeni işçinin fəallıqla özünün dəyərlər sistemini və yönəlişliyini köhnə işçilərin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmasında da təzahür edir. Sosial-psixoloji adaptasiya prosesi həm də kollektiv üzvləri ilə birlikdə kollektiv olaraq qarşıya qoyulan məqsədə nail olmada da özünü göstərir.

Aparılmış psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, sosial-psixoloji adaptasiyanın obyektiv göstəricisi kollektiv daxilində konfliktlərinin olmamasında, rəhbərliklə münasibətlərin normallığından qaynaqlanır.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın subyektiv göstəricisi isə rəhbərliklə

və kollektivin üzvləri ilə münasibətdən məmnunluq duyması ilə şərtlənmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı sosial-psixoloji adaptasiyanın uğurlu cəhətlərini göstərən amillərdən biri də fərdin müəyyən rolunu öz üzərinə götürməsi və onu həyata keçirməsidir.

Aparılmış tədqiqatlar (8;12) göstərir ki, sosial adaptasiyanın iki formasını fərqləndirmək olar: fəal forma, bu zaman fərd mühitə təsir göstərərək onu dəyişdirməyə və ya yeniliyə reaksiya göstərməsinə çalışır.

Passiv forma-bu zaman fərd belə qarşılıqlı təsirlərə cəhd göstərmir və passiv, dəyişilməz olaraq gözləmə situasiyası tutur. Sosial-psixoloji adaptasiyanın effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə fərdin özünü və özünün sosial əhatəsini adekvat qavramasından qaynaqlanır.

Şəxsiyyətin özü və «Mən-obarz» haqqında təhrif olunmalar və təsəvvürlərin çatışmazlığı sosial adaptasiyanın pozulmasına gətirib çıxara bilər ki, bu zaman fərddə autizmə meyillik artır.

Bütün bunlarla yanaşı adaptasiyaya təsir göstərən amillərdən biri də fərdin fəaliyyət göstərdiyi sahədə yüksək sosial statusa malik olması, eləcə də onun fəaliyyət göstərdiyi mühitdən aldığı məmnuniyyət hissidir. Yəni öz peşəsindən razı qalmaq, onu sevmək və onunla fəxr etmək və s.

kimi hallarda da sosial-psixoloji adaptasiyanı yüksəldir, gəncin özünə və başqalarına adekvat münasibət bəsləməsinə zəmin yaradır.

Qeyd olunanlarla yanaşı sosial-psixoloji adaptasiyanın aşağı səviyyəsinə də rast gəlinir ki, bu zaman fərd mühitə adaptasiya oluna bilmir. Bu zaman onun psixoloji xüsusiyyətləri buna imkan vermir, bəzi hallarda isə mövcud olduğu mühitdə sosial statusun aşağılığı buna maneçilik yaradır.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın aşağı göstəricisi fərdin bir mühitdən digərinə keçməsinə cəhd göstərməsi, həmçinin asosial və anormal davranış da buna gətirib çıxara bilər.

Lakin birtərəfli qaydada sosial-psixoloji adaptasiyanın fərddən asılılığı qəbul oluna bilməz. Sosial-psixoloji adaptasiyanın uğurluluğu və ya adekvatlığı həm də sosial mühitin xarakterindən asılı ola bilər.

Yeni yaranmış gerçəkliyin nə qədər mürəkkəb olması, onda baş verən dəyişikliklərin sürətlə getməsi və intensivliyin artması, fərdin adaptasiya qabiliyyətini zəiflədir və yalnız adaptasiya baş verir.

Gənclərin cəmiyyətə sosial-psixoloji adaptasiya üçün gərəkli olan əsas elementlərdən biri də fərdin sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri, təhsil səviyyəsi və yaş xüsusiyyətləridir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, adaptasiyanın bütün növləri bir-biri ilə əlaqədardır və burada dominatlıq təşkil edən adaptasiya növü sosial-psixoloji adaptasiyadır.

İnsanın bütünlüklə sosial-psixoloji adaptasiyası özünüdə fizioloji, pedaqoji, psixoloji və idarəetmə komponentləri ehtiva edir.

Bunların içərisində idarəetmə və ya təşkilati adaptasiya mühüm rol oynayır. İdarəetmə olmadan insanın iş şəraiti üçün əlverişli şərait yaratmaq, onun sosial inkişafı üçün, sosial rolları qavramsı üçün istənilən effekti verəcək mühiti yaratmaq mümkün deyildir. Eləcə də, şəxsiyyətin özü üçün və cəmiyyətin maraqları naminə təşkilati adaptasiyanın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Məlumdur ki, sosial adaptasiya idarə olunan prosesdir. Adaptasiya yalnız sosial institutlar vasitəsilə deyil, həm də fərdin özü tərəfindən də idarə oluna bilər.

Adaptasiyanın bu və ya digər cəhətləri ilə yanaşı, onun sosial-psixoloji aspektləri də tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Adaptasiyanın bu aspekti Ə.S.Bayramov, B.H.Əliyev, A.A.Bodalayov, Q.A.Ball, L.İ.Qrimak, A.N.Leontyev, S.L.Rubinşteyn və başqaları tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda adaptasiya bilavasitə sosial-psixoloji aspektdən

öyrənilmiş, adaptasiyanın qanunauyğunluqları sosial və psixoloji baxımdan şərh edilmişdir.

Bununla yanaşı adaptasiyanın pedaqoji aspekti də diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Ona görə ki, adaptasiya yalnız mühitə və iş şəraitinə uyğunlaşma ilə müşaiyət olunmur. O, həm də təlim prosesinə və təhsilə uyğunlaşma da özünü göstərir.

Pedaqoji aspektdən adaptasiya N.N.Berezovina, O.L.Berak, V.V.Davidov, N.F.Talızina və başqa tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir.

Bununla yanaşı adaptasiya müxtəlif kontekstdən tədqiq olunmuş, bu məsələnin müxtəlif qanunauyğunluqları açılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, adaptasiyanın insanın öz hərəkətlərinə, özünə münasibətindən qaynaqlandığını göstərən də az deyildir.

Sosial-psixoloji adaptasiyada iqtisadi baxımdan uyğunlaşma da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər fərd mümkün iqtisadi münasibətlər uyğunlaşmırsa, o zaman onun cə-

miyyətdə mövcudluq imkanları azalır və onun şəraitə uyğun qərar qəbul etməsi prosesi çətinləşir. Digər adaptasiya proseslərindən fərqli olaraq iqtisadi adaptasiya daha mürəkkəb prosesdir. Çünki bu zaman fərd yalnız dəyişən sosial-iqtisadi münasibətlərə uyğunlaşmır, həm də yeni norma və qaydalara uyğun öz davranışını qurmağa çalışır. Bu zaman iki tərəfli adaptasiya prosesi baş verir.

Müasir dövrdə gənclərin sosial adaptasiya prosesinin qanunauyğunluqları və adaptasiyaya maneçilik törədən psixoloji səbəbləri araşdırılır və bu sahədə aparılmış tədqiqatlar qruplaşdırılır. Müəyyən edilmişdir ki, sosial adaptasiya prosesində yalnız psixofizioloji amillər üstünlük təşkil etmir, burada həm də psixoloji amillər dominatlığa malikdir.

Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr təlim-tərbiyə prosesində və gənclərin sosial adaptasiya prosesində, eləcə də sosial işçilərin fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

2. Психологический словарь, Под. Общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. М.: Политзад, 1990, 494 с.

3. Социальная реабилитация. /Под ред. Е.И. Холостовой. М.: 2002.

4. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: 2008.

5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiyası, 2003, 365s.

6. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin

astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.1

7. Psixologiya. Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik / prof.- S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: Nurlan, 2007, 700 s.

8. Руткевич М.Н. Общественные потребности, система образо-

вания, молодежь. М.: 1998.

9. Психология личности: Словарь справочник / Под ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко. М.: Рута, 2001, 320 с.

10. Социология молодежи. /Под ред. В.Т. Лисовского. СПб.: 1999.

11. Формирование мировоззренческой культуры молодежи/ Под ред. В.Г. Табачковского. М.: 1999.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЮНОШЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРИОДЕ

Абстракт

В статье исследуются факторы, воздействующие на социальную адаптацию юношей, а также разъясняется разница между социально-психологической адаптацией и психологическими механизмами. Систематизируются пути ликвидации трудностей, происходящих во время адаптации, исследуются также типы адаптации и пути, создающие эти адаптации в современном обществе. Автор приходит к такому выводу что, в процессе социальной адаптации не только психофизиологические стороны, но также здесь должны приводится к центру внимание и психологические задачи, с помощью котрой социальные программы должно ликвидироват дезадаптацию.

Несмотря на то, что статья успешно осуществляет условия факторов социальной адаптации это приводит к центру внимания, а также здесь выясняется закономерность двойной психологической адаптации. В статье были показаны социально- демографические особенности для общества молодежи социально-психологической адаптации, также определялось возрастные особенности, уровень образование и ее особенности, анализировалось роль этих факторов адаптационных процессов.

В статье рассказывалось о «образе - Я», о недостатке воображений и это приводит к расстройству социальной адаптации, здесь также отмечается о наблюдениях склонности индивидуума аутизма увеличению тенденции. Вместе с этим было показано что, одно из основных факторов воздействующих в области индивидуума адаптация владеет высоким социальным статусом, а также достоверность полученной от окружаемого общества полученные удовлетворительное чувство имеет очень важное значение.

Автор в конце приходит к такому выводу что, удовлетворение индивидуума от своего занятия, любовь к себе и т.д. положению повышает социально-психологическую адаптацию, дает основу на адекватное отношение самого молодежи и других личностей.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIAL ADAPTATION OF YOUNG MEN IN THE MODERN PERIOD

Abstract

In clause the factors influencing on social adaptation by the young man are investigated, and also the difference between social adaptation-psychological and psychological mechanisms is explained. It is systematized ways of liquidation of the difficulties occurring during adaptation, types of adaptation and the ways creating these adaptations in a modern society are investigated also. The author comes to such conclusion that, during social adaptation not only psixophiziological's the parties, but also here should the attention and psychological problems is led to the center, by means of a kotra social programs should liquidate a misinformation dezadaptation's.

In spite of the fact that clause successfully carries out a condition of factors of social adaptation it leads to the center of attention, and also law of double psychological adaptation here is found out. In clause have been shown social-demographic features for a society of youth of social adaptation-psychological, age features, a level formation and its features also was defined, analyzed a role of these factors of adaptable processes.

In clause it was told about « an image - I », about lack imagination and it leads to frustration of social adaptation, it is here too marked about supervision of propensity of an individual of an autism increase tendencies. Together with it it has been shown that, one of major factors influencing in the field of an individual adaptation owns the high social status, and also reliability received from a surrounded society received satisfactory feeling has very much great value.

The author in the end comes to such conclusion that, satisfaction of an individual from the employment, love to, etc. position raises social adaptation-psychological, gives a basis on the adequate attitude to youth and other persons.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2).

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 18 noyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

ŞƏXSİYYƏTİN EMOSİONAL VƏ İNTELLEKTUAL SFERALARININ QARŞILIQLI TƏSİRİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aslanova G.M.

Bakı Dövlət Universiteti

Email: gunel.aslanova@yahoo.com

Açar sözlər: *şəxsiyyət, emosional sfera, intellektual sfera, qarşılıqlı təsir, təfəkkür, sistemli təhlil, koqnitiv*

Ключевые слова: *личность, эмоциональная сфера, интеллектуальная сфера, взаимное влияние, мышление, системный анализ, когнитивная*

Keywords: *personality, emotional sphere, intellectual sphere, mutual influence, thinking, systematic analysis, cognitive*

Emosional və intellektual sfera psixi inkişafın bütün mərhələlərində bir-biri ilə qarşılıqlı, dinamik təsir və əlaqədə olurlar. Ümumiyyətlə, emosional sfera və intellektual fəaliyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin psixoloji məzmununu başa düşmək üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: intellektual sferanın emosional sferaya təsir etməsi ilə yanaşı emosional sfera da intellektual sferaya təsir göstərir. Belə ki, insanın hər bir fikrində həmin fikrin ifadə etdiyi gerçəkliyə emosional münasibəti ehtiva olunur, həmçinin, fikrin özü isə şüurun motivasiya sferasından yaranır.

Təfəkkür və fəaliyyətin emosional tənzimi insan davranışının əsas göstəricilərindən biridir. İntellektual

fəaliyyətin başlıca atributu olan məntiqi əməliyyatlar təfəkkürün tərkibinə üzvi olaraq daxil olsalar da təfəkkür heç də həmişə yalnız məntiq və ağılın təsir göstərdiyi proses kimi çıxış etmir. Təfəkkür prosesinə emosiyalar çox vaxt onu dəyişdirərək daxil olurlar. Bununla bağlı məşhur tədqiqatçı Rubinşteyn yazır: “Fikir kor hissin despotik hakimiyyətinə tabe olaraq bəzən obyektiv reallığa deyil, subyektiv hislərə müvafiq tənzimlənməyə başlayır..., o “reallıq prinsipinə” məhəl qoymadan “həzz prinsipinə” riayət edir...emosional təfəkkür ehtirasla arzuolunan qərarın xeyrinə dəlillər yığır”. Lakin emosiyalar təfəkkürü yalnız təhrif etməyə deyil həm də stimullaşdırmağa qabildirlər. Məlumdur ki, hiss düşüncəyə böyük ehtiraslılıq, gərginlik,

kəskinlik, məqsədyönlülük və inadkarlıq əlavə edir. Məntiq, bilik, bacarıq və vərdiş kimi, yüksək hiss olmadan da yaradıcı təfəkkürün məhsuldar fəaliyyəti mümkün deyil. Bu zaman əsas məsələ hissini nə qədər güclü olmasından, onun təfəkkürün səmərəliliyini təmin edən optimal həddi keçib-keçməməsindən asılıdır. Təfəkkür proseslərində emosiyalar xüsusi ilə insanın problem məsələ həllini tapma anında təzahür edir, onlar bu zaman evristik və tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər. Emosiyaların evristik funksiyası məsələnin həlli olan optimal axtarış zonalarının seçilməsindən (emosional, siqnal fiksajlanması) ibarətdir. Əgər təfəkkür düzgün istiqamətdə cərəyan etməyib lazımı qərar axtarışını ləngidirsə, intuisiya irəli sürülən ideyaların səhv olduğunu bildirirsə, onda emosiyaların tənzimləyici funksiyası lazımı qərar axtarışının aktivləşdiricisi kimi çıxış edir. Həll prinsipini taparkən və ya ona yaxınlaşdığını intuitiv olaraq duyarkən insanda emosional əhval yüksəlir. “Emosional aktivlik hələ tapılmayanın “harada” tapılmalı olduğuna işarə olaraq qeyri-spesifik “dayanacaq” siqnalı kimi çıxış edir, o həll (və ya son nəticə) prinsipinin qeyri-konkret olaraq qabaqcadan sezilməsi kimi təzahür edir. Məsələnin prinsipial həllinin emosional

olaraq qabaqcadan sezilməsi.....” nəticəyə yaxınlaşma hissi” kimi yaşanır” (Rubinşteyn).

Qeyd etmək lazımdır ki, intensiv emosiya insanda enerji axını yaradır. Aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, emosiya insanı konkret fəaliyyətə təhrik edir. Bu da emosiyanın təfəkkür və insan fəaliyyətinin əsasını təşkil etməsinin ilkin əlamətidir. Emosiyalar eyni zamanda bizim qavrayışımıza da təsir göstərir. Belə ki, insan sevinərkən hər şeyi çəhrayı rəngdə qavrayır. Qorxu isə bizim qavrayışımızı daraldır, bəzən isə yalnız qorxu yaradan obyektə xilas yollarını axtarmağa məcbur edir. Bu, insan qorxarkən qavradığı, düşüncəsini məşğul edən yeganə amildir. Qəzəbli olan zaman insan bütün dünyaya qarşı kin bəsləyir, dünyanı qara rəngdə qavrayır. Aydın ki, assosiativ təfəkkürdə əsas rol fəaliyyətin məqsədi oynayır, güclü emosiyalar isə sabit assosiativ əlaqələri şərtləndirir. Güclü emosiyalar şəxsiyyətin şüuraltısının onun şüuruna olan təsirinin nəticəsidir. Şüur və şüuraltı arasında əlaqə “qamçı və kökə” metodikasına əsaslanır, şüuraltının arzu - əmri icra edilsə, həzz – müsbət emosiyalar, əgər icra edilmirsə cəza – qəddarlıq, paxıllıq, pərtlik, ümitsizlik kimi mənfi emosiyalar yaranır. Məlumdur ki, əgər şəxsiyyət bütünlüklə şüural-

tının əmr-arzularına tabedirsə bu halda şəxsiyyətin inkişafı haqqında danışmaq olmaz. Belə şəxs üçün həzz – emosiyalara meyl etmək əsas olur, insanda nə qədər güclü, nə qədər aşkar həzz – emosiya və nə qədər güclü assosiasiya yaranırsa, bütün fikirləri də insanı bir o qədər sürətlə bu assosiasiyaya yaxınlaşdırır. Deməli, alkoqolizm, narkomaniya, cinsi pozğunluq – və s. kimi həzlərə meyl insanın fikir, cəhd və fəallığını özünə tabe etdirir. Bu zaman şüuraltıdan hər hansı bir metodla güclü emosiya almağa cəhd edən və bütünlüklə ondan asılı olan şəxsiyyət formalaşır. Lakin əksəriyyət xoşagəlməz emosiya – cəza almaq qorxusundan balansda olduqları səviyyəni seçirlər. Təfəkkürün növbəti mərhələsi – evristik təfəkkürdür. Bu təfəkkürün əsasında başlıca assosiasiya sual olduqda insanın özünə “Niyə?, Nə üçün?” kimi sualları verməsi zamanı meydana gəlir. Şüuraltının hər bir arzu-əmrinə, hər bir hadisəyə cavab olaraq insanda yeni məqsədyönlü, tərbiyə edilmiş assosiasiya – sual yarandıqda artıq bu təfəkkür üzərində xüsusi nəzarət tələb edir. Bu sualın yaranması, baş verən hadisənin nəyə səbəb olacağını bilmək arzusu ilə bağlıdır. Evristik təfəkkür təhlil qabiliyyətini özündə əks etdirir. Bu zaman təhlilin dərinliyi

insan fəaliyyətinin məqsədi ilə müəyyən edilir. Və əgər məqsəd həzzə meyl etməkdən uzağa getmirsə təhlilin dərinliyi hissi həzzə nail olma ilə məhdudlaşır. Bu o demək deyil ki, həzzə meyl etmək neqativ hal hesab edilir. Məsələn, əksəriyyətə yumor hissi məlumdur. Yumor isə kəşf erzasıdır. Əslində, yumorun xüsusiyyəti kəşf hesab edilən hər hansı situasiyanın gözlənilməz həllidir. Bu səbəbdən də apardıqları tədqiqatlar sayəsində kəşf edib və bundan həzz alan tədqiqatçı alimlər hədsiz ləzzət alırlar. Yumor hissini olmaması insanın sadəcə olaraq təklif edilən qərarla heç bir gözəllik görməməsi, gözlənilməz qərarın onda heç bir emosiya yaratmaması ilə müəyyən edilir. Evristik təfəkkür inkişafı nəticəsində şəxsiyyət yeni səviyyəyə keçir, şəxsiyyət öz maraqlarını şüuraltının maraqlarından ayırmağa başlayır, sual verir: Azadlıq nədir?, Əgər mən kiminsə arzu-əmlərini icra etməli və onun mükafatı ilə təmin olmalı olursam mən azadam mı? Bəlkə bu kimsəni mənim arzu-əmlərimi yerinə yetirməyə məcbur etmək olar? Və bu zaman ən maraqlı sual yaranır: Şəxsiyyətin şüurunun mövcudluğunun mənası məhz nədir? Bu artıq təfəkkürün yeni mərhələsinə keçiddir. Təfəkkürün yeni mərhələsi sistemli təhlilə əsaslanan sistemli

təfəkkürdür. Hər bir elmi termin kimi sistemli təhlil də mahiyyətlərindən hər birini əks etdirən və mövcudluğa haqqı olan bir çox izahatlara malikdir. Lakin ən başlıcası məhz insanda bu hal haqqında yaranan təsəvvürlərdir. Sistemli təhlilin ən vacib aspekti onun insan təfəkkürünə təsiridir. Beləliklə, sistemli təhlil metodikasından istifadə etməklə insanın xarakteri tam şəkildə müəyyən edilir. Sistemli təhlil insanın intellektual inkişafının əsası olub onu əhatə edən keçəkliyi daha dərindən görməyə imkan verir. Bunu aşağıdakı nümunənin köməyi ilə təsəvvür etmək olar: qaranlıq otağa baxarkən insan döşəmədə sanki eybəcər qurbağa, pəncərədə isə aşkar nəfəs alan cinayətkarı görür. Lakin işığı yandırarkən o döşəmədə döşəkçə, pəncərədə isə yellənən pərdəni görür. Bu nümunədə informasiya qıtlığı zamanı emosiyaların intellektual sferaya olan təsiri açıq-aşkar görünür. Sistemli təhlil metodikalarına yiyələndikdə isə emosional sfera intellektual sferanın nəzarəti altına düşür. Sistemli təhlil keyfiyyət keçidini (kəmiyyətdən keyfiyyətə keçidi) müəyyənləşdirməyə və tədqiq etməyə imkan verir. Aydın ki, sistemli təhlilə yiyələnmə böyük üstünlüyə malikdir. Bu səbəbdən də sistemli təhlilə əsaslanan təfəkkürün mənimsəmə metodikaları çox böyük

əhəmiyyət kəsb edir. Sistemli təhlil sayəsində şəxs özü-özünü kompleks olaraq görür, həmçinin sistemli təhlil şüur və şüursuzluq arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemini təhlil etməyə şərait yaradır.

Biz haradan qaynaqlandığınızı düşünmədən müxtəlif emosiyalar yaşayırıq. Hətta bəzən belə hesab edirik ki, onlar insana “təbiətən” xasdırlar. Yəni, insan məsələn, küsəyəndirsə, demək ki, o “artıq belə doğulmuşdur”. Çox küsəyən insanla ünsiyyət qurmaq, birgə həyat sürmək çox çətinidir. Çünki, öz daimi inciklikləri ilə o, hər zaman davranışımızı onun əhvalına uyğunlaşdırmağımıza bizi məcbur edir. Zaman keçdikcə bizim həyatımız daimi dəhşətə çevrilir. Və insan bizə nə qədər yaxın və qiymətlidirsə onun incikliyi də biz bir o qədər ağırlı qəbul edirik, bizə günahkarlıq hissi əzab verir. İnciklik və günah – öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan emosiyalardır. Əgər insanlar bir-biri üçün əhəmiyyət kəsb edirlərsə, o zaman birinin incikliyi mütləq digərində günahkarlıq hissi yaradır. Bu zahirən belə təzahür edir ki, partnyorlar çox zaman məhz hansı emosiyanın nifrəti doğurduğunu bilmədən bir-birinə qarşı əsəbləşir, mübahisə edirlər. Bizim davranışımızın bu dərkolunmazlığı, avtomatlaşması bizim özümüzə deyil, emosiyalara

bizim üzərimizdə hakim kəsilməyə, davranışımızı idarə etməyə imkan verir. Bizim psixikamız elə struktura malikdir ki, tanınmayan, “tanış olmayan” emosiya nifrətə çevrilir. Əgər partnyorlardan biri incikdirsə, ikinci isə bunun nəticəsində çox zaman günahkarlıq hissi keçirirsə, birinci tədricən ikincini inciklikləşdirir. Bu halda patogen ünsiyyətin növbəti, çox geniş yayılmış variantı yaranır: incik olan birinci, ikincidə günahkarlıq hissi yaradır; günahkarlıq hissindən əzab çəkən ikinci isə öz növbəsində, birincidən ona günahkarlıq hissini yaşatdığına görə inciyir – birinci isə, qanunauyğun şəkildə artıq ikincinin qarşısında günahkarlıq hissi keçirir. Dairə qapanır. Bu inciklik – günahkarlıq – inciklik – günahkarlıq – inciklik dairəsi hər iki partnyorun eyni anda bir-birinə qarşı incik və günahkar olması ilə nəticələnir. Bu hal enerji boşalması baş verənədək davam edir: partnyorlardan hansısa üzr istəyərək təqsirini etiraf edir və bununla da incikliyi yumşaldır və ya onlar müvəqqəti olaraq bir-birlərindən uzaqlaşır. Belə situasiyalar tez-tez təkrarlandıqca partnyorlarda xroniki inciklik və günahkarlıq hissi formalaşır. Tədricən yaranmış qapalı ağırlı yaşantılar dairəsindən necə çıxmaq olar? Ən etibarlı yol – emosiyaları söndürmək, yəni, emosiyaların bi-

zim davranışımız üzərində idarəetmə təşəbbüsünə imkan verməyərək, onların bizə olan təsirini zəiflətməkdir. Buna isə sanogen (sanogen təfəkkür – emosiya, yaşantı və arzuların zor olmadan idarə olunmasını təmin edir) təfəkkür tərzinə malik şəxslər qabildirlər. Digər insanın davranışını dəyişdirmək cəhdi, onun davranışını bizim onun özünü necə aparması haqqında olan təsəvvürlərimizə uyğunlaşdırmaq cəhdi düzgün deyil. Çünki onun özünün özünü bu və ya digər situasiyada necə aparmaq haqqında fikri var. Əks təqdirdə bu hər iki tərəf üçün xoşagəlməzliklərə səbəb ola bilər. Hədsiz əzabverici yaşantılara qarşı mübarizə yolları kifayət qədər çoxdur. Hobbilərlə məşğul olmaq, müxtəlif əyləncələrə meyl etmək - xoşagəlməz yaşantılardan yayınmaq, uzaqlaşmaq üçün fərqli vasitələridir. Yüksək erudisiyalı şəxslər aşağı erudisiyalı şəxslərə nisbətən mənfi təzahürə malik emosiyaları idarə etmək, onları tənzimləmək iqtidarında olurlar. Bu eyni zamanda o demək deyil ki, sanogen (sağlam) təfəkkürlü insan heç zaman özünü təhqir olunmuş hiss etmir və ya incimir. O patogen (xəstə) təfəkkürlü insandan onula fərqlənir ki, onda bu hal bir və ya iki dəqiqə, situasiya dərk olunana qədər davam edir, bundan sonra o, emosional

stresə qapılmayaraq tarazlıq vəziyyətinə qayıdır. Sanogen təfəkkür müvəqqəti deyil, daimi və hətta mütləq müdafiəni təmin edir. Öz incikliyi, təhqir olunmasını, rüsvayçılığını sanogen olaraq düşünə, götür-qoy edə bilən şəxsin təhqir və incikliklərə qarşı sabit müdafiəsi olur və onlar heç zaman xroniki stress yaratmırlar.

Müasir psixologiyada insanın inkişafı prosesində emosional sfera və intellektin vəhdəti məsələsi hələ lazımi səviyyədə işlənməmişdir. Müasir dövrdə affektiv və intellektual proseslərin vəhdəti ideyasını “emosional intellekt” termini əks etdirir. O, şəxsin özünün və digər insanların emosiyalarını başa düşməyə və emosional sferanı idarə etməyə mental qabiliyyətlərinin birliyi kimi müəyyən edilir. Yuxarıda qeyd edilən hər iki qabiliyyət insanın öz şəxsi emosiyalarını və eyni zamanda digər insanların emosiyalarını əks etdirdiklərindən onlara şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası emosional intellekt kimi də yanaşmaq mümkündür. Bunlar müxtəlif koqnitiv proseslərin aktuallaşdırılmasını nəzərdə tutsalar da, eyni zamanda qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər. Müasir dövrdə emosional intellektin proqnostik əhəmiyyətinin tədqiqi xüsusilə aktualdır. Qabiliyyətlər modelinin müəllifləri emosional intellekti sosial davranışın əsas

amili kimi, “qarışıq” modellərin tərəfdarları isə onu ünsiyyət və fəaliyyətdə uğurun açar amili kimi nəzərdən keçirirlər. Fəaliyyətin uğurluluğu ilə, onun effektivliyinin subyektiv yaşantısı olan psixoloji inkişafın ali mərhələsi – özünüaktuallaşdırma da əlaqədardır. Özünüaktuallaşdırma bütün baza və meta tələbatlar ödənildikdə və şəxsiyyətin tam potensialı “aktuallaşdıqda” baş verir. Bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, gənclik yaşında emosional intellektin inkişaf səviyyəsi özünüaktuallaşdırmanın fərdi təzahürü ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu istiqamətdəki araşdırmaların əsas məqsədi, gənclik yaşında olan şəxslərdə emosional intellektlə özünüaktuallaşdırmanın fərdi təzahürünün tədqiqidir. 19-22 yaşlı tələbələrle (36 oğlan və 36 qız) keçirilmiş bir tədqiqatın nəticələrinə diqqət yetirək. Tədqiqat zamanı D.V.Lyusin EmİN sorğusu və E.Şostromun özünüaktuallaşdırma testindən istifadə edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, yüksək emosional intellektə malik tələbələr bütünlüklə özlərinin və başqalarının emosiyalarını effektiv olaraq anlamağa və idarə etməyə qabildirlər, eyni zamanda özünüaktuallaşdıran şəxsə xas dəyərləri qəbul etməyə meyillidirlər. Yüksək səviyyəli şəxsiyyətdaxili emosional intellektə malik fərdlər: öz müsbət keyfiyyətlərini

dəyərləndirməyə və onlara görə özlərinə hörmət etməyə meyillidirlər; öz üstünlük və çatışmazlıqlarından asılı olmayaraq özlərini qəbul edirlər; müstəqildirlər və həyatda öz məqsəd, inam, prinsip və ustanovkaları ilə fəaliyyət göstərməyə meyillidirlər; adamlarla dərin və sıx emosional-dolğun əlaqələri tez bir zamanda qurmağı bacarırlar, ətraf mühit haqqında qazanılmış biliklərə aşkar cəhdə malik olurlar; dünya və adamların ümumilikdə qavranılmasına qabildirlər; insanın təbiətini tamamilə müsbət qavramağa meyillidirlər; bugünkü günlə yaşamaq, həyatın indiki anını olduğu kimi yaşamaq qabiliyyətinə malikdirlər; keçmiş, indi və gələcəyin vəhdətini duymağa, daha doğrusu, həyatı bütünlüklə duymaq qabiliyyətinə qabildirlər.

Emosiyaları yüksək səviyyədə anlayan insan şəxsi tələbat və hislərinə qarşı da senzitiv olub, onları spontan və yaşadığı kimi təzahür etdirməyə qabildir. Qeyd etmək olar ki, emosiya və hislərin “daxili mühiti” ilə qarşılıqlı təsirdə olmaq bacarığı (şəxsiyyətdaxili emosional intellektin yüksək inkişafı) emosional təzahürlərin təbiiliyini və pozitiv özünəmənasibəti şərtləndirir. Bu da öz növbəsində digər insanlarla dərin və sıx əlaqələr qurmaq imkanı verir. Şəxsiyyətlərarası emosional informasiyanı özünüaktuallaşdırma pla-

nında “emal etmək” qabiliyyəti özünəməxsus psixoloji məzmunu malikdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yüksək səviyyəli şəxsiyyətlərarası emosional intellektə malik şəxsə öz emosiyalarını və davranışının spontanlığını dərk etmək qabiliyyəti müşahidə edilir. Lakin bu qabiliyyət onlarda yüksək səviyyəli şəxsiyyətdaxili emosional intellektə malik şəxslərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə zəif təzahür edir. Başqalarının emosiyalarını idarə etmək qabiliyyəti bir qədər pozitiv özünüqavrama ilə əlaqəlidir, bununla yanaşı digərlərinin emosiyalarını anlama – öz şəxsi emosiyalarını anlama ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Əksər tədqiqatçılar idrak obyektlərinə tənqidi münasibətin olmasını, hadisələrə tənqidi yanaşmanı müstəqillik üçün zəruri hal hesab edirlər. Sanki başqa əqli keyfiyyətlər bir yerə cəmləşərək müstəqillik və tənqidiliyin ya səbəbi, ya da nəticəsi olur. İdrak ziddiyyətinin aşkar edilməsi ehtimalı şəxsiyyətin təfəkkürünün tənqidiliyinin səviyyəsindən asılıdır. Təfəkkürün tənqidilik səviyyəsi yüksək olduqca şəxsiyyətin idrak ziddiyyətini aşkar etmək imkanı da yüksək olur. Tənqidilik təfəkkür müstəqilliyinin struktur komponenti, elementidir. Yalnız aqlın tənqidiliyi və müstəqilliyinin (şəxsiyyətin xarakterinin iradi əlaməti kimi) bir-

birinə qoşulması ilə təfəkkürün müstəqilliyi yaranır. Bu zaman aydın olur ki, təfəkkürün “yetkin” səviyyələri iradi müstəqilliklə əvvəlcə qarşılıqlı əlaqədə olur, sonra təfəkkürün müstəqilliyini əmələ gətirərək bir-biri ilə sıx bağlanır. Şablon şəkildə fəaliyyət göstərən, müstəqil düşüncə və həll tələb edilən yerlərdə “özünü itirən ağıl”, ziddiyyətləri tənqidi və müstəqil surətdə aşkar etməyi xoşlamır. O, mühafizəkar, tapdanmış və keçilmiş yollara dönə-dönə qayıtmaqla ziddiyyətlərin yanından keçməyə çalışır. Lakin buna müvəffəq olmadıqda daxili gərginlik artır və güclü emosional partlayış və ya əsəbi-psixi sarsıntı formasında davranışda təzahür edir. Əksər hallarda stereotip hərəkətlər ümumi məyusluq fonunda emosional vəziyyət yaradır. Bu isə anlamının keyfiyyət və dərinliyinə bilavasitə təsir edir. Anlama insanın bilik ehtiyatı, idrak fəaliyyətini təşkil edən bütün proses və əməliyyatlar kompleksinin xüsusiyyətləri ilə yanaşı insanın hadisəni qavradığı andakı emosional vəziyyətdən asılıdır.

Aydındır ki, insanın intellektual fəaliyyətinə affekt, frustrasiya, stress kimi emosional hallar birbaşa təsir göstərir. Fizioloji affekt zamanı insan şüuru məhdudlaşır. Yəni, o, ətrafdakı hadisələrin çox az bir qismini və hərəkətlərin yaxın məqsədini dərk edir. Bu isə davranışın iradi

tənzim səviyyəsini zəiflədir. S.L.Rubinşteyn qeyd edir ki, affekt şüursuz, iradi nəzarətə tabe olmayan hərəkətlərin təzahürünə gətirib çıxarır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, affekt həm əqli, həm də iradi fəaliyyətə güclü pozucu təsir göstərir.

Bu baxımdan insanın fəaliyyətinə və davranışına güclü təsir göstərən emosional hallardan biri də stressdir. Risk şəraitində müstəqil surətdə tez qərar qəbul etmək zərurəti və ya təhlükəyə ani surətdə reaksiya vermək, gözlənilməz və çıxılmaz halda dəyişən şəraitdəki davranış stress halları yaradır. Məlumdur ki, emosional hal kimi stress vəziyyətində hərəkətin məqsədinin seçilməsi prosesi, hərəkətlərin mahiyyətinin dərk edilməsi və onların ardıcılığı pozulur. Nəticədə stereotip, avtomatlaşdırılmış hərəkətlər üçün real şərait yaranır, şəraiti düzgün və tənqidi qiymətlənmək xeyli çətinləşir və insan öz hərəkətlərini lazımi səviyyədə idarə edə bilmir. Stress halında fəaliyyətin məqsədyönlülüüyü, diqqətin keçirilməsi və paylanması xüsusiyyətləri çətinləşə bilər. Hətta psixi vəziyyətin tam ləngiməsi və ya qismən pozulması baş verə bilər. Belə halda vərdislər və adətlər dəyişməz qalaraq şüurlu hərəkətləri əvəz edə bilərlər. Bu zaman kənardan müşahidə edən şəxsə belə adamın hərəkətləri “ixtiyari və şüurlu” kimi görünə

bilər. Emosional stress bizim təfəkkürümüzün yaxşılaşmasını şərtləndirə bilər.

Emosional sferanın təsiri altına düşməmək üçün məntiqi təfəkkürün yüksək inkişaf səviyyəsində olması,

şəraiti hadisələri, bütöv, tam şəkildə dərk etmək bacarığının olması zəruridir. Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu iki anlayış bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yanaşı eyni zamanda bir-birini şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev V.N. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, 1996. 199 s.

2. Дружин В.Н. Когнитивная психология. Под редакцией В.Н. Дружинина Д.В.Ушакова.Москва, 2000.480с.

3. Тихомиров О.К. Психология мышления. Издательство Московского университета, 1984. 270 с.

4. Изард К.Э. Психология эмоций пер. с англ. СПб., 1999, 464 с.

5. Linda Elder. Cognition and Affect: Critical Thinking and Emotional Intelligence. Critical Thinking Across the Disciplines, Winter, 1996. Vol. XVI, No 1.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ВЗАИМНОГО ВЛИЯНИЯ
ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ И ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ
СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ**

Абстракт

Эмоциональная и интеллектуальная сфера представляют части единого целого - человеческого сознания. Единство эмоциональной сферы и интеллекта, обнаруживается, во-первых, во взаимосвязи и взаимовлиянии этих сторон психики друг на друга на всех ступенях психического развития и, во-вторых, в том, что эта связь является динамической, меняющейся, причем всякой ступени в развитии мышления соответствует своя ступень в развитии аффекта. Между эмоциональной сферой личности и ее интеллектуальной деятельности есть определенная связь. Усиление и замедление темпа интеллектуальной деятельности обуславливает эмоциональная сфера личности. Однородные чувства влияют на интеллектуальной деятельности людей в совершенном различном виде в зависимости от их индивидуальных особенностей. В настоящее время искомую идею единства эмоциональных и интеллектуальных процессов отражает термин "эмоцио-

нальный интеллект" (ЭИ), который определяется как совокупность ментальных способностей к пониманию собственных эмоций и эмоций других людей и к управлению эмоциональной сферой. Поскольку обе указанные выше способности могут быть направлены на собственные эмоции и на эмоции других людей, можно говорить о внутри личностном и межличностном эмоциональном интеллекте, которые хотя и предполагают актуализацию различных когнитивных процессов, но должны быть взаимосвязаны.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF MUTUAL INFLUENCE OF THE EMOTIONAL AND INTELLECTUAL SPHERES OF THE PERSONALITY

Abstract

Emotional and intellectual sphere the parts of single whole - human consciousness. The unity of emotional sphere and intelligence, is found out, first, in interrelation and interference of these parties of mentality against each other at all steps of mental development and, secondly, that this communication is dynamic, varying, and to any step in thinking development there corresponds the step in affect development. Between emotional sphere of the person and its intellectual activity there is a certain communication. Strengthening and delay of rate intellectual activity are caused by emotional sphere of the person. The same type senses influence to intellectual activities of the personality by completely different forms depending on private features of the man. Now required idea of unity of emotional and intellectual processes the term reflects "emotional intelligence" (EI) which is defined as set of mental abilities to understanding of own emotions and emotions of other people and to management of emotional sphere. As both specified above ability can be directed on own emotions and on emotion of other people, it is possible to speak about inside personal and interpersonal emotional intelligence which though assume actualization various cognitive processes, but should be interconnected.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur.

İCTİMAİ FƏALİYYƏT PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏŞƏBBÜSKARLIĞI VƏ ONUN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kazımova G.B.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri

İnstitutunun dissertantı

E-mail: g.kazimova2010@mail.ru

Açar sözlər: *ictimai fəaliyyət, ictimai fəallıq, təşəbbüskarlıq, fəaliyyətin ictimai məqsədi, mənəvi-psixoloji iqlim.*

Ключевые слова: *общественная деятельности, общественная активность, инициативность, общественные цели деятельности, нравственно-психологический климат.*

Keywords: *public activity, public activity, initiative, the public purposes of activity, a moral-psychological climate.*

Səxsiyyətin psixologiyasına aid bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, bir həqiqətdir ki, tələbələrdə ictimai fəallığın inkişaf etdirilməsi həm pedaqogika elmi, həm də psixologiya ilə sıx bağlı olan bir problemdir.

Bu məsələ həm tərbiyə, həm inkişaf, həm də onların birlikdə təsiri ilə bağlıdır. Fərd nə qədər yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirsə də, onda möhkəm iradi keyfiyyətlər olmazsa, o, lazımınca ictimai fəallıq vərdişləri qazana bilməz. Odur ki, tələbə gənclərdə fəallıq formalaşdırılarkən eyni zamanda onun psixoloji əsaslarına müraciət edilir. Tələbənin fəaliyyəti xüsusi maraq, həvəs, səy, iradi keyfiyyətlər, xüsusən inadlı hərəkət, qətiyyətlik, mütə-

şəkillik olmadan səmərəli həyat keçmir.

Tələbələrdə ictimai fəallıq birdən-birə yaradılmır. Bu fəallıq inkişaf edərək formalaşır. Odur ki, formalaşma prosesinə tələbənin inkişafı prosesindən ayrılıqda baxmaq düzgün deyildir. Q.S.Kostyukin təbirincə desək, "Hər bir şəxsiyyət fərdlərin hər biri üçün xas olan ümumi yaş dərəcələrini keçir, lakin bu keçmə müxtəlifdir. İnkişaf prosesinin özündə və onun nəticələrində: sinir sisteminin funksional xüsusiyyətlərində, insanların fiziki, zehni, emosional, mənəvi və digər xassələrində, maraq və meyillərində, istedadlarında, temperamentlərində və xarakterlərində fərdi fərqlər yaranır. Onlar möhkəmlənib davranışın dinamikasını, insa-

nın təlimdə və əməkdə, ictimai həyatda nailiyyətini müəyyən edir. Həmin fərqlərin mənşəyi inkişaf şəraitindən asılıdır" (1, s. 148-149).

İqtibasdan irəli gələn qənaət belədir ki, şəxsiyyətin sinir sisteminin, fiziki, zehni və b. xassələrinin, maraq və meyillərinin, temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri sayəsində yaranan fərdi fərqləri və xüsusiyyətləri əsas götürərək, tələbə gənjlərdə ictimai fəallığın inkişaf etdirilməsi xüsusi şablona əsasən deyil, müxtəlif forma və səviyyələrdə jəmiyyətin mənafeyi naminə həyata keçir. Fərdin birində ictimai, başqa birində idrak, digərində əmək mövqeyi üstün yer tutur. Bildiyimiz kimi, orta məktəb illərində şagirdin inkişafının gedişi, əsas etibarilə təhsil və tərbiyə ilə həll edilirsə, tələbəlik illərində tərbiyə işinin bütün sisteminin təsiri ilə, habelə ictimai və əmək fəaliyyətinin köməyiylə baş verir. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, tərbiyə və inkişaf prosesi münafişsiz keçinmir, ziddiyyətlərin mübarizəsi şəraitində gedir.

Akad. Q.İ.Şukina şəxsiyyətin fəaliyyəti və inkişafı problemləri üzrə elmi-nəzəri araşdırmaları ümumiləşdirərək fəaliyyətin obyektiv-subyektiv təhlili əsasında göstərmişdir ki, tərbiyə prosesi onun (tərbiyənin) şəxsiyyətin inkişafına öz təsirini hərtərəfli əhatə edən müxtəlif növ-

lərinin mövcudluğunu tələb edir. Müəllif fəaliyyətin strukturunun təhlilini vermiş, uşağın inkişafına hər bir konstruktiv komponentin təsiri xarakteristikasını açmışdır.

Fəaliyyətin ictimai məqsədləri onların sosial inkişafının ən mühüm amilinə çevrilir. Fəaliyyətin motivləri şəxsiyyətin tələbatlarında və maraqlarında ifadə olunaraq, onun obyektiv məqsədlərinə uyğun gəlməlidir. Fəaliyyətin məzmunu uşağı biliklərlə, təcrübə ilə zənginləşdirərək, dünyagörüşünü genişləndirir. Əşyavi hərəkətlər fəaliyyətin konkret vəzifələrinin dəyişilməsi ilə daim mürəkkəbləşməlidir. Fəaliyyətin üsulları, əməliyyatları, bəjarıqları onun müvəffəqiyyətini təmin etdiyi təqdirdə daim təkmilləşməlidir. Fəaliyyətin nəticəsi şəxsiyyətin inkişafının, biliklərinin, münasibətlərinin, qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirməsinin göstəricisidir.

Fəaliyyətin əlverişli şəkildə həyata keçirilməsinin və onun şəxsiyyətə müsbət təsirinin vacib şərti kimi həm fəaliyyətin obyektiv imkanlarından (ictimai əhəmiyyətli məqsəd, vəzifə və məzmun) maksimum səviyyədə istifadə olunması, eyni zamanda onun subyektiv başlanğıcı (motivasiya, əşyavi fəaliyyət, fəaliyyətin üsulları və s.) götürülməlidir.

Fəaliyyətin, onun məzmununun, vəzifələrinin, motivlərinin, əməliy-

yat tərəflərinin tədriji mürəkkəbləşməsi şəxsiyyətin fəallığının və müstəqilliyinin hərtərəfli inkişafına imkan verir.

Tələbələrin ictimai işləri ictimai əhəmiyyətli vəzifələrin həlli ilə bağlıdır və mənəvi davranış, hərəkət və əməllər, münasibətlər təjribəsini fəal formalaşdırır. Bütün tələbələrin ictimai fəaliyyətin müxtəlif növlərinə cəlb edilməsinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir gənş Vətən qarşısında öz borcunu dərk etsin, cəmiyyətin mənafeyi tələb edən yerdə işləməyə, əmək sərf etməyə praktik cəhətdən hazır olsun.

V.A.Suxomlinski yazırdı: «Mən əmin olmuşam ki, tərbiyənin bütün məntiqi və fəlsəfəsi bir müdrik həqiqətdir: hər bir şəxs insanlar üçün əməyə nə qədər çox enerji sərf edərsə, bu əməkdə o özünü nə qədər çox təcəssüm etdirərsə, onun qəlbində daha yaxşı olmaq istəyi daha dərin olacaq, onun arzusu, jəhdi, ehtirası daha saf, nəjib olacaqdır» (2, s. 229).

İctimai faydalı fəaliyyətdə tələbələr təşəbbüskarlıq, yaradıcılıq təzahür etdirir, uğuru müstəqil qazanmaq istiqamətində sevinc əldə edir, öz əməyinin ictimai əhəmiyyətini görürlər. İctimai tapşırıqlar ictimai və şəxsi mənafeləri öz şüurlarında və işlərində uzlaşdırmaqda tələbələrə kömək göstərir. Bu işləri yerinə

yetirərək gənclər özlərinin kollektivə məxsusluğunu anlayır, qrup, universitet kollektivləri qarşısında dayanan vəzifələrin yerinə yetirilməsində fəal iştirak edirlər.

Şəxsi maraqlarından məmnun qalmaq, ictimai faydalı fəaliyyətdə bəjarığını, qabiliyyət və istedadını göstərmək son nəticədə həmişə ictimai əhəmiyyətli məqsəd və vəzifələrin həllinə istiqamətlənir. Fəaliyyətin kollektiv xarakteri, könüllülük və özfəaliyyət hər bir tələbə üçün fəaliyyətdə fəal mövqeyə çatmağa geniş imkanlar açır. Əgər hər bir tələbənin fəal mövqe imkanları ictimai faydalı fəaliyyətin səciyyəvi cəhətidirsə, onda belə bir mövqeyin olması onun şəxsiyyətə səmərəli tərbiyəvi təsir göstərməyin, şəxsiyyətin özünün və onun fəaliyyətinin qarşılıqlı inkişafının şərtidir.

Fəaliyyətdə gənşin fəal mövqeyi, eləcə də fəaliyyətin özü həm obyektiv və həm də subyektiv cəhətlərə malikdir.

Obyektiv cəhət - tələbənin fəaliyyətdə iştirakının forması, yaxud səviyyəsidir: o, kollektiv işdə təşkilatçı, icraçı, həmçinin sadəcə iştirakçı ola bilər.

Subyektiv cəhət - ictimai faydalı fəaliyyətin tələbə şəxsiyyətinin dəyişilməsinə, yeni şəxsiyyət təzahürlərinin (bilik, bəjarıqların, motivlərin, münasibətlərin) öyrənilməsinə təsiri

səviyyəsində ifadə olunur. Tələbə ictimai faydalı fəaliyyətdə subyekt kimi çıxış edir, tədbirləri, tapşırıqları düşünən, planlaşdıran, həyata keçirən, onlara nəzarət edən şəxslərlə həmmüəllif, həmfikir olur.

Pedaqoji təcrübədə fəaliyyətin bütün üzvləri üçün fəal mövqeyin yaradılmasının müxtəlif yollarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu, özünüidarənin təşkili ola bilər.

Özünüidarə (A.S.Makarenko, İ.P.İvanov) gənc nəslə kollektivdə daha məqsədyönlü münasibətlərin, qarşılıqlı məsuliyyət və asılılıq münasibətlərinin qurulmasına imkan verir, hər bir şəxsin mövqeyini müəyyən edir, kollektivdə tələbə şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gələn, onun maraqlarının, meyil və qabiliyyətlərinin daha çox artmasına imkan açan yer tutmasına kömək edir. Bütün bunlar isə, tələbələrdə inamın formalaşması üçün xüsusilə vacibdir. Kollektivdə ictimai rəy yaradır.

Özünüidarə formaları hər bir ali məktəbdə iş şəraitindən, məktəbin ənənələrindən, qazanılmış təcrübədən asılı olaraq təşəkkül tapır. Lakin zəruri məsələ bundadır ki, bütün tələbələrin fəaliyyətini əhatə etməklə cavabdehlərin və təşkilatçıların sayı get-gedə artsın.

Məqsədyönlülük hər bir fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Fəaliyyətin

məqsədi uydurulmur, ətraf gerçəkliyin tələblərinə əsasən obyektiv şəkildə şərtlənir.

Fəaliyyətin məqsədi onun məzmununu müəyyən edir. Burada üsullara, əməliyyatlara, bacarıqlara yiyələnmək, biliklərin zənginləşdirilməsi və müstəqilliyin əldə olunması baş verir, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım münasibətləri yaranır və həyata keçirilir.

Fəaliyyətin nəticəsi, onun qiymətləndirilməsi, nəticələrin yekunlaşdırılması daha böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Tələbələrin təşəbbüskarlığının nəzərə alınması və inkişaf etdirilməsi gənclərdə ictimai fəallığın formalaşdırılmasının son dərəcə zəruri şərtidir. Bu sahədə də sabit və daimi motivlər böyük rol oynayır. Təşəbbüskarlığın meydana gəlməsində başlıca olaraq motivlərin 3 tipi qeyd edilə bilər: bilavasitə ictimai, bilavasitə ictimai və eqoistik. Təşəbbüsə şərait yaradan bilavasitə-ictimai motivlər qrupuna daxildir: akademik qrupun, universitetin həyatını daha maraqlı, cəlbedici və məzmunlu etmək cəhdi; ictimai (vəzifə) öhdəlik. Bunlar tələbələrin ictimai və şəxsi maraqlarını, ictimai və şəxsi borclarını, vəzifələrini təşəbbüskarlıq göstərməyin vacibliyini başa düşməsinə əks etdirir.

Bilavasitə - ictimai motivlər qrupuna daxil olan tələbələr təşəbbüs-

karlıq göstərməklə özünü təsdiq tələbatına yiyələnir, ətrafdakılarda hörmət və nüfuz göstərməyə, kollektivdə üstün mövqə qazanmağa jan atırlar.

Eqoistik motivlərdə məhdud maraqlar, çətinliklərdən yaxa qurtarmaq, müsbət xasiyyətnamə almaq arzusu əsas yer tutur.

Müqayisəli təhlilin nəticəsindən görünür ki, ali təhsilin bakalavr pilləsinin kursları üçün əsasən birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən motivlərin bilavasitə ictimai tipidir.

Yuxarı kurs tələbələrinin təşəbbüskarlığa münasibətini öyrənərkən eyni zamanda aşağıdakı məsələlər də diqqət mərkəzində dayandı: tələbələrin bu keyfiyyətin mahiyyəti ilə bağlı təsəvvürlərinin səviyyəsi; onun obyektiv əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi; təşəbbüskarlıq göstərməyə tələbat; ictimai fəaliyyətdə praktik olaraq təşəbbüskarlıq nümayiş etdirmək.

Sorğudan görünür ki, təşəbbüskarlıq barədə düzgün və tam təsəvvür I kurs tələbələrinin 42,7%-də, II kurs tələbələrinin 67,8%-də, III-II kurs tələbələrinin 53,6%-ndə təşəkkül tapmışdır. Digər tələbələr təşəbbüskarlığı ictimai fəaliyyətlə, müstəqilliklə, təşkilatçılıq bacarıqları ilə eyniləşdirmişlər.

Müəyyən edilmişdir ki, təşəbbüskarlığı səciyyələndirərkən tələbələrin bir çoxu təkliflərin həyata keçirilməsi kimi mühüm cəhəti qeyd etmirlər.

I kurs tələbələrinin yalnız 7,3%-i, II kurs tələbələrinin 8,1%-i öz niyyətlərini həyata keçirməkdə təşəbbüskarın iştirakının vacibliyini göstərmişlər. I kurs tələbələrinin 69,9%-i, II kurs tələbələrinin 72,3%-i təşəbbüskarlığa müasir insanın çox mühüm keyfiyyəti kimi baxırlar.

Tədqiqat gedişində ictimai fəaliyyətdə tələbələrin təşəbbüskarlığının təzahür etməsinə kömək edən və mane olan amillər də aşkara çıxarılmışdır. Buna kömək göstərən amillər: yoldaşların yardımını, müdafiəsində durmaq, kollektivdə həmrəylik, tələbələrin maraqları ilə əlaqə, böyüklərin köməyi, müstəqilliyin meydana çıxması imkanı, təkliflərin həyata keçirilməsi üçün şəraitin olması.

Mane olan amillər: yoldaşlarının fəallığına münasibətdə laqeydlilik və onun köməyində durmamaq, kollektivdə həmrəyliyin olmaması, başqasının qəyyumluğu, öz qüvvələrinə, imkanlarına inanmamaq, təkliflərinin həyata keçirilməsi üçün şəraitin olmaması.

Tələbələrin ictimai fəaliyyətdə təşəbbüskarlığının öyrənilməsi həm də texnoloji metodlara əsasən həyata keçirildi.

Təşəbbüskarlığın formalaşdırılması tədbirləri şəxsiyyətin davranışının və keyfiyyətinin səjiyyəsi kimi təzahür etdiyindən təşəbbüskarlığın xüsusiyyətləri, onun struktur komponentləri, eləcə də şəxsi və sosial-psi-

xoloji amilləri ictimai fəaliyyətdə onun meydana gəlməsinə təsir göstərir.

Təşəbbüskarlığın qeyd olunan tiplərinin əsasında aşağıdakı meyarlar dayanırdı:

1) motivasiya komponentlərinin inkişaf səviyyəsi və təşəbbüskarlıqla bağlı davranışın təşkili üsullarının təşəkkülü;

2) təşəbbüskarlığın mərhələlərinin mövcudluğu;

3) təşəbbüskarlığın meydana çıxmasında üstünlük təşkil edən fəaliyyət tipi;

4) təşəbbüskarlıqla bağlı hərəkətlərin ilk fazasına sosial-psixoloji şərtlərin (şəraitin) təsiri;

5) təşəbbüskarlığın meydana gəlməsinə uğurun və uğursuzluğun təsiri;

6) təşəbbüskarlığın meydana gəlməsində inamın dərəcəsi;

7) məsuliyyət daşınması;

8) təşəbbüskarlıqla bağlı hərəkətlərin müstəqillik dərəcəsi;

Ədəbiyyat:

1. Г.С. Костюк. Воспитание и развитие: Общие основы педагогики. Под ред. Ф.Ф. Королева и В.Е. Гмурмана. М.: Педагогика, 1991, 322с.

2. В.А. Сухомлинский. Мудрая власть общественной активности

9) təşəbbüskarlıqda çeviklik (irəli sürülən təkliflərin dəyişdirilməsinin mümkünlüyü);

10) təşəbbüskarlıqla bağlı davranışın genişliyi, təşəbbüskarlıq hərəkətlərinin davamlılığı;

11) təşəbbüskarlığın meydana gəlməsində intensivlik.

Tədqiqatdan görünür ki, tələbələrdə təşəbbüskarlığın təzahürünün motivasiya sahəsi yekjins deyildir. İctimai fəaliyyətdə tələbələrdə təşəbbüskarlığın təzahürünə və inkişafına təsir göstərən amillər bunlardır: şəxsiyyətdaxili (şəxsiyyətin maraqları, müstəqilliyə cəhdi, qabiliyyətlərin meydana çıxması və s.); sosial-psixoloji (kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlim, ünsiyyətin xarakteri, münasibətlərin xüsusiyyətləri, həmyaşıdlarının və böyüklərin tələbələrin təşəbbüskarlıqlarına qiymətləndirici münasibəti) və s.

младших школьников (На материале опытно-эксперим. работы в I-II кл. болг. школы): Автореф.дис. ...канд. пед. наук. Иркутск, 1973, 235с.

**ИНИЦИАТИВНОСТЬ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ
ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ЕЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ**

Абстракт

В статье в первую очередь речь идет о развитии у студентов общественной активности, инициативности на уровне современных требований. Отмечается, что общественная активность студентов не возникает мгновенно, а формируется постепенно. Отмечается важность привлечения всех студентов к разным видам общественной деятельности с учетом их индивидуальности. Студенты подводятся к тому, что они должны добросовестно выполнить свой долг перед родиной.

**INITIATIVE OF STUDENTS IN THE COURSE
OF PUBLIC WORK AND ITS PSYCHOLOGICAL
FEATURES**

Abstract

In article first of all it is a question of development in students of public activity, initiative up-to-date. It is noticed, that public activity of students does not arise instantly, and is formed gradually. Importance of attraction of all students to different kinds of public work taking into account their individuality is marked. Students are brought to that they should fulfil the duty to the native land honesty.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun ali və orta peşə ixtisas təhsilinin nəzəri problemləri şöbəsində müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 27 oktyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kazımova G.S.

Təhsil Problemləri İnstitutunun dissertantı

Email: gunaykazimova@rambler.ru

Açar sözlər: *şəxsiyyətin formalaşması, psixoloji məsələ, qarşılıqlı münasibət.*

Ключевые слова: *формирование личности, психологические проблемы, взаимоотношения.*

Keywords: *formation of personality, psychological issues, the mutual relations.*

Bu gün Azərbaycan təhsilinin qarşısında mürəkkəb, lakin şərəfli bir vəzifə durur. Bu, təhsilin başlıca olaraq şəxsiyyətyönüml olması ilə bağlıdır. Yəni ilk növbədə şəxsiyyətə hörmət olunmalıdır. Hər bir şagirdin fərdi, psixoloji xüsusiyyətləri, təbii imkanları, qabiliyyəti nəzərə alınmalı, inkişaf etdirilməlidir. Bununla yanaşı, hər bir şagird yaşadığı cəmiyyətin birgə yaşayış qaydalarına əməl etməyi, ümumbəşəri və milli dəyərləri mənimsəməyi, ona hörmət etməyi, azad, humanist düşüncənin daşıyıcısına xas olan keyfiyyətləri əxz edən şəxsiyyət kimi formalaşmalıdır.

Şəxsiyyətin formalaşması onun təbii imkanları, daxili tələbatları ilə xarici təsirlərin vəhdəti halında mümkündür. Humanist psixologiyanın tanınmış nümayəndələrindən olan K.Rocers göstərir ki, humanizm kon-

sepsiyasının əsasında insana inam, pozitiv qarşılıqlı münasibətlər durur. K.Rocerse görə, insana ən qiymətli hədiyyə onun emosional vəziyyətini dinləmək, hörmətlə yanaşmaq və öz yerini tapmaqda ona kömək etməkdir.

Bütün bu deyilənlər yalnız real həyatda, qrup və kollektiv daxilində qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət prosesində gerçəkləşə bilər. A.V.Petrovskiyə görə insan cəmiyyətdə, digər insanlarla qarşılıqlı münasibətdə şəxsiyyətə çevrilir. Əgər biz bir dəqiqəliyə insanı cəmiyyətdən kənar, bütün ünsiyyət kanallarından təcrid olunmuş, başqalarından heç nə gözləməyən, başqalarına heç nə vermə bilməyən şəkildə təsəvvür etsək qarşımızda şəxsiyyətini itirmiş fərdi görürük. Şəxsiyyətin keyfiyyətinə xeyrixahlıq, dözümsüzlük, şübhələnmək, qətiyyətlilik, kobudluq və s. daxildir (6).

A.V.Petrovski bu keyfiyyətlər içərisində ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərə xüsusi yer verir və qeyd edir ki, insan ünsiyyətə girməklə özündə bir sıra mühüm davranış və keyfiyyətlər axz edir. Daim nə etdiyini, ondan başa qalarının nə gözlədiyini müəyyənləşdirir, öz fikirlərini, hisslərini ona uyğunlaşdırır. Psixoloqlar (A.A.Badalyov, Y.L.Kolominiski, A.V.Petrovski və b.) pedaqoji kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində psixoloji fenomen kimi emosional münasibət və ünsiyyətə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Yəni şagirdlərin kollektivin uğur və uğursuzluğuna, sevinc və kədərinə, yoldaşlarının müvəffəqiyyətinə nə dərəcədə pozitiv və ya neqativ yanaşmaları vacib şərt kimi özünü göstərir. Məhz bu prosesdə şagirdlər şüurlu və ya qeyri-şüuri şəkildə kollektivə adaptasiya olunur və ya əksinə, uyğunlaşa bilmirlər. Bu isə şagirdin kollektiv üzvlərinə identifikasiyasının əsasını təşkil edir.

Pedaqoji kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Burada bir yox, bir neçə amil kompleks şəkildə təsir göstərir. Bunun üçün həm kollektivin, həm də onun hər bir üzvünün psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vacibdir.

Psixoloji ədəbiyyatda (V.S.Aqeev, Q.M.Andreeva, A.V.Petrovski,

S.L.Rubinşteyn, B.F.Lomov və b.) qarşılıqlı münasibətlərin ictimai-tarixi proseslərdən, iqtisadi vəziyyətdən, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərdən asılılığı qeyd olunur. Göstərilir ki, münasibətlərin mahiyyətində psixi, psixoloji, sosial-psixoloji, sosial məzmun dayanır. Qarşılıqlı münasibətlərin məzmunundan, onların qarşılıqlı təsir və vəhdətindən asılı olaraq psixi hadisələr, psixi halət meydana çıxır, özünü emosiya, hisslər, tələbatlar, maraqlar, iradi səy formasında təzahür etdirir. S.L.Rubinşteyn yazır ki, psixi hadisələrdə inikasını tapan obyekt bir qayda olaraq fərdin tələbat və maraqlarında öz əksini tapır, onun təsir gücündən asılı olaraq onda emosional-iradi münasibət yaranır.

Bir sıra psixoloqlar (S.L.Rubinşteyn, A.N.Leontyev, Q.Tome, D.İ.Feldşteyn və b.) göstərirlər ki, insanın psixoloji xüsusiyyətləri, psixi münasibətdən daha geniş anlayışdır. Obyekt, obyektiv reallıq eyni olsa da, onun təsiri müxtəlif insanlar üçün fərqlidir. Belə ki, insanlar fərdi xüsusiyyətləri, ətraf aləmə, insanlara münasibətləri baxımından fərqli olduqları kimi, reallığa, gerçəkliyə münasibətləri də fərqlidir.

Psixoloji münasibət şəxsiyyətin keyfiyyət göstəricilərinə təsir göstərməklə subyekt-subyekt münasibətlərini müəyyənləşdirir, qarşılıqlı

münasibətlərdə öz əksini tapır. Burada psixikanın xüsusiyyətləri, sosial ustanovkası, motivləri, tələbatları, digər təhrikedici xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. Məhz bu keyfiyyətlər şəxsiyyətin sosiallaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qarşılıqlı münasibətlər L.İ.Bojoviç və onun əməkdaşları tərəfindən şəxsiyyətin formalaşdırılması kontekstində araşdırılır və burada başlıca mövqə cəhd və tələbatlara verilir. Burada tələbatlar subyektin obyektiv sosial mövqeyi kimi təqdim edilir. Lakin sosial mövqə birbaşa obyektiv aləmin təsiri ilə məhdudlaşmır, subyektin ona münasibəti kimi təzahür edir. Yəni xarici təsirlər daxili mövqə prizmasından keçir.

Göründüyü kimi, psixoloqlar münasibət, qarşılıqlı münasibətlər probleminə fərqli mövqələrdən yanaşmışlar. Problemlə bağlı nəinki vahid mövqə yoxdur, əksinə, o daha çox fərqli, bəzən də bir-birilərinə zidd mövqedən təhlil olunur.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasında, inkişafında bir sıra müsbət keyfiyyətlərin olması zəruridir. Bura, ilk növbədə, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, yüksək fəaliyyət motivi, məqsədyönlü fəallıq və s. aid edilir.

Kiçik məktəblilərin qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də sonrakı

inkişafı təlimin ilk illərindən çox aslıdır. Şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin əsası, əxlaqi münasibətlər bu yaş dövründə qoyulur. A.V.Suxomilinski hesab edir ki, 7-11 yaşlar arası şəxsiyyətin əsası qoyulur və bu dövr insan həyatının ən mühüm mərhələsidir.

Qarşılıqlı münasibətlər məktəbəqədər yaşdan başlasa da, planlı, sistemli şəkildə yalnız uşaq məktəbə daxil olduqdan sonra, təlim-tərbiyə prosesində, yaşlıları və yaşlılarla birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində, ictimai işlərə fəal şəkildə qoşulmaqla realaşır. Eyni zamanda uşağın özünə münasibəti dəyişir ki, bu da onun daxili aləmində əsalı dəyişikliyə səbəb olur. Digər mühüm bir amil isə fəaliyyət növünün - oyun fəaliyyətinin təlim fəaliyyəti ilə əvəz olunması ilə bağlıdır.

Kiçik məktəblinin sinfin, məktəbin ictimai işlərində çalışması, fəallıq göstərməsi onun daha sıx şəkildə yoldaşları və müəllimlə qarşılıqlı münasibətdə olmasını zəruri edir. Təbii ki, kiçik məktəb yaş dövründə təlim fəaliyyəti ilə sinifdən xaric, məktəbdənkənar tədbirlərin şagird şəxsiyyətinə təsiri fərqlidir. Onlar şəxsiyyətin ayrı-ayrı keyfiyyətlərinin inkişafına təsir edir və bu da öz əksini qarşılıqlı münasibətlərdə tapır.

Kiçik məktəblilərin qarşılıqlı münasibətləri onların praktik və

psixoloji hazırlığından da asılıdır. Burada məktəblinin təşəbbüskarlığı, müstəqilliyi kimi keyfiyyətlər də başlıca şərtlərdəndir.

Psixoloji ədəbiyyatda (L.İ.Bojoviç, Y.L.Kolominski, İ.S.Kon, L.S.Slavina, V.E.Çudnovski və b.) pedaqoji kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin çoxşaxəli motivlərindən asılılığı qeyd olunur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) borc hissi, özünün kollektivdə lazımlılığını dərk etmək; 2) praktik təcrübə toplamaq, müxtəlif fəaliyyət növləri ilə tanışlıq; 3) müxtəlif fəaliyyət sahələrində özünü təsdiq; 4) şəxsi keyfiyyətlərini təkmilləşdirmək; 5) kollektivdə öz yerini tutmaq və özünü təsdiq; 6) böyükrlə, yaşadılarla ünsiyyət qura bilmək və s. Təbii ki, bunlar bütün amilləri özündə birləşdirmir və situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Kiçik məktəblinin məktəb həyatına, o cümlədən münasibətlər sisteminə daxil olması üçün ilk növbədə aşağıda göstərilən cəhətlərə o, daxilən hazır olmalıdır:

1. Uşaq məktəbə getməyi həyatı zərurət kimi qəbul etməli, ona münasibət münasibət bəsləməlidir;

2. Məktəbə, təlim fəaliyyətinə maraq göstərməlidir.

3. Həm məktəbdə, kollektiv təlim fəaliyyətinə, həm də evdə tək dər oxumağa hazır olmalıdır;

4. Yaşadları və müəllimlə ünsiyyət və münasibət qura bilməli, kol-

lektivin həyatına adaptasiya olunmalıdır.

Bunların vəhdət halında şagird tərəfindən qəbul edilməməsi, yəni bunların onun daxili motivinə çevrilməməsi onun hələ məktəbli mövqeyini qəbul edə bilməməsi mənasında başa düşülməlidir.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, kiçik məktəblinin məktəbə, yoldaşlarına münasibəti, müəllimin şagirdə münasibətindən, onun məktəb həyatına necə daxil olmasına yaratdığı şəraitdən çox asılıdır. Çünki, uşağın öyrəndiyi ailə həyatı, sərbəstlik məktəbin ciddi nizam-intizam qaydaları ilə uyğun gəlmir. Şagird müəllimin icazəsi olmadan sinif otağından çıxıbilməz, yoldaşı ilə danışa bilməz, kənar işlə məşğul ola bilməz. Əgər bir söz demək istəsə müəllimdən icazə almalıdır. Müəllimlərin kiçik məktəblilərlə necə işləməsi, münasibət qurması vacib şərtlərdəndir. Müəllimin şagirddən onun tapşırıq və göstəricilərini təcili şəkildə yerinə yetirməyi tələb etməsi psixoloji baxımdan düzgün deyil. Eyni zamanda şagirddən tələb etmək olarmı dərslər müddətində tərpənmədən müəllimi dinləsin? Yox!

Məktəbə daxil olana qədər uşaq üç mühüm inkişaf mərhələsi keçir: ümumi insani dəyərləri mənimsəmək, onu dərk etmək, ətraf mühiti emosional şəkildə öyrənmək.

Məktəbə gedənə qədər uşağın iradi, idraki və emosional inkişafı üçün geniş imkanlar yaranır. Yalnız məktəbə daxil olduqdan sonra onda nəzəri təffəkkür formalaşmağa başlayır. Böyüklər və yaşadlarla ünsiyətə girə bilmək bacarığı onların təlim materiallarını mənimsəmələri üçün yetərli olur.

I sinfə daxil olmaqla şagird öz davranışını, münasibətlər sistemini yenidən qurmalı olur. O, yeni uşaqlarla, yoldaşları ilə, müəllimlə münasibətlərini qurmalı, yeni qaydaları, davranış normalarını mənimsəməlidir. Nəhayət, bütün bunları müəllim necə qiymətləndirir kimi mürəkkəb prosesi az vaxtda öyrənməli olur.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, uşağın məktəb həyatına daxil olmasıyla onun orqanizminə düşən ağırlıq da artır. Əgər bu, uşağın imkanlarından artıq olsa onda stress, həyəcanlanma, psixi gərginlik yaranır. Bütün bunların yüngülləşdirilməsi üçün psixoloqlar (D.B.Elkonin, A.V.Zaporojes, Y.L.Kolominski və b.) iki yol göstərirlər. Bunlardan birincisi, hələ məktəbəqədər yaş dövründən uşağın tədricən təlim fəaliyyətinə alışdırılması, ikincisi, təlim fəaliyyətinə oyun elementlərinin daxil edilməsidir. Bu, uşağın fəaliyyət formasının, həyat tərzinin tədricən dəyişdirilməsi, məktəb həyatına adaptasiya olunması deməkdir.

İkincilər yeni dərs ilinə başlananda məktəb həyatı ilə bağlı xeyli təcrübə toplamış olurlar. Onlar artıq məktəb həyatına müəyyən qədər adaptasiya olunmuş, yoldaşları ilə münasibətlərini qurmuş, müəllimlə qarşılıqlı münasibətdə müəyyən anlaşma yaratmışlar. İndi onların məktəb həyatı, onun özünəməxsus cəhətləri barədə xeyli təsəvvürləri vardır. Onlar öz təlim fəaliyyətləri, münasibətləri barədə müəyyən fikir söyləyə bilirlər.

İkincilərin özünü qiymətləndirməsində böyüklər, xüsusilə müəllimlər mühüm rol oynayırlar.

Üçüncü sinif kiçik məktəb yaş dövrünün mühüm mərhələsi sayılır. Tədqiqatlar göstərir ki, şagidlər məhz üçüncü sinifdən başlayaraq təlimə şüurlu münasibət bəsləyirlər. III sinifdə müəllimlə münasibət əsasən müəyyənləşir, şagird kollektivdə öz mövqeyini tutmuş olur.

III sinifdə şagirdlərin intellektual inkişafında sıçrayış baş verir. Məhz bu dövrdə fikri fəaliyyət yüksəlir ki, bu da təlim fəaliyyətində öz əksini tapır. D.B.Elkonin kiçik məktəblilərin psixi inkişafı barədə yazır ki, bu dövrdə hafizə fikirləşən, qavrayış düşüncə rolunu da yerinə yetirir. Yəni idrak prosesləri bir-biri ilə sıx vəhdətdə olur, biri digərinin inkişafına maksimum yardım edir.

Üçüncülərdə diqqətin də inkişafı sürətlənir, ixtiyari diqqət əsasən

formalaşır. Psixoloqlar sübut etmişlər ki, diqqətin xüsusiyyətlərindəki fərqli inkişaf təlim fəaliyyətinə təsir göstərir. Belə ki, riyaziyyatın mənimsənilməsində diqqətin həcmi, ana dilinin mənimsənilməsində diqqətin paylanması, oxu təlimində diqqətin davamlılığı başlıca yer tutur. Beləliklə, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməklə şagirdin ayrı-ayrı fənlər üzrə müvəffəqiyyətini yüksəltmək mümkündür. Lakin maraqlı burasıdır ki, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini eyni dərəcədə və eyni səviyyədə inkişaf etdirmək mümkün deyil. Məsələn, diqqətin həcmi inkişaf etdirmək digərləri ilə müqayisədə daha çətinidir.

Dördüncü sinif ibtidai siniflərin sonuncusudur. Dördüncülər bu mərhələnin ən böyük, növbəti mərhələnin ən kiçik üzvləridir. Onlar artıq evdə dərsə əsasən müstəqil şəkildə hazırlaşırlar. Olar eyni zamanda müəyyən qədər müstəqillik qazanırlar. Dərslərini hazırladıqdan sonra evdən çıxır, yoldaşları ilə ünsiyyətdə olur, birlikdə çalışırlar. Bu da onların münasibətlər sistemə təsir göstərir. Onlar həm də yeni bir yaş dövrünə, yeniyetməlik mərhələsinə daxil olmağa hazırlaşırlar.

Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyəti ilə qarşılıqlı münasibətləri arasında asılılıq vardır. Əgər şagirdin təlim fəaliyyəti uğurla gedirsə, vali-

deyn öz sevincini gizlətməməli, onu xüsusi qeyd etməlidir. Bununla belə, uşaq pis qiymət aldıqda cəzalandırmaq üçün bəhanə olmamalıdır. Əksinə, valideyin uşağına diqqəti artırmalı, problemin həllində ona yardımçı olmalıdır. Və nəhayət, valideyn evdə sağlam psixoloji mühit yaratmağa çalışmalıdır. Ailədəki sakit, rahat şərait şagirdin psixoloji rahatlığının mühüm şərtidir.

Çex alimləri İ.Lanqmeyer və Z.Mateyçuk uşağın inkişafında bir sıra mühüm amillərlə yanaşı uşağın sosial rolları mənimsəməklə sosial özünü təsdiqi, ictimai dəyərin və məqsədin mənimsənilməsilə özünü reallaşdırma bilməsini də vacib hesab edirlər. Göstərilər ki, bu imkanların məhdudlaşdırılması sosial deprivasiyaya (Deprivasiya – latın sözü olub, mənası məhrum etmək, məhdudlaşdırmaq deməkdir) səbəb olur.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlilindən məlum oldu ki, kiçik məktəb yaş dövrü psixi inkişaf, şəxsiyyətin formalaşması, eləcə də ümumi inkişaf baxımından mühüm mərhələdir. Şəxsiyyətin sonrakı mərhələdə necə inkişafı, şəxsiyyətin istiqaməti bu yaş dövründə təlim fəaliyyətinin, qarşılıqlı münasibətlərin necə qurulmasından çox asılıdır. Mürəkkəb, çoxşaxəli olan qarşılıqlı münasibətlər sistemi bu yaş dövründə yaşadlarla, müəllimlə, valideynlərlə,

eləcə də, digər insanlarla qarşılıqlı fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır. Sosial mühitin təsiri, şagirdin şəxsi keyfiyyətləri və onların qarşılıqlı təsiri də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Kiçik məktəblilərin qarşılıqlı münasibətləri eyni zamanda təlim-tərbiyənin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunların nəzərə alınması isə kiçik məktəblilərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən vacib amillərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı: Təhsil, 2008, 136s

2. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərs vəsaiti, Bakı, Qamma-Servis 2003, 175 s.

3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, Bakı, Ozan, 1998,368s

4. Həmzəyev M.Ə. Kiçik məktəb yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri, Bakı, Maarif, 1968, 67 s.

5. Коломинский Я.Л. Психология детского коллектива: система

Мəqalənin elmi yeniliyi. Мəqalədə kiçik məktəblilərin yaşlılarla və yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlərinin onların psixi inkişafına, təlim fəaliyyətinə təsirinin psixoloji əsasları göstərilir.

Мəqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Мəqalədə əldə olunan nəticələrdən kiçik məktəblilərin təlim-tərbiyəsi prosesində yaş və pedaqoji psixologiya üzrə mühazirələrdə istifadə olunana bilər.

личных взаимоотношений. Минск, Народна асвета, 1984, 239 s.

6. Петровский А.В. Популярные беседы о психологии. М; Педагогика, 1977, 208 s.

7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд.М; Педагогика,1976,416s

8. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Минск, Народна, асвета 1981,288s

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Абстракт

В статье исследуются возрастные и психологические особенности взаимоотношения младших школьников. Показывается, что взаимоотношения учеников в процессе обучения также, со старшеклассниками если правильно строятся и это согласуется с учебной деятельностью, тогда личность ученика правильно развивается и повышается эффективность обучения. В психологическом развитии младших школьников важная роль принадлежит их взаимоотношениям. Система взаимоотношений же зависит от социальной активности. Поэтому в статье рассматриваются мотивы социальной активности. Указываются на три вида мотивов: общественные мотивы, эгоистические мотивы, эгоистические- социальные мотивы. Наряду с этим, в I-IV классах в зависимости от учебной деятельности развиваются различные формы психики. В то же время важную роль играют отношения их со сверстниками, со старшими, что играет важную роль в их учебной деятельности. Если учебная деятельность детей успешно осуществляется, то родители остаются довольными. А если ребенок учится слабо, то родители остаются не довольны. В статье характеризуются психологическое воздействие каждого из них.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUNGERSTUDENT S RELATIONSHIP

Abstract

This article investigates the age and the psychological relationship peculiarities of younger students. It is shown that the relationship younger students in the learning process, as well as with senior if properly constructed. And this is consistent with the educational activities in that, the identity of the younger student correctly develops and enhances the effectiveness of training. Mutual attitudes take an enormous part in psychical development of younger students. But mutual attitudes system depends on social activity. The article searches the motives of social activity. There are three kinds of motives: social motives, egoist motives, egoistic-social motives. As well various farms of the mind develop depending on training activity in the I-IV forms. Similarly, younger students mutual attitudes with coevals and adults assume importance. If the student leads the training activity successfully, the parents are to be content. But if the child studies faintly, the parent are to be displeased. The article researches psychological influence of each of them.

Məqalə Təhsil Problemləri İnstitutunun psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)
Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 20 oktyabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

TƏLİM PROSESİNDƏ XƏYALİ MOTİVİN ROLUNUN ÖYRƏNİLMƏSİNİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

İsgəndərova S.N.

BPKİYİ-nin əməkdaşı

E.mail:iskenderovasudabe@yahoo.com

Açar sözlər: *yaradıcı təxəyyül, motivasiya, xəyali motiv, həyati motiv, məqsəd.*

Ключевые слова: *творческое воображение, мотивация, образный мотив, жизненный мотив, цель.*

Keywords: *Creative imagination, motivation, imaginary motive, vital motive, aim.*

Müasir təsəvvürlərə görə təxəyyül insanın yaradıcı fəaliyyətinin zəruri elementi olub, əmək məhsullarının obrazlarının yaradılmasında istifadə olunur, eləcə də problem situasiya qeyri müəyyənliklə xarakterizə olunananda, davranış proqramının yaradılmasını təmin edir [1; 13]/ Deməli, şagirdlərdə zəngin yaradıcı təfəkkürün formalaşması üçün təxəyyülün zənginliyi və inkişafı vacib amillərdəndir. Psixopedaqoji konsepsiyaya görə tədqiqatçılıq təcrübəsində istedadlı uşaqlara yaradıcı fəaliyyət metodlarının öyrədilməsinin ana xətti məhz təxəyyül metodları olmalıdır. Bu metodlarla yeni təxəyyül obrazlarının yaradılması texnologiyası məhz tədqiqatçılıq təcrübəsi axarında psixoloji ölçülərlə öyrədilməlidir. [1; 65] Yeni təxəyyül obrazlarının yaradılmasında yaradıcı təxəyyülün özünəməxsus forması

olan xəyal əvəzsiz rol oynayır. Hər iki prosesdə məhz gələcəyin obrazları ilə şərtlənən yeni surətlər yaradılır. Şagirdin yeni surətlər yarada bilməsi üçün fantaziya qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Fantaziya qabiliyyətinin mühüm mənbələrindən biri isə fərziyyədir. Fərziyələr nisbi həqiqətlər olub, naməlum sirrlər, hadisələr, təcrübi faktlar, təzahürlər arxasında gizlənilir və fantaziya qabiliyyəti ilə üzə çıxır. Fantaziyanın yaranması hər hansı bir ideyanın təsdiqi və inkişafı deməkdir. [2; 8]

Şagirdlərdə həm idrak təlabatı, həm də arzu, istək və xəyalların formalaşması idrakın intensivliyinə təsir göstərir. Belə ki, təlim prosesində xəyali motivin əsasında yaranan təxəyyül obrazlarının yaradıcı anlama, tətbiqetmə sahəsində rolu çox böyükdür. Bu məqsədlə dərslər prosesində elmi- fantastik əsərlərdən

götürülmüş hər hansı problem situasiya, o cümlədən xəyali ekskursiya, nağıl və s.motivasiya kimi qoyula bilər. Əsərdə verilən elmi ideya və fərziyyələr, eləcə də yazıçının, alimin mühüm problemlərə dair fikirləri çox önəmlidir. Elə elmi-fantastik əsərlər seçmək lazımdır ki, o elmi axtarışlara, texniki nailiyyətlərə əsaslınsın. Bu zaman şagird həyata keçməmiş ixtiralarla, fərziyyələrlə, təcrübələrlə, qeyri-adi eksperimentlərlə tanış olur və global problemlər, mühüm məsələlər üzərində düşünməyə başlayır. Yaradıcı fantaziya sayəsində şagird gələcəyi aydın təsəvvür edərək elmi mühakimələr yürüdür və məsələyə yaradıcı münasibət göstərir. Beləliklə, motivasiya zamanı şagirdin xəyali motivinin inkişaf etdirilməsi onun yaradıcı şəkildə düşünməsinə səbəb olur və şagirdi bütövlükdə yaradıcılığa sövq etdirir. Nəhayət, müəllim şagirdi real tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yönəltmək üçün onun təxəyyülünü fantaziyadan elmi idraka istiqamətləndirməlidir.

A.Maslouya görə, insanın özünü-aktuallaşdırması müəyyən dərəcədə təxəyyüllə bağlıdır. Özünüaktuallaşdırma meyilləri ilk növbədə, peşə xeyallarında əks olunur.[1; 53] Bu cür xəyali motiv şagirdin iradi fəaliyyətini tənzim edərək, onu özünü-tərbiyə və özünü-təhsil prosesinə təhrik edir. Təlim prosesində xəyali

motivin formalaşması, onun sosial xarakteri şagird şəxsiyyətinin kollektivçilik ruhunda tərbiyə olunmasında mühüm amillərdəndir. Xəyali situasiya təlim prosesinin sonrakı mərhələlərinin də tənzim olunmasına zəmin yaradır. O, yaradıcı təxəyyülün formalaşması üçün stimuldur. Təxəyyülün aktivləşməsi dərstdə şagirdlərin emosional cəhətdən də aktivləşməsini təmin edir. Motivasiya mərhələsində yaradılan canlı, əyani, xəyali-romantik təəssüratlar şagirdi yaradıcılığa, yazmağa, düşünməyə, mücərrədləşdirmə aparmağa, məntiqi mühakimə yürütməyə təhrik edir. Şagird bütün fəaliyyətini ixtiyari şəkildə təxəyyülündə yaratdığı xəyali motivə tabe etdirir. Yeni xəyali motivin yaranması o deməkdir ki, şagird öz işinə daha mühüm məna verməyə və onu səylə həyata keçirməyə başlayır.

Motivləşmə şagirdə idrak marağı yaradaraq, onun təfəkkürünü aktivləşdirir və problemi həll etməyə yönəldir. Xəyali motiv isə təxəyyülü oyadaraq problemi orijinal və yaradıcı həll etməyə kömək edir. Əgər dərslər prosesində qoyulmuş motivasiya şagirdi problem situasiya haqqında düşünməyə, tədqiqat aparmağa sövq edirsə, xəyali motiv daxili motivə təsir göstərərək müsbət şəxsi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur və şagirdi daim öyrənməyə,

tədqiqatçılıq fəaliyyətinə motivləşdirmiş olur. Xüsusi daxili motivasiya istedadın sistemləşmə komponentlərindən olduğu üçün onun inkişaf etdirilməsi də şəxsiyyətin inkişafının mərkəzi problemlərindən biridir. [3; 96]

Xəyali motiv şagirdin xəyal qurmasına, yeni obrazlar yaratmasına təkan verir. Xəyal şagirdin təsəvvürünü genişləndirir. O nəyi isə uydurduqca, özü də düşünür, təlim obyektinə müxtəlif istiqamətlərdə baxa bilir. Nəticədə şagirdə obyektə yaradıcı yanaşma kimi keyfiyyət formalaşır. İdraki motiv şagirdi yeni ideyalar irəli sürməyə, xəyali motiv isə daha fantastik ideyalara təhrik edir. Lakin xəyali motiv müəyyən həddə olmalıdır. Əgər xəyali motiv motivasiyanın ilk inkişaf mərhələlərində qurularsa, o, motivasiyanın optimal həddinə təsir göstərərək onun səviyyəsini yüksəldir və motivlər mübarizəsində daha fəal olur. Lakin şagirdi fəaliyyətə yönəldə bilmədiyi üçün işin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərə bilmir. Motivasiyanın sosiallaşma mərhələsində xəyal etdiyi qabiliyyətləri şagird real şəkildə müxtəlif situasiyalara tətbiq etməyə cəhd edir. Dərs prosesində qruplarda iş zamanı xəyali motiv quran şagird bəzi qabiliyyətini yoldaşları ilə ünsiyyətdə reallaşdırmağa çalışır. Əgər sistemli olaraq şagird kollektivin öyrənmə işinə daxil olar-

sa, o zaman təhsil-idrak motivləri yaranır. Təhsil-idraki motiv sayəsində şagirdlərdə müstəqil təlim fəaliyyəti kimi vərdişlər, eləcə də özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə kimi şəxsi keyfiyyətlər yaranır.

Ümumiyyətlə, fəaliyyət motivlərinin aktualaşdırılması şəxsiyyətin xəyali motivlərinin gücləndirilməsi hesabına əmələ gələrək, birbaşa məqsədqoymaya təsir göstərir. Şagird fəaliyyətinin üsulunu və xarakterini məqsəd müəyyən etdiyindən o, öz iradəsini bu məqsədə tabe etməyi bacarmalıdır. Bəzən dərs prosesində, eləcə də dərsdən kənar vaxtlarda motiv tədrisən zəifləyir. Şagird bu zaman öz fəaliyyətini iradə vasitəsilə tənzim etməyi bacarmalıdır. Belə ki, şagird görəcəyi işə yeni aspektdən yanaşmalı, onun əhəmiyyətini daha geniş əxlaqi anlayışlarla qiymətləndirməlidir. Nəticədə gördüyü iş onun üçün yeni şəxsi məna kəsb edəcəkdir. Şagird özünün xalq, kollektiv, ailə və başqa insanlar qarşısında məsuliyyətini düzgün başa düşdükdə və qiymətləndirdikdə, onun iradəsi daha yüksək məzmun kəsb edir. O, görüləcək işin mənasını əxlaqi kontekstdə qiymətləndirdikdə, daha əvvəlki motivlərlə motivləşmir, şüurlu surətdə özü üçün yeni xəyali motivlər yaradır. Şagirdin özünün yeni xəyali motivlər yaratması ilə işin mənası güclü surətdə dəyişir, artıq öz

işinə daha mühüm məna verməyə və onu səylə həyata keçirməyə başlayır. Deməli, xəyali situasiya işin düzgün tənzim olunmasında mühüm rol oynayır.

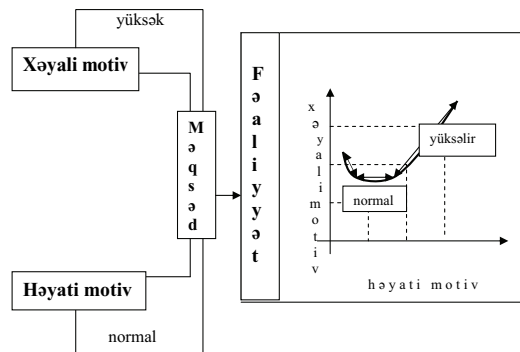
Beləliklə, motivasiya prosesində motiv dərk olunduqca fəaliyyətin nəticəsi də aydın təsəvvür olunur. Məqsədin yaranması fəaliyyətin ilk təhrikedicisinin meydana gəlib, inkişaf edərək, eləcə də aydın dərk olunaraq konkret obyektin ideal surətinə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Şagird gördüyü işinin nəticəsinin fəaliyyətin motivinə uyğun gəlməsi qənaətinə gəlirsə, bu işin niyyətli olduğunu göstərir və şagird bu barədə qərar qəbul edir. Bu zaman işin nəticəsinin ideal surəti şagird üçün şəxsi məna daşıyır. Həmin şəxsi məna işin məqsədinə çevrilir. Şagirdin görəcəyi iş o zaman tam dərk olunmuş olur ki, qarşıya qoyduğu məqsəd aydın təsəvvür olunduğu kimi bu məqsədə çatmaq üçün yol və vasitələr də düşünülmüş olsun. Burada iki məqama toxunaq:

1. Real, həyati motivlə konkret məqsəd qoyulur. Xəyali motiv şagirdi gələcəyə yönəlmiş məqsəd-qoymaya sövq edir.

2. Ümumiyyətlə, həyati motivlə bərabər inkişaf etdirilən xəyali motiv məqsədin yüksəlməsinə xidmət edə bilər. Bir şərtlə ki, xəyali motiv həyati motivdən güclü olarsa, o zaman

qarşıya real məqsəd qoyula bilmir. Motivasiyanın son mərhələsinə uyğun inkişaf etdirilən xəyali motiv isə qarşıya məqsəd qoymaya səbəb ola bilər. Bunun üçün şagirdin öz xəyal surətlərinə tənqidi münasibət bəsləyərək, onları idarə etməsi zəruridir.

Məqsədin xəyali motivdən asılılıq qrafiki

Məqsədin konkretləşməsi prosesi sayəsində məqsədgüdmə formalaşır və fəaliyyətin sonrakı gedişinə təsir göstərir. Məqsədgüdmənin mənası fəaliyyətin faydalı, əhəmiyyətli nəticəsinin qabaqcadan aydın dərk edilməsindədir ki, bu da şagird fəaliyyətini bilavasitə əhəmiyyətli nəticəyə tabe olmağa yönəldir və səfərbər edir. Həmçinin məqsədgüdmə prosesi fəaliyyəti layihələşdirmə və planlaşdırma prosesi kimi də başa düşülür. Fəaliyyətin istənilən tərkib hissəsi nəticə, əməliyyatlar, motivlər - layihələşdirmə obyektinə ola bilər. Əksər hallarda onlar birləşir və daha geniş, planlı məqsədgüdmə ilə əlaqələnir.

Məqsədgüdmə nəticə əldə etmək üçün şagirdi öyrənmənin səmərəli yollarını araşdırmağa təhrik edir. Şagird öz iradəsini bu məqsədə tabe etməli olur. Deməli, məqsədgüdmə nəinki məqsədin konkretləşməsi, aydın dərk edilməsi, həm də ona çatmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi, icranın layihələndirilməsi, nəhayət iradi səyin məqsədə nail olmaq üçün səfərbər edilməsi kimi özünü büruzə verir. [4; 396]

Tələbatın dərk olunması nəticəsində həvəs və arzunun əmələ gəlməsi, niyyətin yaranması, qərar qəbulu, məqsədin formalaşması, işin planlaşdırılması motivlərin əsas motivə tabe edilməsidir. Motivlər mübarizəsi onunla nəticələnir ki, şagird öz imkanlarını və situasiyanı qiymətləndirmək yolu ilə məqsədini qəti müəyyənləşdirir. İradi keyfiyyətlər məhz sonrakı icra mərhələsində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Şagirdin özünə nəzarət edə bilməsi təlim prosesində xüsusilə mühüm rol oynayır. Müxtəlif çətinlikləri aradan qaldırdıqca onun iradi keyfiyyətləri də möhkəmlənir və tədricən xarakter əlamətinə çevrilir.

Məqsədqoyma ilə əlaqədar olaraq şagirdlərdə müsbət keyfiyyətlərin aşılmasına xüsusi diqqət yetirildikdə onların təlim uğurları da yaxşılaşır. Odur ki, şagirdlərə:

a) qarşıya real məqsədlər qoymağı, öz məqsədlərini imkanları ilə düzgün ölçüb- biçməyi;

b) özünün güclü və zəif cəhətlərini aydınlaşdırmağı, öz davranış və rəftarını təhlil etməyi;

c) öz qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün indiki anda hansı konkret işləri görməyi, yəni özünün davranış perspektivlərini müəyyənləşdirməyi;

d) gördüyü işlərin nə dərəcədə məqsədyönlü olduğunu, onu öz qarşısına qoyduğu məqsədə yaxınlaşdırıb-yaxınlaşdırmadığını təhlil etməyi öyrətmək lazımdır. [5; 202]

A.N.Leontyevə görə, “maraqlı tədris fənni” şagirdin bu və ya digər təhrikədiçi motivlə əlaqədar olaraq onun “məqsəd sahəsinə” çevrilmiş tədris fənnidir. O, marağı “məqsədgüdmə” fenomeni ilə əlaqələndirirdi. Bu fikir şagirdə, təlim marağının formalaşması üçün səciyyəvi olan psixoloji qanunauyğunluqları izah etmək imkanı verir. Məsələn; yuxarı sinif şagirdlərində peşə niyyətləri, gələcək həyat planları formalaşdıqca, seçdikləri peşəyə qarşı onlarda maraq artır. Deməli, şəxsiyyətin motivasiya yönümü marağın əsasını təşkil edir. Marağ isə mürəkkəb motivasiya yönümünün nəticəsi və təzahürlərindən biri kimi özünü göstərir.

Beləliklə, şagirdlərin gələcək peşələri, həyat mövqeləri haqqındakı xəyalları onları yaxşı oxumağa, çalışmağa, özlərinin təhsil fəaliyyətinə daha ciddi yanaşmağa sövq edir.

Yekunlaşdırma: Xəyali motiv tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərinin icra edilməsində, müsbət iradi keyfiyyətlərin formalaşmasında və müəyyən vərdişlərin yaranmasında böyük rol oynadığı üçün, motivasiya mərhələsində onun inkişaf etdirilməsi də müasir tədris prosesinin vacib amillərindən olmalıdır. Bu məqsədlə məqalədə xəyali motivin həyatı motivə

uyğun inkişaf etdirilməsi, onun məqsədə təsiri açıqlanmışdır.

Təlim prosesində xəyali motiv əsasında yaranan təxəyyül obrazları yaradıcı düşünmə, yaradıcı anlama və yaradıcı tətbiqetməyə kömək edir. Xəyali motiv quran hər bir şagirddə müsbət iradi keyfiyyətlər formalaşır ki, bu da onu daim problemləri həll etməyə, həyat boyu öyrənməyə yönəldir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül. Bakı, 2006, 167 səh.

2. Eminov A. Şagirdlərdə yaradıcı fantaziya tərbiyəsi. Bakı, 1980, 86 səh.

3. Bəylərov E. Uşaqlarda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi.

İstedadın işçi konsepsiyası. Bakı, 2008, 212 səh.

4. Əlizadə Ə.Ə. Bayramov Ə.S. Psixologiya. Bakı, 2006, 622 səh.

5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998, 431 səh.

6. Eminov A. Mədətov P. Kəşf haqqında novella. Bakı, 2009, 119 səh.

7. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва, 2006, 1134 с.

РОЛЬ ОБРАЗНОГО МОТИВА В ПРОБЛЕМАТИЧНОМ ОБУЧЕНИИ

Абстракт

В статье указывается, что в зависимости от уровня развития личности в процессе обучения есть своеобразная роль образного мотива. Также исследовались формирование образного мотива и психологической характеристики содержания образных мотивов. В статье отмечается психологическое влияние образного мотива в процессе формирования личности ученика. Образование образного мотива в процессе обучения говорит о том, что на уроке ученик начинает придавать новое значение и более волевое усердие при выполнении задания.

Так как образный мотив играет огромную роль в выполнении разных этапов процесса обучения, в формировании положительных

волевых качеств и при образовании некоторых привычек, период мотивации его развития должен быть важным поводом современного процесса обучения. С этой целью в статье раскрывается развитие образного мотива наравне с жизненным мотивом, его влияние на цель. В процессе обучения образованные на основе образного мотива воображаемые образы помогают изобретательному мышлению, изобретательному восприятию и изобретательному использованию. Построение образного мотива формирует в каждом ученике положительные волевые качества, и это направляет к решению регулярных проблем, учению в течении жизни.

ROLE OF THE IMAGINARY MOTIVE IN THE PROBLEMATIC TEACHING

Abstract

It is indicated in the article, that in dependence on standard of person's development, there is peculiar role of the imaginary motive in the process of the teaching. It is researched the formation of the imaginary motive and psychological character of the contents of the imaginary motives. It is also recognized psychological influence of the imaginary motive in the process of the formation student's person. The formation of the imaginary motive in the process of the teaching is told about that a student begins to give a new means and more strongwilled diligence for the doing tasks at the lesson.

So that imaginary motive plays huge role at doing different stages of the process of teaching, in formation positive determined quality and for formation some habits, the period of the motivation of its development must be important reason of the modern process of the teaching. With the aim it is discovered the development of the imaginary motive with life motive, its influence to the aim in the article. In the process of the teaching the imagine figures, which are forming on the basis of the imaginary motive, help inventive thinking, inventive understanding and inventive using. The construction of the imaginary motive forms positive determined quality in each student and it directs by solution of regular problem, teaching for during of life.

Məqalə BPKİYİ-nin Yenidənhazırlanma fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 7 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

VALDEYNLƏRİN TƏHSİL SƏVİYYƏSİNİN ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Ariyan Məhəmməd

BDU-nin Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: ariyanam2003@yahoo.com

Açar sözlər: - şəxsiyyət, intellekt, təlim, formalaşma, mənlilik şüuru, təhsil səviyyəsi

Ключевые слова: – личность, интеллект, обучение, формирование, самосознание, уровень образования

Keywords: - personality, intellect, education, formation, self-consciousness, the level of education

Mənlilik şüuru və özünüdəyərləndirmə insan şəxsiyyətinin ideal inkişafı üçün zəruri olan ən əsas amillərdəndir. Güclü iradə, özünə inam hissi, qərar qəbul etmə yaradıcılıq, yenilik gətirən sağlam fikir və sağlam psixika hər bir fərdin mənlilik şüuru və özünüdəyərləndirmə bir-başa əlaqədədir.

Bu cəhətlər bizim müstəqilliyimizə və qabiliyyətlərimizin adekvat istiqamətləndirilməsinə böyük təsir göstərir. Bizim həyata olan münasibətimiz mənlilik şüurunda, onun formalaşması qanunauyğunluqlarından asılıdır. Bu hiss bizi həm tam əmin, müsbət və nikbin, (optimist) digər tərəfdən şübhəli, mənfəi və pessimist vəziyyətə sala bilər.

Mənlilik şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafında əsas element hesab edilir və valideynin təhsildəki diplomlarının şagirdlərin mənliliyinin dərəcə-

sinə olan təsiri, həmişə əsas mövzulardan biri olmuşdur.

Mənlilik mövzusu ətrafında ilk araşdırmalar Y.Ceyms tərəfindən aparılmışdır. Onun fikrinə görə, ictimai təsirlər ilə paralel hər bir fərdin özü haqda təsəvvürü doğulduğu zamandan və başqaları tərəfindən tanınan zamandan formalaşır (1). Məlumdur ki, özünüdərkətmənin mərkəzi elementini, onun nüvəsini "Mən" təşkil edir. "Mən" anlayışı ilk dəfə psixologiyada U.Ceyms tərəfindən formulə edilmişdir. U.Ceyms qlobal "Mən"-i (self) iki təşkil elementdən - "Mən dərkədən (I) " və "Mən - obyekt" dən (Me) ibarət olduğunu göstərmişdir (48, səh. 47).

Müəllifin fikrincə, bu iki elementin differensiasiyası əslində qeyri-mümkündür. Çünki birinci halda (I) insanın şüura malik olduğunu göstərir,

ikinci halda isə (Me) özünü varlığın bir elementi kimi dərk etməsini ön plana çəkir. Sual olunur məgər insan maddi gerçəkliyi şüur vasitəsilə dərk etmirmi? Eyni zamanda o özünün bir varlıq kimi dərkə şüur vasitəsilə mümkün olmurmu? Ona görə də global "Mən" də eyni zamanda dərk edən və dərk olunan birlikdə mövcud olur. Qeyd etməliyik ki, bu tədqiqatlarda özünüdərk etmənin psixoloji mahiyyəti, qanunauyğunluqları hərtərəfli şəkildə izah edilməsə də onun mərkəzi elementinin ("Mən" in) yarımstrukturlara ayrılması təqdirəlayiq haldır. K. Rosersin fikrinə görə, mənlik başqalarının müsbətyönlü diqqətlərinə olan tələbatdan (feedback, isti münasibət, məhəbbət, səmimiyyət və mehribançılıq) vücuda gəlir, başqa tərəfdən valideynə qayıdır (2). K. Rocers «Mən-konsepsiya»-ni aşağıdakı kimi formulə edir: "Mən - konsepsiya" fərdin öz şəxsi keyfiyyətləri, qabiliyyətləri, başqa adamlarla mümkün qarşılıqlı əlaqələri və onu əhatə edən gerçəklik haqqında təsəvvürləridir. Bu təsəvvürlərin həm pozitiv, həm də neqativ təsirlər yaratmaq imkanı vardır» (94, səh. 195).

Bir cəhəti də vurğulamaq istərdik ki, "Mən-konsepsiya"-nın formalaşması fiziki inkişafın nəticəsində bədənin sxemi və quruluşu (fiziki mən), koqnitiv və emosional inkişaf (psixi mən) və sosial əlaqələrin for-

malaşmasına təsir göstərən vərdişlərin, sosial rolların (sosial Mən) təşəkkülü və təzahürü sayəsində mümkün olur. Demək olar ki, "Mən-konsepsiya" özünüdərk etmənin qiymətləndirmə aspektini özündə inikas etdirən daha az neytral anlayışdır.

Digər tədqiqatçı Erikson qeyd edir ki, o valideynlər ki, öz uşaqlarına yaradıcılıq və yeniliklə məşğul olmasına icazə vermirlər, uşaqların özlərini sübut etməkdən qorxmalarına, öz valideynlərindən kəskin surətdə asılı olmalarına və qrupda fəal iştirak etməmələrinə səbəb olurlar. Onlar müəyyən məqsədlərinin arxasınca getməyə cürət etmirlər. Kuper Smit bu fikirdədir ki, mənlik-fərdi bir dəyərləndirmə yoludur ki, ümumiyyətlə insan özünə diqqət yetirəndə qorunur və mənliyin inkişaf amillərindən biri, həyatdakı mövqedir.

L. Freyd göstərir ki, psixi inkişaf mərhələlərinin hər birində fərdin təmin olması yaxud həddən artıq məhrumiyyət çəkməsi, başqa sözlə bu mərhələlərin hər birində sabitləşməsi, insanın mənliyinə təsiri var. Həmçinin, Freydin nəzərinə görə, adi və normal şəxs psixi inkişaf mərhələlərini müvəffəqiyyətlə keçirmiş və mərhələlərin hər birində həddən artıq sabitləşmiş insandır.

Alisonun fikrincə, mənlik və özünə inam hər bir fərdin şəxsi

inkişaf və nailiyyətləri əsasında əmələ gəlir. Yəni fərd fəaliyyətini adekvat təşkil zamanı onun nəticəsi olaraq, daha çox mənlilyə malik olur. Bütün bu istinadları nəzərə alanda, belə görünür ki, ictimai şəraitdə yaşamaqla yanaşı insanda özünə dəyər vermə ehtiyacı əmələ gəlir və insan şəxsiyyətinin təkamülü onun sağlamlığı və psixi tarazlığının qorunması üçün zəruridir. Əgər bu tələbat çətinliklə üzləşsə, insanda kompleks yaxud xudbinlik (eqoizm) hissi əmələ gəlir. Beləliklə, yüksək diplomlu (daha çox savada malik) valideynlər öz uşaqlarının tələbatlarını daha yaxşı tanıya bilirlər və alimlərin nəzəriyyələrinə istinadən (Kuper Smit, Racerz, Mazlo, Erikson, Freyd və s.) öz uşaqlarının mənliliklərinin kəmiyyətinə təsir göstərə bilirlər.

Bu araşdırmadan məqsəd, İİR-nın Qaimşəhr şəhərində Seyid Nezameddin adına orta məktəbdə aparılmış "valideynin diplomunun oğlan şagirdlərinin mənlilyinə olan təsiri" haqqındadır.

Araşdırma 2010/11-ci təhsil ilində aparılmışdır. Bu araşdırmanın statistik cəmiyyət dairəsi, İİR-in Qaimşəhr şəhərinin Seyid Nezameddin adına orta məktəbinin bütün şagirdlərindən ibarətdir (239 nəfər). Nümunənin həcmi Kricsi və Morqan cədvəli (1970) üzrə, 3 ixtisas (hu-

manitar elmlər, təcrübi elmlər, riyaziyyat-fizika) təbəqədən təsadüfi formada seçilmişdir. Şagirdlərin "mənlilik şüurunun" səviyyələrini təyin etmək məqsədilə "Kuper Smit sınağı"ndan istifadə edilmişdir. Test 58 sualdan ibarətdir. Burada 1 və 2 rəqəmlərindən istifadə edilir və nəhayət mənlilik şüurunun dərəcəsi ölçülür. Həmçinin, valideynlərin savad səviyyəsi və təhsilini təyin etmək məqsədilə şagirdlərin təhsil uçotlarından istifadə edilir.

Əldə olunmuş məlumatın təhlili üçün təsviri statistika səviyyəsində çoxluğun paylanması, orta ədəd, standart sapma SD, variasiya cədvəllərindən, infrential statistik səviyyəsində t sınağı və variasiyası təhlilindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatda belə bir fərziyyə irəli sürülmüşdür ki, şagirdlərin mənlilyinin dərəcələri ilə valideynlərinin təhsili arasında mənalı rabitə mövcuddur.

"Mənlilik şüurunun" qiymətlərinin hesablanması və orta təhsil və daha yüksək təhsil diplomlarına malik, həmçinin orta məktəb diplomundan aşağı və savadsız olan şəxslərin sayının təyinindən sonra, müxtəlif ixtisaslarda şagirdlərin çoxluq paylanmalarının cədvəllərinin tənzeni ilə (M) orta ədədi hesablayıb və standart sapma SD (meyiletmə əmsalı) də t sınağından istifadə olunmuşdur.

Həmçinin, "t sınağı" vasitəsilə əldə olunan statistik məlumata diqqət yetirəndə məlum oldu ki, valideynin müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsildəki diplomları ilə şagirdlərin mənləkləri dərəcəsi arasında fərqli ящямийятлилки mövcuddur.

Göründüyü kimi, statistik məlumata əsasən "t sınağı" vasitəsilə məlum oldu ki, valideynin təhsil diplomları ilə müxtəlif ixtisaslı şagirdlərin mənləklərinin kəmiyyəti arasında mənalı fərq mövcuddur. Beləliklə, araşdırmanın əsas ümumi fərziyyəsi 99% əminliklə təsdiqləndi.

Bu araşdırmadakı fərziyyənin nəticələri iranlı tədqiqatçıların nəticələri ilə təsdiqlənir. Bunların arasında İsaqıqorci Həsən (2000), Biyabangərd İsmail (1993), Parsa Məhəmməd (2003) kimi tədqiqatçılar vardır. Həmçinin, bu araşdırmanın nəticələri başqa ölkələrin tədqiqatçıların nəticələri ilə də uyğundur. Bu tədqiqat Stor (1991), Siya (1985), Tanci (1990), Hardro Loys (1986) və başqalarının apardığı tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir.

Bu araşdırmada oğlan şagirdlərinin mənləklərinə, valideynin təhsil diplomunun təsiri öyrənilmişdir. Araşdırma 2010/11-ci təhsil ilində aparılmışdır. Araşdırmanın əsas məqsədi "İİR-nin Qaimşəhr şəhərində Seyid Nezameddin adına orta məktəbdə aparılmış "valideynin diplomunun

oğlan şagirdlərinin mənləklərinə olan təsiri"dir və tədqiqatın məqsədləri sıra ilə şagirdlərin mənləklərinin miqdarının tədqiqi və valideynin təhsildəki diplom sənədlərinin təyini olmuşdur. Araşdırmada təsviri korrelyasiya metodundan istifadə edilmişdir. Hazırkı araşdırmada, 132 nəfər Qaimşəhr şəhərinin Seyid Nezameddin orta məktəbinin üç ixtisas təmayülü üzrə aparılmışdır. Burada nümunələr 329 nəfərin içindən təsadüfi təbəqələr formasında seçilmişdir. Lazım olan məlumatı əldə etmək məqsədilə Kuper Smitin mənlək sınağından istifadə edilmiş, həmçinin burada onların tərbiyəsindən əvvəl olaraq, onların valideynlərinin təhsil diplom sənədlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Bu araşdırmanın ümumi fərziyyəsi şagirdlərin mənləyi ilə valideynin təhsil diplomlarının arasında mənalı rəhbətənin olub-olmamasını yoxlamaqdır. Əldə olunan məlumatların analizlərindən sonra təsviri statistik səviyyəsi müəyyən oldu:

Valideynləri orta məktəb və daha yüksək diploma malik olan şagirdlərin 53%-nin mənləkləri yüksəkdir (mənləyin ortalaması qiyməti 9.36-dır) və bu qrupda yalnız şagirdlərin 28.2%-nin mənlək qiymətləri aşağıdır (mənlək ortalaması qiyməti 33.23-dür). Valideynlərin təhsili orta məktəb diplomundan aşağı və ya savadsız

olan şagirdlərin 36.26%-nin mənlilikləri yüksəkdir (mənlilik ortalama qiyməti 35.42-dir) və bu qrup şagirdlərin 33.8%-i aşağı mənlilikə malikdir (izzəti nəfsin ortalama qiyməti 71.21-dir). Həmçinin, "t sınağı" vasitəsilə əldə olunan statistik məlumata diqqət yetirəndə məlum oldu ki, valideynin müxtəlif ixtisaslar üzrə

təhsildəki diplomları ilə şagirdlərin mənlilikləri dərəcəsi arasında fərqli mənə mövcuddur. ($t=23.3$, $\alpha f=131$ və $P<0001.0$) araşdırmanın fərziyyəsi 99% əminliklə təsdiqlənir. Beləliklə, valideynlərin təhsildəki diplomların şagirdlərin mənlilikləri dərəcəsinə əhəmiyyətli təsiri təsdiqləndi.

Ədəbiyyat:

1. Aqaməhəmmədiyan Həmidrza Həddi-buluğ psixologiyası və yeniyetmələr. Məşhəd. 2005 (Fars dilində).

2. Eronson El Sosial psixologiya. Tehran. "Roşd" nəşriyyatı, 1998 (Fars dilində).

3. Stenhaus Kelman Uşaqlar və yeniyetmələrdə özünə inamın tərbiyə etmə üsulları. Tehran. "Peyman" nəşriyyatı, 2000 (Fars dilində).

4. İmami Tahirə, Fatehzadə Məryəm. İsfahan şəhərində orta məktəblərin VI-IX-cu sinif şagirdlər arasında mənliliyin artırılması metodları ilə praktiki metodların müqayisəli təhlili. İsfahan 2000, 120 s. (Fars dilində).

5. Branden natanil Mənliliyin psixologiyası. Tərcümə edən Qərəcə-

daği Mehdi. Tehran. "Nəxəstin" nəşriyyatı, 2000, 223 s. (Fars dilində).

6. Biyabangərd İsmail Uşaqlar və yeniyetmələr arasında mənliliyin artırılması metodları. Tehran, 1993, 334s. (Fars dilində).

7. Terhəris Kelmz Yeniyetmələrdə mənliliyin gücləndirmə metodları. Tehran, 1993, 110s. (Fars dilində).

8. Xodapərəst Əbülfəzl Psixologiya lüğəti, psixoloji terminlər və onlara bağlı zəmin. Tehran. "Peyvəstə" nəşriyyatı. 2000, 356s. (Fars dilində).

9. Delavər Əli Psixologiya və peşəkarlığın tədqiqat metodları. Tehran. Pəyamenur universitetinin nəşriyyatı 1989 59 s. (Fars dilində).

**ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ОБРАЗОВАННОСТИ
РОДИТЕЛЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ
ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА**

Абстракт

В этом исследовании были изучены влияние на чувство собственного достоинства учеников образование родителей. Исследование было проведено в 2010-2011 учебном году. Цель исследования "влияние диплома родителей на чувство собственного достоинства учеников (мальчиков)" проведенный в средней школе имени Сейед Незамеддин города Гаимшехр ИИР-ки и цели исследования были поочередно-исследование у учащихся количества чувства собственного достоинства и определение документов образования у родителей. В исследовании были использованы воображительные методы типа корреляция.

Послеанализа полученныхданныхбылоопределенуровеньстатистическогообъяснения:

У 53% учащихся родители которых обладают дипломами средней школы и дипломом высшего образования, высокое чувство собственного достоинства (средняя оценка ч.с.д. 9,36) и в этой группе только у 28,2% учеников пониженное чувство собственного достоинства (средняя оценка ч.с.д. 33.23). Чувство собственного достоинства у учеников родители которых не имеют диплома средней школы или у них более низкий уровень образования, высокое чувство собственного достоинства у 36.26% учеников (средняя оценка ч.с.д. 35.42) и в этой группе 33.8% обладают пониженным чувством собственного достоинства (средняя оценка ч.с.д. 71.21).

Кроме того,обращаявнимания к статистическим данным достигнутым с помощью "теста Т" стало ясно, что существует различие смыслов между количеством чувства собственного достоинства идипломами на разные профессии родителей. ($T = 23,3, 131$ и $P = \alpha f < 0001,0$) гипотезаисследования суверенностьюподтверждаетсяна 99%.

AFFECT OF PARENT'S EDUCATIONAL ATTAINMENT ON THE PERSONALITY FORMATION OF THE PUPIL

Abstract

Research work on "the impact on the degree of parent's self-esteem of pupils (boys) held at a secondary school "named SeyyedNezameddin city ghaemshehr MIT-ki.

In this study, we studied the effect on self-esteem of pupils to educate parents. The study was conducted in the 2010-2011 academic year. The purpose of the study was "the impact on the degree of parent's self-esteem of pupils (boys) held on a secondary school named SeyyedNezameddin city ghaemshehr MIT-ki and objectives of the study were alternately-study students' number of self-esteem and identification documents of education among parents. The study used techniques such as correlation. After analyzing, the data obtained was determined by the level of statistical explanation:

In 53% of students whose parents have high school diploma and a diploma of higher education, high self-esteem (average score ch.s.d. 9.36) and in this group only 28.2% of students in low self-esteem (average score ch.s.d. 33.23). Self-esteem of pupils whose parents have no high school diploma or have lower levels of education, high self-esteem in 36.26% of the students (average score ch.s.d. 35.42), and in this group 33.8% have low self-esteem (average score ch.s.d. 71.21).

In addition, paying attention to the statistics made by using "test T", it became clear that there is a difference in meaning between the number of self-esteem and diplomas in various professions of parents.

($T = 23.3$, 131 and $P = \alpha < 0001,0$) hypothesis of the research is confirmed with certainty by 99%.

Məqalə BDU-nun Sosial elnlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 31)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

**TƏLƏBƏLƏRİN OYNADIQLARI ROLLARLA
ÖZÜNÜDƏRKETMƏ ARASINDA ASLILIĞIN
EKSPERİMENTAL-PSIXOLOJİ TƏDQIQI**

Nezamdust Əlirza

BDU-nin psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: Nezamdoost_ali@yahoo.com

Açar sözlər: *Tələbə, şəxsiyyət, özünütərbiyyə, mən konsepsiya, təlim, psixi sağlamlıq, özünüdərketmə, rol*

Ключевые слова: *студент, самовоспитание, Я концепция, обучение, психическое здоровье, самосознание, роль.*

Keywords: *student, self-education, self-conception, teaching, self-consciousness, role.*

Məşhur tədqiqatçı Ceym "mən"i əsas iki fərqli, lakin bir-birilə əlaqəli olan anlayış hesab edir və bu anlayışları təhlil etməyə çalışmışdır (1,s:123-143). Ceymə görə şəxsiyyətin özünüdərketməsi həmin idrak olunmuş "mən"dir. Yəni, fərdin özünün öz bacarıqları, xüsusiyyətləri və qabiliyyətləri haqda malik olduğu təsəvvürlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsəvvürləri gənclər arasında müxtəlif metodlarla gücləndirmək olar (2,s:269-289). Özəl keyfiyyətlərindən razı qalan insanlar yaşadıkları həyatdan daha çox zövq alırlar (3,s:94-118). Fərdin özü haqqında təsəvvürləri fərqli amillərin təsiri altında formalaşır. Başqalarının baxışları, xüsusilə valideynlərin münasibətləri, ictimai uzlaşma, fərdin mühitlə əlaqəsi, mühitdəki şərait

fərdin özü haqda təsəvvürünə təsir edən amillərdir. Bununla yanaşı uşağın valideynlə qarşılıqlı münasibətləri də bu prosesdə mühüm rol oynayır. Həyatda uğur və uğursuzluq, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlər və bu münasibətlərin şəxsiyyətin davranışına təsiri, ictimai-iqtisadi şərait, bunların hamısı insanın özü haqda təsəvvürünün formalaşmasında böyük rola malikdir.

Tələbələrdə rol ifa etmə yolu ilə özü haqda təsəvvürün yüksəldilməsi arasında aslılığın araşdırılması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Bu araşdırmalar onu göstərir ki, bir şəxs özünə az dəyər versə, özünü aşağı qiymətləndirsə, o başqalarının təsiri altına daha tez düşə bilər. Əksinə, o şəxslər ki, özlərinə böyük dəyər verirlər, şəxsi bacarıqları və potensialları

haqda adekvat təsvvürə malikdirlər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yaradıcı şəxslər hansı ki, özləri haqda yüksək təsvvürə malikdirlər ictimai qrupda başqalarından daha fəal rol oynayır, öz üzərlərinə daha öhdəlik çox götürə bilirlər, açıq və effektiv şəkildə istəklərini bəyan edirlər. Özü haqqında təsvvür insanların iş mühitinə daxil olma, tədqiqat, öyrənmə, problemlərin həlli, insanların inkişaf istiqamətindəki söyləri, rəqabət və s.. məsələlərdə mühüm təsiredici rola malikdir (5,s:358-566). Adi insanlar üzərində özü haqqında təsvvürün formalaşması ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insanların fiziki və psixi sağlamlıqlarının özü haqda təsvvürlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, özünüdərk etmə səviyyəsi azaldıqca, iztirab, nigarançılıq, düşkünlük (depressiya), tənhalıq hissi, utanmaq, özünəqapanma və s. əlamətlər özünü göstərir. Bu proses davam etdikcə isə ciddi psixi pozuntular meydana çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, tələbələrin normal inkişaf proseslərinə qarşı tormozlayıcı əlamətlərdən biri özünüdərk etmənin aşağı olmasıdır. Bu vəziyyət onların sağlam şəxsiyyətin formalaşması, intellektual və hissi proseslərin inkişafına mane olaraq, onlara ictimai əlaqənin yaranması və qorunmasında çətinlik yaradır. (5, s.358–566)

Öz şəxsiyyətini göstərməkdə uğursuzluq, çox zaman fərdin özü haqqında təsvvürünün mənfi olmasından qaynaqlanır. Bu cür insanlar öz hislərini, fikirlərini başqalarına çatdırmaqda acizdirlər. Öz haqlarını müdafiə edə bilmirlər və ümumiyyətlə başqaları tərəfindən istismar edilirlər. Onlar insanlar içərisində narahat və həyəcanlıdırlar. (6,s:270). Öz şəxsiyyətini biruzə verməyin təlimatı bu tip insanların müalicəsində yayılan metodlardan biridir ki, fərdin özünü təsvvürünün dəyişməsinə səbəb ola bilər. Şəxsiyyətini biruzə vermə təlimatının bir başqa metodu rol ifa etməkdən ibarətdir.

Məşhur tədqiqatçı Moreno (1947) rol ifasını kollektiv müalicə metodlarından biri hesab edir. Rol ifası metodlarından istifadə etməklə, tədqiqatçılar davranışı məşq etmə metodlarının yeni yollarını tapmağa çalışırdılar. Müasir dövrdə rolun ifasının müxtəlif tətbiq sahələri var, o cümlədən həyəcanların boşalmasında, düşüncəni dəyişdirmək, eyni zamanda yeni düşüncə tərzini yaratmaqda, həmçinin yeni davranış metodlarının tətbiqində bu metoddan istifadə edilir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bu araşdırmanın əsas istiqaməti sipah təşkilatında işləyən qız tələbələrin özünü təsvvürlərini artırmaq məqsədi ilə rol ifası metodunun tətbiqinin eksperimental-psixoloji tədqiqidir.

Seçilən metodika:

Bu araşdırma təcrübi tədqiqat növünə aiddir, yoxlamadan əvvəl, yoxlamadan sonra və kontrol qrup vasitəsilə həyata keçirilir. Bu araşdırmanın tədqiqat obyektini kimi İİR-nin Mazandaran əyalətinin Rudsər şəhərinin Pəyamenur universitetinin psixologiya ixtisasının qız tələbələrindən ibarətdir. Birinci mərhələdə Rudsər mərkəzində psixologiya üzrə təhsil alan bütün tələbələr "Bekin özünü təsəvvür" sorğu kitabçasını doldurdular (N₀=144). İkinci mərhələdə doldurulmuş sorğu kitabçalarını yoxlayaraq digərləri ilə müqayisədə ən zəif qiymətlər alan 120 nəfəri seçib iki təsadüfi qrupa ayırırlar. Bu qrupların biri analiz, ikincisi isə kontrol qrupdan ibarətdir (60 nəfər analiz qrupu, 60 nəfər isə kontrol qrupunun üzvləridir). Sonrakı mərhələdə analiz qrupu üçün 1,5 saatlıq ya 6 məşğələdə rol ifa etmək metodundan istifadə etməklə təlimat kursları təşkil edildi. Təlimatın hər bir məşğələsində xüsusi məsələnin üzərində dayanıldı. Təlimatın əsas istiqamətləri gündəlik söhbətlərin başlanması (adi salamlama və bir-birinin halından xəbər almaq), müsbət hissləri göstərmək, müəyyən istəkləri dilə gətirmək, mənfi hissləri göstərmək və başqalarının qeyri-məntiqi istəklərini qəbul etməməyi öyrənməkdən ibarətdir .

Hər bir məşğələnin mövzu və məqsədlərinin xülasəsi aşağıda qeyd edilir.

Birinci məşğələ: məşğələnin mövzuları:

Tanışlıq, səmimi ab-havanın yaradılması və üzvlərin bir-birilərlə təmasını artırmağa çalışmaq, qrup üzvlərini bir-birilə tanış etmək, qrup arasında konfliktləri azaltmaq məqsədi ilə müsbət ab-havanı yaratmaq, həmçinin qrup üzvlərini məşğələnin qaydaları ilə tanış etmək.

İkinci məşğələ: bu məşğələnin mövzuları:

Söhbətə başlamaq, özünü təqdim etmək, bir gündə tanış və işlədiyi şəxslərlə salamlama və hal-əhval tutmaq (ailə üzvləri, dostlar və s.). Ev yiyəsi kimi çox insan olan qonaqlıqda, dostlar yaxud ailəvi qonaqlıqda bir sıra etik normadakı əlaqələrin məşqi. Qrup üzvlərin bir-birləri ilə tanış olması və bir-birinə qarşı müsbət ab-hava yaratmaq.

Üçüncü məşğələ: məşğələnin mövzuları:

Bir sıra münasibətlərdə, o cümlədən analar günündə hissiyyat göstərmək, analar, müəllimlər günündə bir hədiyyə ilə məhəbbət və təşəkkür bildirən cümlələr bəyan etmək. Xoş bir xəbər eşitdikdə sevinib, təşəkkür etmək.

Dördüncü məşğələ: məşğələnin mövzuları:

Düzgün formada və çəkinmədən bir istəyi söyləmək. Məsələn, bir dostdan bir kitab istəmək, küçədə tanımadığı bir şəxsə saatı soruşmaq, imtahan vərəqəsinin yenidən baxılmasını müəllimdən xahiş etmək, avtobus növbəsində bilet almaq və öz valideynindən lazım olan vəsaiti istəmək. Bu məşğələdə təkid edilən əsas məsələ, ondan ibarətdir ki, hər bir insanın haqları var. Hər bir insanın hüquqa malik olmasına üzvlər inanmalıdırlar ki, özləri üçün məntiqi istəklərin tələb etmə haqqına inansınlar. Başqaları da öz hüquqi çərçivədə haqları olduğunu qəbul etsinlər ki, bizim istəklərimizi qəbul ya qəbul etməməkdə haqlı hesab edilsinlər. Bir fərdin istəklərini qəbul etməmək o şəxsin insanlığını inkar etmə mənasında deyil.

Beşinci məşğələ: məşğələnin mövzuları:

Bu məşğələnin mövzuları öz sözünü yerinə yetirə bilməyən şəxslərə qarşı mənfi münasibəti göstərməkdən ibarətdir (ailə üzvləri, dostlar və s.).

Tanıqların biri üçün baş vermiş bədbəxt hadisənin xəbərindən sonra və həmçinin özünə qarşı mənfi bir şey baş verdikdə (böhtan, qeybət, şəxsi işlərinə qarışmaq və s.) münasibət bildirmək.

Altıncı məşğələ: məşğələnin mövzusu:

Bu məşğələnin mövzuları əsasən başqaların qeyri-məntiqi istəklərinə rədd cavabı verməkdən ibarətdir. Məsələn, sinif yoldaşı imtahan gecəsi kitab ya dəftər istəyə bilər ki, sizin özünüzlə lazım olduğuna görə qəbul etməkdən imtina edəsiniz. Bir qonaqlığa dəvət edilmisiniz, lakin o qonaqlıqda iştirak etmək sizin üçün darıxdırıcıdır, buna görə imtina etmə cəsarətinə malik olmaq. Sizdən dəfələrlə bir şey istəyən şəxsin istəyini qəbul etməmək, ona görə ki, sizdən bir şey almış və qaytarmamışdır. Yaxud sizin vaxtınız ya razılığınız olmadığı halda kim isə öz şəxsi işi üçün sizdən bir xahiş etdiyi zaman mənfi cavab verəsiniz.

Bekin özünütləsəvvür sorğu kitabçası:

Bu sorğu 1978-ci ildə Vastir tərəfindən Bekin idrak nəzəriyyəsi əsasında hazırlanmışdır və 25 sualdan ibarətdir. Bu suallar geyim, məlumat, ambisiya, yumor hissi, zəka, legitimlik (ətrafdakılar arasında nüfuz), yaddaş, cinsi meyil, şəxsiyyət, tənbellik, eqoist olmaq, zahiri görünüş, gülər üzlü olmaq, müstəqil olmaq, səliqə və təmizlik, müvəffəq olmaq, mehriban olmaq, yeni şeylərin öyrənməyə meyilli, paxıllıq, zəhmətkeş, bacarıq və qabiliyyət, oxumaq, zəkali olmaq, idmançı olmaq və rəhmsizlikdən ibarətdir. Bu sualların hər biri dərəcələndirmə

şkalası əsasında 5 hissədən ibarətdir. Bu hissələr tam müsbətdən tam mənfiyə qədər dərəcələnməmişdir və yoxlanılan şəxs hər ay onların birini seçir. Sorğu kitabçasının sualları onların özü haqqında təsəvvürləri arasında olan rəbitə əsasında 1-5-ə qədər nömrələnməmişdir. Beləliklə, yoxlanılan şəxsin minimum qiyməti 25 və maksimum qiyməti 125 olacaqdır.

Bekin və əməkdaşlarının tədqiqatlarına əsasən bu miqyas xüsusiyyətlərin 7 cəhətini araşdırıb ölçür ki, bu cəhətlər intellekt qabiliyyəti, işdə bacarıq, zahiri görünüşün cəlbediciliyi, ictimai qabiliyyətlər, özünə qarşı şübhəli ya inamlı olmaqdan ibarətdir. Müəlliflərin fikirlərinə görə, insanların vəsf etdiyi forma bu mövzularda bir-birilə fərqlidir (7, s.423-432). Bek və onun əməkdaşları bu sorğu kitabçasının etibarını iki mərhələli yoxlamadan sonra (bir həftədən və 3 aydan sonra) sabitlik əmsalını 88% və 65% qeyd etmişlər. Həmçinin daxili oxşarlıq bu miqyasda 80% olduğu qeyd edilmişdir. Bu sorğu kitabçasının etibarlılığı Rozenberqin özünəinam sorğu kitabçası ilə müqayisədə 55% təşkil edir.

Bundan başqa tədqiqatçılar bu sorğu kitabçasının etibarını Krunbaxın alfa əmsalından istifadə etməklə, depressiyaya məruz qalan kişilər üçün 0,80%, qadınlar üçün 0,76%,

iztirablı (nigaran) kişilər üçün 0,75% və qadınlar üçün 0,78% qeyd etmişlər

14-18 yaşlı iranlı yeniyetmələr arasında aparılan araşdırmada bu sorğu kitabçasının etibarlılığı yarıbölmə və Krunbax alfa əmsalından istifadə etməklə sıra ilə 65% və 68% qeyd edilmişdir (8, s.81).

Həmçinin tələbələr üzərində aparılan araşdırmada bu yoxlamanın etibarını Krunbax alfa əmsalından istifadə etməklə 0,79% olduğu qeyd edilmişdir (9, s. 237-240).

Əldə olunan məlumatın təhlili üçün izahlı statistika (çoxluq, faiz, ortalama, variant) və əldə olan qiymətlərin fərqi hesablaşmaqla nəticə çıxarma statistik metodlarından istifadə edilir. Yoxlamadan əvvəlki ilə yoxlamadan sonrakı qiymətlərin fərqi hesablayıb, sonra hər iki qrupun qiymətlərinin orta qiymətini hesablayıb, nəhayət hesablanmış orta qiymətlərlə T yoxlama metodunun köməyi ilə müqayisə edirik.

Əldə edilən yeniliklər:

Tələbələrin özünütəsəvvür hissəsinə ifa rolu vasitəsilə təlimat yolu ilə təsirini araşdırmaq məqsədi ilə yoxlamadan əvvəllə yoxlamadan sonrakı qiymətlərin fərqi əldə edilərək hesablanır. Sonra əldə olan qiymətlərin fərqi orta əmsalını yoxlamadan əvvəl və yoxlamadan sonra mərhələlərlə hesablayıb, nəhayət

orta əmsalın müstəqil yoxlaması ilə müqayisə edirik ki, nəticələr 1 nömrəli cədvəllərdə təqdim edilmişdir.

Cədvəllərdə görünür ki, hər iki-analiz və kontrol qrupları yoxlamadan əvvəlki mərhələdə bir-birilə ciddi fərqi yoxdur, halbuki, yoxlamadan sonrakı mərhələdə fərq özünü göstərir. Yoxlamadan əvvəllə yoxlamadan sonranın qiymətlərinin fərqi-ni çıxmaqda fərq $P < 0.01$ səviyyədə mənalıdır.

Nəticə:

Araşdırmanın nəticələrindən məlum olur ki, iki-analiz və kontrol qrupları arasında əhəmiyyətli fərq mövcuddur. (cədvəl № 1). Başqa sözlə, cəsarətləndirmənin təlimi, özünü-təsəvvürün yaxşılaşması istiqamətdə müsbət təsirə malikdir.

Bu araşdırmada qrup üzvləri arasında səmimi atmosfer yaratmaqla yanaşı, çalışırlar ki, üzvlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi çoxalsın, qrup üzvləri arasında müsbət aura yaratmaqla, gündəlik dialoqları başlansın (adi kef-əhval etmək), başqalarının qeyri-məntiqi istəklərinə rədd cavabı verərək, mənfi münasibəti göstərməyi bacarsınlar, analar və müəllimlər günü kimi günlərdə hədiyyə edərək öz müsbət emosiyalarını göstərsinlər, öz müəllimlərinə təşəkkür etsinlər, şad bir xəbər eşidəndə sevinclərini biruzə versinlər, bir dostdan yaxşı xəbər eşitkə,

təşəkkür etsinlər, düzgün formada, çəkinmədən, xoşagəlməz hisslərə qapılmadan müxtəlif situasiyalarda tələblərini irəli sürsünlər. Bu zaman əsas məsələ ondan ibarətdir ki, hər insanın hüququ var və üzvlər bil-məlidirlər ki, hər bir şəxs öz münasibətini və öz arzularını bildirməyə haqqı var və başqaları da öz haqları çərçivəsində öz münasibətini bildirməyə, həmçinin başqalarının istəklərini qəbul edib-etməmələrində haqlıdırlar. Başqasına xoşagəlməz hissiyyat göstərmək yaxud bir fərdin istəklərini qəbul etməmək o şəxsin insanlığını inkar etmək mənasını daşımır. Pep və Məkhəl tərəfindən aparılan araşdırmada bu problem təhlil edilir. Bu məsələni Bandora (2, s.269-289), Paek və əməkdaşlarının araşdırmaları da (3, s. 94-118) təsdiqləyir. Bu təlim metodunda fərdin ailə ilə əlaqəsinə, sosial uzlaşmalar və bu əlaqələrin yaxşılaşmasına özü haqda təsəvvür ən təsiredici amil kimi təhlil edilir. Bu məsələ Bamister Banham və əməkdaşlarının araşdırmalarından əldə etdiyi məlumatla üst-üstə düşür. Bu araşdırmada göstərildi ki, qeyd edilən şəraitin yaxşılaşdırılması özü haqda təsəvvürün yaxşılaşdırılmasına səbəb ola bilər. Hisləri bürüzə vermə və müxtəlif ic-timai mövqələrdə fikirləri əks etdir-mə özü haqda təsvürə təsir edən başlıca amillərdən biridir. O şəxslər

ki, öz hissiyatlarını büruzə vermək, fikir, nəzərlərini başqalarına çatdırmaq və haqlarını müdafiə etməyə qadirdilər, cəm içində daha az iztirablı və narahat olduqları halda özü haqda təsəvvürləri də daha yaxşıdır.

Bu təlimat metodunda bu cəhətlərə təkid edilmə analizi qrupunda özünü-təsəvvürə təsir edən başqa amillərin yaxşılaşdırmasına səbəb oldu.

Bu nəticədə Mayerin, Marş və Barnez (4, s.388) həmçinin Şamlunun (6, s. 270) araşdırmaları ilə üst-üstə düşür. Hər bir şəxs özünə dəyər verdiyi halda başqaları ilə müqayisədə ictimai qrupda daha fəal rol öhdəliyinə götürə bilər. Sərbəst və effektiv formada istədiyi məsələni bəyan edə bilər. Bu təlimat metodunda qeyd olunan məsələ özü haqda təsəvvürə təsir edən amil kimi özü haqda təsəvvürün yaxşılaşdırmasına səbəb olur ki, Masenin də (5, s.358-566) araşdırmalarında bu məsələ təsdiqlənir. Ümumiyyətlə, rol ifadəmə metodunun təlimi özü haqda təsəvvürün yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Bu da Marno, Goldfrid və Disi-

sionun araşdırmalarının nəticələri ilə təsdiqlənir. Gənclik və yeniyetməlik dövründə bir sıra həyəcan pozuntuları, davranış problemləri, hətta psixi xəstəliklərin qarşısını almağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu problemlər özünü fərddə hissiyatın büruzə verməsində, fikir və əqidələrin bəyan edilməsində, öz haqlarını müdafiə edə bilməməsi və başqaların qeyri-məntiqi istəklərini məntiqi olaraq qəbul edə bilməməsində, təhsildə uğursuzluq, tez incimək, utancaqlıq, təhlükəsizlik hissini olmamasında, nəhayət başqaları tərəfindən sui-istifadə edilməsi ilə nəticələnmə bilər. Bu təlimat metodunun icrasının sadə olduğuna görə təhsil mərkəzlərində müalicəvi, qabaqlayıcı və profilaktik strategiya kimi tətbiq edilə bilər.

Cədvəl -1 t- nin nəticələri, hər bir qrupda, sınaqdan qabaq, sınaqdan sonra və sınaqdan sonranın fərqi

Qrup	Sınaqdan qabaq				Sınaqdan sonra				Sınaqdan qabaqda sınaqdan sonranın fərqi			
	Ortalamma	Standart sapma	t qiyməti	Mənasizlik əhəmiyyət	Ortalamma	Standart sapma	t qiyməti	Mənasizlik əhəmiyyət	Ortalamma	Standart sapma	t qiyməti	Mənasizlik əhəmiyyət
Analiz	04.79	4.10		64%	94.90	72.11			91.11	66.8		
Kontrol	6.79	52.6	46%		76.86	13.52	34.2	02.0	16.7	45.12	15.3	002.0

Ədəbiyyat:

1. Solverelgnty of group. Inc. sedikides &m.b.brewer(eds). Individual self, relational self, collective 2001; p.123-143.

2. Bandura,a. Social cognitive theory in cultural context: applid

psychology: an international rewiw, 2002; 2): p.269-289.

3. Park, y. S; kim, u; chung, k.s; lee, s.m.kwon. H.h; yang,k.m. Causes and consequences of life satisfaction among primary, junior high,

senior high school student. Korean journal of health psychology 2000; p. 94-118.

4. Marsh. H.w.byrne. Shavalson. Rj a multifaceted academic self-concept: its hierarchical structure and its relation to academic achievement. Journal of education psychology. 1988; p.80:86.

5. Masen Pavel H. Kiqan Crom Hoston Alta Key Voykancer Can Ci. Uşağın şəxsiyyəti və inkişafı. Tehran. 1994. 358 s (Fars dilində).

6. Beck, a.t. Steer, r.a. Epstein, n. Self-concept dimensions of clini-

cally depressed and anxiety outpatients. Journal of clinical psychology. 1992; . №4, p.423-432.

8. Məhəmmədi Bəhrüz.). Özü haqda təsəvvürlə depressiya arasında əlaqə. Magistr dissertasiya işi. Tehran, 1993. 120 s (Fars dilində).

9. Dibacniya Pərvin. Şəhid Beheşti adına universitetin rehabilitasiya fakültəsi tələbələrində ailənin normal olması ilə özü haqda təsəvvür arasında rəbitənin araşdırması. Pujuhəndə jurnalı. 2004. il. № 40, s:237-240 (Fars dilində).

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАВИСИМОСТИ МЕЖДУ САМОСОЗНАНИЕМ И РОЛЯМИ СТУДЕНТОВ

Абстракт

Это исследование было проведено среди студентов университета Пайаменура города Рудсер Мазандаранской области. Цель исследования-улучшить представления о себе путем исполнения ролей.

В первую очередь студенты специализирующиеся на психологов заполнили книжку опроса "представления о себе" "Бекин". В следующем этапе были выбраны 120 студентов у которых оценки в учебе были ниже по сравнению с другими студентами и в случайной форме были разделены на две группы- на испытательную и на контрольную группу (60 человек на испытательной, 60 человек на контрольной группе).

Для испытательной группы были организованы 6-и разовые 90 минутные курсы относящиеся обучению путей исполнения роли. В конце этапа обучения обе группы снова были проверены. Для анализа ответов, средняя разница оценок до и после испытаний были использованы в пробе Т.

Полученная информация показывает что, среди студентов участвующих в курсах обучения методов исполнения роли и неучаствующих в этих курсах существует значимая разница.

**EXPERIMENTALLY-PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF
DEPENDENCE BETWEEN SELF-CONSCIOUSNESS AND THE
ROLES OF STUDENTS**

Abstract

This research university Pəyamenu -IRI-of Mazandaran province Rudsar in conducted among students. The impact of the study guide for students and their role in the play itself is about an idea to improve the way through.

The first step in the university for students of psychology, specializing in "Beke" the "notion of himself" responsible for phonebook. Prices compared to other students in the next stage in lesson at least 120 people selected randomly in two groups of students in a group-testing, other than the control group were divided into groups (60 people, a control group of 60 people).

Ways of playing role in the testing group for 90 minutes in the training courses were organized 6. At the end of the training phase of the two group's re-analyzed. The analysis of responses to test the difference in prices before and after the test has been used in testing centre T.

Obtain information that shows, perform acing role in the training method of instruction for students in this course interesting is the difference between the students not pass.

Working methods and effective training method as a way perform acing role in girls to increase the students' imagination with a personal statement can be used.

Məqalə BDU-nun Sosial elnlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 2)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 8 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLAR ÜÇÜN İNKLÜZİV TƏHSİL VƏ İNKLÜZİV MƏKTƏBLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sayadova Z.M.

BDU-nun gender və tətbiqi psixologiya

kafedrasının magistrantı

Email: Z_Sayadova@mail.ru

Açar sözlər: inklüziya, inklüziv təhsil, inklüziv məktəb, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, əlillik anlayışı.

Ключевые слова: инклюзия, инклюзивное образование, инклюзивные школы, дети со специальными нуждами, концепция инвалидности.

Keywords: inclusion, inclusive education, inclusive schools, children with special needs, disability concept.

Son illər dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərini düşündürən məsələlərdən biri də sağlamlıq, sosial, psixi və fiziki imkanları məhdud olan şəxslərin təhsilidir. Cəmiyyətin hər bir üzvünün bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi formalaşması, əqli, fiziki, sağlamlıq və sosial imkanlarının məhdudluğundan asılı olmayaraq, hər bir şəxsin təhsil almaq hüququna malik olması ön plana çəkilən məsələlərdəndir. Son zamanlar sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər üçün təklif olunan təhsil xidmətlərindən biri də inklüziv təhsildir.

İnküziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil siyasətinin prioritetlərindəndir. İnküzivya ingilis dilindən tərcümədə prosesə, sistemə “daxil olma”, “qoşulma” deməkdir. İnküzivya anlayışı ötən əsrin

80-ci illərində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlimi ilə bağlı meydana gəlib. İnküzivya sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların öz güclərinə inamı artırmağa, həmçinin, onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdıran cəhddir. Bir çox ölkələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar tipik uşaqlar ilə birlikdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alır. Bu cür inteqrasiyaya inklüziv təhsil deyilir. İnküzivya xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə sadəcə olaraq daxil olması deyil. İnküziv sinif mühitində təlim hər bir uşağın yoldaşları ilə birlikdə tədris prosesində iştirak etmə hüququnu nəzərdə tutur. İrqi, cinsi fərqlər, eləcə də, xüsusi fərqlər və müxtəlif qabiliyyətlər bu hüquqa təsir göstərmir. Öz qabiliyyət və ehtiyaclarından asılı olmayaraq uşaq-

ların hamısı sinfin tam hüquqlu üzvü sayılır. İnküziv təhsilin bu konsepsiyası bütün uşaqlar dəyərli və cəmiyyətin fəal üzvləridir kimi əsas demokratik ideyalardan birini əks etdirir. Belə ki, uşaqlar sağlam və xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlara bölünməzlər, öz fərdi xüsusiyyətləri, ehtiyacları və istedadları olan ayrı-ayrı şəxsiyyətlər kimi nəzərdən keçirilir və daima təlim prosesində dəstək alırlar [1,13]. Ümumtəhsil sistemində inklüzivlik anlayışı hansısa qrup uşaqları ümumtəhsil məktəblərinə daxil etmək yox, məhz sistemin özünün geniş spektrli qabiliyyətlərə malik olan və təlimdə xüsusi ehtiyacları olan uşaqları da əhatə etmək imkanlarının yaradılmasına üstünlük vermək deməkdir. Beləliklə, inklüziv təhsilin əsasında uşaqlara qarşı istənilən diskriminasiyanı kənar edən, bütün insanlara eyni münasibət təmin edən, müxtəlif təlim ehtiyacları olan uşaqlar üçün xüsusi mühit yaradan ideologiya dayanır. İnküziv təhsilin məqsədi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə tam inteqrasiya olunması, bütün vətəndaşlara şamil edilən sosial imtiyaz və rifahlardan onların da istifadə etməsidir [3,15]. Təcrübə göstərir ki, istənilən təhsil sistemi uşaqların bir qisminin təhsil ehtiyaclarını ödəmir. Çünki həmin təhsil sistemləri belə uşaqların təhsil ehtiyaclarını ödəmə-

yə hazır deyillər. Bu nisbət ümumi uşaqların 15 %-ni təşkil edir və belə uşaqlar xüsusiləşərək ümumi təhsil sistemindən təcrid olunur [6,2].

İnküziv yanaşma təhsildə və uğur qazanmaqda belə uşaqları dəstəkləməklə onlara həyatda uğur qazanmaqda şans və imkan verir. İnküziv məktəblərdə təhsil almaq uşaqlara insan hüquqları haqqında bilik əldə etməyə imkan verir. Bu isə diskriminasiyanın azalmasına gətirib çıxarır ki, uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyət və münasibət qurur, bir-birinin fərqi başa düşür və dərk edirlər [2,7].

İnküziv təhsilin hüquqi əsaslarını təşkil edən aktlar və qanun maddələrində də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafı əsas tutulur. Uşaq Hüquqları haqda Konvensiyada hər bir uşağın inkişafı əsas prinsiplərdən biridir. Konvensiyada 23-cü maddə əlil uşaqların müdafiəsinə həsr olunmuşdursa, qalan digər maddələrdə bütün uşaqlara - həm tipik, həm də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara eyni yanaşılır.

1994-cü ildə Salamankada qəbul edilmiş bəyannamədə məhdud imkanlara malik insanlara qarşı inklüziv yanaşmalar barədə aydın istiqamətlər verilir. Onlar aşağıdakılardır:

- İnküziv təhsilə istiqamətlənmiş bütün səylər hüquqi ideologiyaya əsaslanmalıdır. Əgər biz bunu mərhəmət və xeyriyyəçilik məqsədilə

ediriksə, bu zaman biz lazımı nəticəni əldə edə bilməyəcəyik.

- Bütün uşaqlar təhsil ala bilər. Bunun üçün biz onlara uyğun şərait yaratmalıyıq.

- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların maraqlarını nəzərə alan bir sıra mütəxəssislər var ki, onlar öz işlərini uğurla davam etdirir. Əgər inklüziv təhsil metodları bütün müəssisələr üçün hazırlanarsa, o zaman hər bir uşaq təhsil almaq üçün yer tapacaq və bu onların təhsili üçün ən yaxşı yerlərdən biri olacaq [6,4].

Inklüziv təhsil təcrübəsinin əsasında hər bir təhsil alanın fərdiliyinin qəbul edilməsi durur. Bu səbəbdən də təhsil hər bir uşağın tələbatlarını təmin edə biləcək şəkildə təşkil edilməlidir. Inklüziv təhsil 8 əsas prinsipə əsaslanır ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. İnsanın dəyəri onun qabiliyyətindən və nailiyyətindən asılı deyil.

2. Hər bir insan imkanlarından asılı olmayaraq düşünməyə və hiss etməyə qabildir.

3. Hər bir insanın digərlərinə ehtiyacı var.

4. Hər bir insanın ünsiyyət qurmaq və dinlənmək hüququ vardır.

5. Bütün insanlar həmyaşıdlarının dostluğuna və dəstəyinə ehtiyac hiss edirlər.

6. Həqiqi təhsil real qarşılıqlı münasibətlər kontekstində həyata keçirilə bilər.

7. Müxtəliflik insan həyatının bütün tərəflərini gücləndirir.

8. Inklüziv olmaq təhsil zamanı bütün uşaqların birgə olması üçün yollar axtarmaq deməkdir [4,37].

Inklüziv təhsil bu və ya digər dərəcədə təhsil prosesinin fərdiləşməsini vurğulayır. Bu prosesdə aşağıdakılar yolverilməz hesab edilir:

- Dərs zamanı həyata keçirilməli tapşırıqları ümumi şəkildə izah etmək;

- Şagirdlərin passivliyi;

- Məşğələlər zamanı sinifdə sakitlik yaratmaq üçün hədsiz ciddilik etmək;

- Bir dəfəyə böyük həcmli yeni material izah etmək;

- Qiymətləndirmə ilə bağlı stress yaratmaq;

- Qabiliyyətlərə görə uşaqları qruplara bölmək;

- Standartlaşdırılmış testləşdirmə aparmaq.

Dərs zamanı aşağıdakıları həyata keçirmək lazımdır.

- Eksperimental, stimullaşdırıcı, aktivləşdirici təhsil metodlarından istifadə etmək;

- Diskussiya, ünsiyyət kimi aktiv təlim metodlarından istifadə etmək;

- Bu və ya digər fənnin əsas anlayışlarını mənimsəməyə daha çox diqqət ayırmaq;

- Yeni materialı mərhələli şəkildə izah etmək;

- Şagirdlərə seçim azadlığı vermək;

- Sinfin birliyinə təsir edən kollektiv fəaliyyət formalarından istifadə etmək;

- Digər müəllimləri, valideynləri, məktəb rəhbərliyini və təşkilatları əməkdaşlığa dəvət etmək [5,22].

İnklüziv məktəb hər şeydən əvvəl insanlara və onların həyat tərzlərinə hörmət aşılaman demokratik məktəbdir. İnklüziv məktəblər uşaqların inkişafına, onların cəmiyyətdə mövqe tutmasına kömək edir və uşaqların həyatında “bütün uşaqlar oxumağı bacarar” kimi ustanovka yaradır. İnklüziv məktəblər elə məktəblərdir ki, burada hər bir uşaq təhsil tələbatlarının təmin edilməsi prosesində öz yaşadlarından və digər məktəb nümayəndələrindən dəstək alırlar. İnklüziv məktəblər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ailələri üçün də xeyirlidir. Burada əsas məsələ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Ailələr ona görə inklüziv məktəbləri seçirlər ki, uşaqları öz həmyaşdqları ilə münasibətlərini genişləndirsin və digər valideynlərlə və müəllimlərlə ünsiyyət qurmaq imkanı qazansın. Bu məktəblərdəki müəllimlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tərbiyəsində ailənin bütün səylərinə hörmət edir və ailə ilə məktəb arasında effektiv əməkdaşlıq üçün mexanizmlər işləyirlər. İnklüziv məktəblərdə çalışan müəllimlər

ailələrin müxtəlifliyini və özünəməxsusluğunu yaxşı başa düşürlər. İnklüziv məktəbin müəllimləri dərk edirlər ki, onların fəaliyyəti hərdən məktəb sərhədlərini aşmalıdır ki, bütün səviyyələrdə situasiyaları dəyişməyə kömək etmək olsun. Belə ki, bir səviyyədə şəraitin dəyişməsi sosial sistemdə daha yaxşı dəyişikliyə səbəb olur. Bir sıra müəlliflər valideynlərin inklüziv məktəbləri seçməsinə aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirirlər:

- Ünsiyyətçilik, kommunikativlik kimi vərdişlərin inkişaf etməsi üçün daha geniş imkanların olması;

- Uşağın həmyaşdqları ilə dost və digər ictimai münasibətlər qurması üçün əlverişli şəraitin olması;

- Təhsil proqramını dərk etmə imkanları [5,12].

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların valideynlərinin üstünlük verdiyi inklüziv məktəblərin aşağıdakı qaydaları vardır:

- Məktəb ictimaiyyətində ehtiyacları və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün şagirdlər bərabərdir.

- Gün ərzində bütün şagirdlər təhsil prosesinə bərabər şəkildə qoşulurlar.

- Sosial əlaqələrin formalaşması və inkişafı üçün bütün şagirdlər bərabər imkanlara malikdir.

- Effektiv təlim planlaşdırılır və həyata keçirilir.

- Təhsil proqramı və prosesi hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır.

- Ailə məktəb həyatında aktiv iştirak edir.

- Təhsil prosesinə cəlb olunanlar öz məsuliyyətlərini dərk edir və pozitiv əhval-ruhiyyə nümayiş etdirir [5,17].

İnklüziv məktəblərdə pedaqoji-psixoloji təsir məsələlərini aydınlaşdırarkən, müəllimin peşəkarlığı ilə yanaşı, onun şəxsi keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnklüziv strategiya müəllimlər və şagirdlər arasında olan qarşılıqlı əlaqələrə, şəfqətə və yaxınlığa istinadən cəmiyyətdə hər bir şəxsin bərabər hüquqlu təhsil alma imkanlarını təmin edir. A. Gertsen göstərir ki, şagirdlərə müəllimin yalnız biliyi deyil, onun şəxsiyyəti, mənəvi keyfiyyətləri də böyük təsir göstərir [3,81]. Müəllimin pedaqoji ustalığı ilə bərabər, düşünülmüş tələbkarlığı və mehribanlığı hər bir uşaqda-istər tipik, istərsə də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqda müsbət keyfiyyətləri görməyə, onlara istinad edərək təlim-tərbiyədə qarşıya çıxan maneələri dəf etməyə kömək edəcəkdir. Müəllimin tələbkarlığı, ciddiliyi, həmişə ədalətliliyi şagirdlərdə ləyaqət, insani keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərir. Müəllim bütün şagirdlərə fərdi yanaşaraq, onlara tədris zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasında və təhsildə uğurlara nail olmağa böyük

kömək göstərməlidir [3,82]. Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, inklüziv məktəbdə çalışan hər bir müəllim aşağıdakı hallarda uğur əldə edə bilər:

- Şəraitə kifayət qədər tez uyğunlaşır;

- Çətinliklər onun üçün maraqlıdır və o müxtəlif yanaşmaları sınağa hazırdır;

- O fərdi fərqlərə hörmət edir, hər bir şagirdin bilik, bacarıq, vərdiş, maraq və imkanlarını bilir;

- Şəxsi keyfiyyətləri ilə şagirdlərə nümunə olmağı bacarır;

- Kollektiv üzvlərinin məsləhətlərini dinləməyi və istifadə etməyi bacarır;

- Sınıfdə başqa bir insan olduqda da özünü inamlı hiss edir;

- Sınıfdə işi elə təşkil edir ki, şagirdlərdə işləməyə, fəaliyyətin hər hansı bir növündən fəal istifadə etməyə həvəs oyanır;

- Komanda şəklində işləməyi bacarır.

Bəzən cəmiyyətdə inklüziv məktəblər haqqında yayılmış səhv təsəvvürlərə də rast gəlinir. Onları aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. İnklüziya –bu sadəcə olaraq bütün uşaqları bir araya gətirməkdən ibarət olan sistemin adlandırılmasıdır.

İnklüziya-bu bütün şagirdlərin həm təlim, həm də sosial mühitdə çoxlu imkanlar qazanmasına istiqamətlənən yanaşma və fəlsəfədir.

İnklüziya- bütün uşaqların yalnız bir yerə yığılmasından ibarət deyil. Bu sistem hər bir şagirdin qəbul olunması, onun qabiliyyət və ehtiyaclarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsinə yönəlib. İnklüziya-müxtəlif saylı şagirdlərin təlim mühitində bacarıq və ehtiyaclarının öyrənilməsinə yönələn yanaşmadır. Bu sistemdə müəllim və müəllim köməkçisi əsas rol oynayır. Onlar hər bir uşağın daha yaxşı təhsil alması üçün öz bilik və təcrübələrini birləşdirməlidirlər.

2. İnklüziv təhsildə bütün xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlər lazım olan dərəcədə bu dəstəyi əldə edə bilmirlər.

Bu yalnız fikirdir. İnklüziv yanaşmada müəllim bütün şagirdlərə fərdi yanaşır. Bu zaman şagirdlər birbirindən fərqləndirilmir. Bütün şagirdlər müxtəlif üsullarla bilik əldə edirlər. İnklüziv məktəblər müəllim və şagirdlərə ehtiyac olduqda lazımı xidmət və dəstəyi əldə etməyə imkan verir. Çevik iş qrafiki, valideynlərlə iş, müxtəlif təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə, birgə sinif işi və s. kimi çoxsaylı üsullar müəllimlərə uşaqların maraq və ehtiyaclarına uyğun daha yaxşı işləməyə imkan verir [6,5].

3. İnklüziya bütün uşaqların dərslər müddətini sinifdə keçirməsini ifadə edir.

Bu da yalnız təsəvvürdür. İnklüziv təhsil praktikası göstərir ki, iş məkanda deyil, prosesdə iştirak etmək və əməkdaşlıq yaratmaqdadır.

Hər kəs biliyi müxtəlif yerlərdə əldə edir ki, sinif mühiti də onlardan biridir. Sinif otağından başqa məktəbdə kitabxana, laboratoriya, kompüter otağı, oyun mərkəzi, idman zalı, məktəb heyəti və s. kimi yerlər də var. Şagirdlərin harada olması vacib deyil. Əsas odur ki, onlar həmyaşlıları ilə birlikdədirlər. Keçilən mövzudan asılı olaraq şagird bəzən siniflə, bəzən qrupla, bəzən isə müəllim ilə təkbətək məşğul olmalıdır.

4. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar sinifdə gülüş hədəfidir. Onlar yoldaşları tərəfindən ələ salınır.

Təcrübə göstərir ki [6,7], tipik və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar arasında səmimi, mehriban və uzunmüddətli dostluq münasibətləri olur. Bu münasibətlər müxtəlifliyə daha yaxşı yanaşmaq üçün onlara kömək edir. Uşaqlar özlərini yaxşı hiss edir və özlərindən fərqlənən yoldaşları ilə ünsiyyət qurmaqdan qorxmurlar.

5. Müəllimlər əlil uşaqlara necə yanaşmağı və onları necə öyrətməyi bilmirlər.

Bəzi uşaqlar materialı digərlərinə nisbətən daha gec mənimsəyirlər. Müəllimlər bütün uşaqların eyni zamanda və bütünlüklə proqramın komponentlərini mənimsədiyi barədə hesabat hazırlayarkən onlar materialın başa düşülməsi üçün şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini öyrənməyə çalışırlar. Bu zaman müəllim

uşaqla daha səmərəli işləmək üçün onların bacarıq və ehtiyaclarını qiymətləndirir və bu ehtiyacların qarşılınması üçün müxtəlif üsullar və strategiyalar axtarır.

6. Dərs zamanı tipik şagirdlərin diqqəti yayınır və müəllim xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərlə işləyərkən tipik şagirdlərə daha az vaxt sərf edir.

İstənilən müəllim deyə bilər ki, onun sinfində milliyyətinə, sinfi mənsubiyyətinə, mədəni səviyyəsinə görə müxtəlif şagirdlər təhsil alır. Bu müxtəliflik müəllimi şagirdlərə fərdi yanaşmaq üçün yollar axtarmağa məcbur edir. İnküziv siniflərdə tipik uşaqlar kimi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün də fərdi yanaşma tətbiq olunacaq. Bu zaman aşağıdakı məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır:

- Müəllimlərin əməkdaşlığı- təhsil prosesində hər bir müəllim öz həmkarından məsləhət və kömək alır.

- Müəllimlər müxtəlif qabiliyyətli və ehtiyacları uşaqların təhsili üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edirlər.

- Müəllim əmin olmalıdır ki, bütün şagirdlər verilən informasiyanı və məlumatı əldə edə bilərlər.

- Müəllim öz şagirdlərinin uğurlarına inanmalıdır. Şagirdlərin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq onlardan yüksək nəticələr gözləmək lazımdır.

7. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar oxuyan siniflərdə müəllim

bilikləri bu uşaqların qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırdığı üçün sinfin bilik səviyyəsi aşağı düşür.

İnküziv yanaşmada bütün uşaqlara fərdi yanaşıldığı üçün onlar uğurla əldə edirlər. Müəllim dərsi planlaşdırarkən şagirdlərin bütün xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün müxtəlif strategiyalardan istifadə edir. Məs: tarix dərində tapşırıqları hər kəs bir formada icra edə bilər. Biri tapşırığı yazı formasında təqdim edə bilər, digəri qrupda işləyər, başqa birisi isə tapşırıq barədə şifahi danışa bilər. Əlbəttə ki, bu hər bir uşağın bacarıq və qabiliyyətinə uyğun nizamlanır. Bir şeyi anlamaq lazımdır ki, dərsi hamı eyni formada öyrənmir. Keçilən mövzunu hər kəs öz xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə ifadə edir. Burada əsas məsələ, şagirdin proqramın əsas standart və tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Şagirdlərin xüsusiyyətləri və bacarıqları nəzərə alınaraq bu uyğunlaşmaya müxtəlif üsullar və vasitələrlə nail olmaq olar.

8. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar sinifdə yalnız bir-biri ilə ünsiyyət qurmalıdır, lakin inküziv siniflərdə onlar bu cür ünsiyyəti əldə edə bilməyəcəklər.

Əlilliyə insanları oxşar edən əlamət kimi baxmaq düzgün deyil. Bütün insanlar müxtəlif xarakterə, maraqlara və üstünlüklərə malikdir. Əlbəttə ki, əlillik faktoru əlil insanları

bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Lakin bu o demək deyil ki, onlar arasında da mütləq dostluq münasibətləri olmalıdır. Əsas odur ki, əlil uşaqlar dostlarını özləri seçsinlər. Onların içərisində həm əlil, həm də əlil olmayan uşaqlar ola bilər. İnküziv siniflərdə isə uşaqlar üçün belə şərait yaranır [6, 6].

9. İnküziv məktəblər yaxşı ideya olsa da lakin onları həyata keçirmək mümkün deyil. Müəllimlər və direktorlar üçün belə məktəbləri yaratmaq olduqca çətindir.

Əlbəttə ki, müxtəlif xüsusiyyətlərə və ehtiyaclara malik olan uşaqları

öyrətmək olduqca çətindir. Lakin müəllimlərin sözlərinə görə çətinlik prosesin özündə yox, dəstək və resursların məhdudluğundadır [6,7].

Beləliklə də, inküziv təhsil və inküziv məktəblər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını, özünü cəmiyyətin bir üzvü hiss etməsini, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq onların qəbul edilməsini, məktəb həyatında daha aktiv və fəal iştirakını, digər şagirdlər kimi təhsil prosesinə qoşulmasını, bilik, bacarıq və bir sıra sosial keyfiyyətlər əldə etməsini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. “İnküziv təhsil”. Peşəkarlar üçün metodik vəsait, Bakı, 2010.

2. N.Ulutaşdemir “Engelli Çocukların Eğitimi”, Ankara, 2007.

3. S.Qasımov, E.Kərimova, İ.Sultanova, T.Ağayeva “ İnküziv təhsil”, Bakı, 2006.

4. S.Stubbs “Inclusive Education - Where there are few resources” published by the Atlas Alliance, Oslo, 2002.

5. Ş.Bilir “Özürlü Çocuklar ve Eğitimi”, Hacettepe Üniversitesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Bölümü Yayınları, Ankara, 1999.

6. “На пути к инклюзивной школе.” Пособие для учителей, Москва 2005.

7. What is an Inclusive School? - <http://www.inclusiveschools.org/Inclusive Education Resources>.

8. Материалы для родителей: Воспитание ребенка с особыми потребностями - <http://www.specialneeds.ru> – Интернет-проект о детях с особенностями развития.

9. Основные принципы инклюзии

10. <http://obrazovanie.perspektivainva.ru/612>.

**ВАЖНОСТЬ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
И ИНКЛЮЗИВНЫХ ШКОЛ ДЛЯ ДЕТЕЙ
С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ**

Абстракт

В статье говорится об инклюзивном образовании и инклюзивных школах, и его ценности для детей с особыми потребностями. Автор отмечает, что в основу инклюзивного образования положена идеология, которая исключает любую дискриминацию детей, которая обеспечивает равное отношение ко всем людям, но создаёт особые условия для детей, имеющих особые образовательные потребности. Инклюзивные подходы могут поддержать таких детей в обучении и достижении успеха, что даст шансы и возможности для лучшей жизни. Обучение в инклюзивных школах позволяет детям приобрести знания о правах человека, а это ведет к уменьшению дискриминации, так как дети учатся общаться друг с другом, учатся распознавать и принимать различие. Инклюзивное образование так или иначе делает акцент на персонализации процесса обучения. Семьи выбирают инклюзивные школы для того, чтобы их дети могли расширить свое общение с типично развивающимися сверстниками, а также получить возможность общаться с другими родителями и учителями. Учителя этих школ осознают уникальность вклада каждой семьи и налаживают системы взаимодействия, укрепляющие связи школы и семьи. В результате независимо от здоровья, инклюзивной образования и инклюзивной школы предоставляет учеников интегрироваться в общество, принять участие в общем процессе образования, и развить социальные компетенции.

**IMPORTANCE OF INCLUSIVE EDUCATION AND
INCLUSIVE SCHOOLS FOR CHILDREN
WITH SPECIAL NEEDS**

Abstract

The article says about inclusive education and inclusive schools, and its value for children with special needs. The author notes that at the core of inclusive education is put ideology that excludes any discrimination against children, which ensures equal treatment of all people, but also creates special conditions for children with special educational needs. Inclusive approaches can support those children in learning and achieving success that will give chances and opportunities for a better life. Education in inclusive schools allows children to acquire knowledge about human rights, and this leads to a decrease in discrimination, as children learn to communicate with each other, learn to recognize and accept difference. Inclusive education is one way or another focuses on the personalization of the learning process. Families choose inclusive schools that their children can increase their interaction with typically developing peers, as well as the ability to communicate with other parents and teachers. Teachers in these schools are aware of the unique contributions of each family and establishing a system of cooperation ties between schools and families. As a result, irrespective of the health inclusive education and inclusive school provides students to integrate into society, to participate in the overall process of education and to develop social competencies.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 14. dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

İNTERAKTİV TƏLİM MÜHİTİNDƏ ƏLVERİŞLİ VƏ POZİTİV PSIXOLOJİ ATMOSFERİN YARADILMASI

Tagızadə G.A.

BDU-nun gender və tətbiqi psixologiya

kafedrasının magistrantı

E-mail: psychologist.gunel@gmail.com

Açar sözlər: *interaktiv təlim mühiti, müəllim mövqeyi, müəllim-şagird münasibətləri, psixoloji atmosfer, emosional və intellektual vəziyyət, gözləmələr*

Ключевые слова: *среда интерактивного обучения, позиция педагога, отношения педагог-ученик, психологическая атмосфера, эмоциональное и интеллектуальное состояние, ожидания*

Keywords: *interactive teaching environment, teacher's position, teacher-student relations, psychological atmosphere, emotional and intellectual state, expectations.*

Tələmin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaranan interaktiv təlim metodu 8 ildən artıqdır ki, Azərbaycanda tətbiq olunur. Təcrübə göstərir ki, interaktiv təlim mühitində şagirdlərin özünə inamı artır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır, məktəbə və oxumağa, dərse meyil, rəğbət çoxalır. Dərsi kommunikativ sistem kimi qavrasaq, burada müəllimin fəaliyyəti, şəxsiyyəti şagirdin fəaliyyəti və şəxsiyyəti ilə sıx bağlıdır. Müasir dərslər elə bir sistemdir ki, burada daxili bağlılıqlar və qanunauyğunluqlar nəticəsində pedaqoji, psixoloji, sosial, fizioloji komponentlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dərslərin psixoloji, daxili “qurulması” digər element-

lərlə müqayisədə həlledici faktordur [5,129]. Məhz bu baxımdan interaktiv təlim mühitində müəllim tərəfindən psixoloji pozitiv atmosferin yaradılmasına xüsusi diqqət ayrılması çox mühümdür.

Müəllim sinifdə əlverişli psixoloji atmosferin yaradılmasına gələcək fəaliyyət proqramını şagirdlərə təqdim etməkdən başlaya bilər. Bir tərəfdən yeni fənn, kurs və s. çərçivəsində gələcək fəaliyyət haqqında şagirdləri müxtəlif şəkildə məlumatlandırma, digər tərəfdən müəllim mövzusunun adı və şagirdlərin görəcəyi işlərin siyahısını açıqlaya bilər. Bundan əlavə gələcək dərslərin məzmununa toxunaraq, şagirdlərin vəzifələrini və onların fəaliyyətinin gözlənilən nəticələrini müəyyən edə bilər.

Daha sonra isə işin nəzərdə tutulan metod və formaları, nəticələrinin qiymətləndirilməsi haqqında danışılabilir. Əsas cəhət odur ki, müəllim yalnız bir dərslə toxunmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda mövzunun və ya bölmənin öyrədilməsindəki perspektivi nəzərə çarpdırmalıdır. Bu əsnada xüsusi metod və üsulları tətbiq etməklə, öyrəniləcək materialın məzmununun tədqiqatı prosesini tək-cə maraqlı deyil, həm də əyani olur.

Müəllimin açıq mövqeyi, gələcək birgə fəaliyyət proqramını müfəssəl təsəvvür etməsi auditoriyada gərginliyi aradan götürməyə, şagirdlərə öz fəaliyyətlərinin perspektivlərini görməyə, gələcəklə bağlı inamsızlıq və qorxu hissindən azad olmağa imkan verir.

Belə mövqeyi reallaşdırmaq üçün məqsədəuyğundur ki, müəllim bir neçə məsələni nəzərə alsın:

- dərslə əvvəlində şagirdlər dərslərin məqsədləri ilə, yəni müəllimin dərslərin sonunda şagirdlərdən gözlədiyi nəticələrlə tanış olmalıdır. Şagirdlər onlardan nə tələb olunduğunu dəqiq anlamalıdır. Bu isə öz növbəsində dərslərin sonunda birgə olaraq fəaliyyətin nəticələrinə qayıtmağa və onların nailiyyətlərinin səviyyəsini təhlil etməyə imkan verir;

- hər bir metod və texnologiyadan istifadəyə aid tapşırıqlarla şagirdləri tanış etmək. Bu ondan ötrü vacibdir

ki, şagirdlər başqaları tərəfindən manipulyasiya olunduğu hissindən uzaq olsunlar. Müəllim belə üsulla şagirdləri diaqnozlaşdırmadığını, əksinə fəaliyyəti daha yaxşı təşkil etməkdə onlara kömək etdiyini izah edə bilər. Belə olduqda uşaqlar tədris fəaliyyətinə tələssiz və dərk edərək yanaşırlar;

- Müəyyən mövzunun öyrənilməsi zamanı məhz bu və ya digər metod və texnologiyanın niyə seçildiyini şagirdlərə açıqlamalıdır. Uşaqlara texnologiyanın əyləncə məqsədi daşmadığı, əksinə, materialı daha yaxşı təhlil etməyə, mühüm aspektləri fərqləndirməyə kömək etdiyi, lazımı təcrübəyə yiyələnməyə şərait yaratdığı izah olunmalıdır.

- uşaqların diqqəti bu və ya digər texnologiyanın xüsusiyyətlərinə və düzgün aparılan iş zamanı onların əldə edə biləcəyi nəticəyə cəlb oluna bilər. Məsələn, bəzən material ilə fərdi iş zamanı başlanğıc mərhələ çox vacib olur. Ona görə də bu zaman danışmaq və sinif yoldaşları ilə fikrini bölüşmək olmaz. Yaxud, sinfə öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyət üsulu tapıb, tapşırığı səssizcə icra etmək şərti ilə müraciət etmək olar. Bu, dərslə yalnız sakitliyi təmin etmir, həm də şagirdlərə sonradan təhlil olunması təcrübə qazandırır. Buna görə də müəllimin işə başlayana qədər bu xüsusiyyətlər üzərində məxsusi dayanması daha sonra

nəticələr ətrafında müzakirə, diskussiya və söhbətə başlamasına imkan verir;

- texnologiyanın həyata keçirilməsi alqoritmi açıqlanması və fəaliyyətin ardıcılığı haqqında danışılması. Heç də fikirləşmək lazım deyil ki, bu uşaqlar üçün maraqsızdır. Öz fəaliyyətlərinin perspektivlərini görmək, onun mərhələlərini bilmək və bu mərhələlərə hazırlaşmaq şagirdlər üçün zəruridir;

- şagirdlərin suallarını cavablandırmaq.

Çox zaman texnologiya şagirdlərin müxtəlif növlü fəaliyyətini nəzərdə tutur. Texnologiya şagirdlər üçün dərhal yadda saxlanılması çətin olan müəyyən qaydalarla da tənzim olunması ilə xarakterikdir. Yaxşı olardı ki, fəaliyyətin alqoritmi ilə tanışlıqdan sonra şagirdlərin bütün sualları cavablandırılınsın. Bu, bilavasitə həmin texnologiya ilə iş zamanı səhvlərdən uzaq olmağa imkan verir [2.46].

Müəllimin fəaliyyətində uşaqların adlarını öyrənməyə və ya əgər sinif tanışdırsa xatırlamağa, şagirdlərə isə öz növbəsində biri-birini yaxşı tanımağa, əlverişli atmosfer yaratmağa kömək edən növbəti mərhələ “tanışlıq”dır. İnteraktiv yolla qurulmuş tanışlıq üsulları şagirdlərin birgə işə qoşulmasına, kollektivin birliyinə imkan yaradır. Ən başlıcası

odur ki, tanışlıq - rəqabət, qarşıdurma, inamsızlıq hissləri oyatmayan şəraitdə aparılınsın.

Amerika psixoloqu R.Çaldininin “Təsir psixologiyası” kitabında yazdığı kimi “İnam atmosferi tanışlıq aparılan fərdə münasibəti yaxşılaşdırır” [4,5]. Əgər işin başlanğıcından ilk təəssürat müsbət emosiyalara boyanıbsa, sinifdə işin səmərəliliyini təmin etmək müəllim üçün asan olur. Bu, həmçinin sinfi «biz» və «onlar»a bölməkdən, şagirdlərin biri-birinə hörmətsizlik göstərməsindən qaçmağa imkan verir.

“Tanışlıq”dan yalnız şagirdlərin biri-birini tanımadıqları yeni sinifdə deyil, həm də artıq formalaşmış kollektivdə müəllimlə şagirdlər, həmçinin uşaqların özləri arasında daha səmimi münasibətlər yaratmaq məqsədilə istifadə etmək olar. Məsələn, tətildən sonra sinifdə tanışlıqdan istifadə edilməsi uşaqların ümumi işə daha tez qoşulmasına kömək edir.

Həmçinin müəllim tədris ilinin əvvəlində, yaxud işləmədiyi, tanış olmadığı sinfə daxil olduqda da tanışlıq təşkil edə bilər. Müəllim özünün və şagirdlərin emosional vəziyyətini daim nəzərə almalıdır. Uşaqların özlərini necə hiss etdiklərini, dərəcə hansı əhvali-ruhiyyə ilə gəldiklərini öyrənməyə imkan verən müxtəlif üsullar bu işdə yardımçı ola bilər.

Şagirdlərin emosional vəziyyətinin diaqnostikası dərsin sosial-psixoloji aspektlərindəki problem və çətinlikləri aşkar etməyə və müəllimə öz fəaliyyətini o nəticələrə uyğun qurmağa kömək edər. Həmçinin uşaqlarda hansı emosiya və hisslərin daha çox üstünlük təşkil etdiyini bilərək, müəllim öz fəaliyyətini buna uyğun da qurmalıdır. Müəllim uşaqları danışdıraraq və onları tapşırığın icrasına həvəsləndirərək auditoriyada psixoloji atmosferi yaxşılaşdırmağa bilər.

Bəzən şagirdlərin pis emosional vəziyyəti gələcək məşğələlərə görə narahat olmaları ilə əlaqədardır. Buna görə də dərse başlamazdan əvvəl şagirdlərdən öz gözləmələri və narahat olduqları məsələlər haqda danışmağı xahiş etmək vacibdir. Bu, da öz növbəsində müəllimə öz fəaliyyətini daha yaxşı planlaşdırmağa kömək edər.

Müəllim üçün dərş müəyyən gözləmə və narahatlıqlarla bağlı ola bilər. Gözləmələrə - şagirdlər yaxşı hazırlaşacaq, işə həvəs göstərəcək, dərş qeyd olunmuş plana uyğun keçəcəkm; narahatlıqlara - mövzunu mənimsəmək üçün vaxt çatacaqmı, ötən dərş şagirdlərin intellektual və emosional vəziyyətində nə dərəcədə əks olunub, auditoriyada psixoloji atmosfer necə olacaq. Şagird də dərşə öz gözləmələri və

narahatlığı ilə gəlir: məşğələdə onun fəaliyyəti qiymətləndiriləcək, yoxsa yox, müəllimin əhvalı necə olacaq, məşğələ maraqlı olacaqmı [5,244];

Dərşin məqsədinə nail olmağın müvəffəqiyyəti müəllim və şagirdlərin narahatlıqların əbəs olmasını təsdiq edilməsi və gözləmələrin reallaşmasından daha çox asılıdır. İnteraktiv dərşlərdə bəzən gözləmələrin üzə çıxarılması prosesi təşkil olunur ki, bu da şagirdlərə tədris kursunda, dərşdə öz ehtiyac və məqsədlərini daha effektiv müəyyənələşdirməyə imkan verir. Bu da müəllimə şagirdləri maraqlandıran sualları daha dolğun cavablandırmağa və öz fəaliyyətini korreksiya etməyə kömək olur.

Müəllimin gözləmələrin aşkara çıxarılması zamanı əldə edilən nəticələrə daim qayıdaraq təlim prosesinin gedişini təhlil etməsi və aşağıdakı məqamlara diqqət yetirməsi gərəkdir:

- öyrənilən materialın şərh üslubu və məzmunu şagirdlərin gözləmələrinə və tələbatlarına cavab verirmi;

- dərşin məzmunu dərşin başlanğıcında şagirdlərin verdikləri sualları cavablandırırımı.

- məşğələ zamanı müəllimin fəaliyyəti uşaqlarda qorxu və inamsızlıq hissənin yaranmasına səbəb olmur ki; [1,33]

Bəzi narahatlıqların aradan qaldırılması dərşdə davranış qaydaları və

iş normalarının müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Məsələn, bəzi şagirdlər məşğələ zamanı öz fikirlərini söyləməirlər, çünki yoldaşlarının tənqidi qeydlərindən çəkinirlər. Əks-əlaqənin ötürülməsi qaydalarının və birgə fəaliyyət normalarının müəyyən edilməsi bu problemi aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

Q.M.Andreyeva "Sosial psixologiya" kitabında yazır ki, "Birgə qrup işinin normaları qrup tərəfindən yaradılan və onun tərəfindən qəbul edilmiş müəyyən qaydalardır ki, qrup üzvlərinin birgə fəaliyyəti mümkün olsun deyə onların davranışı bu qaydalara cavab verməlidir" [4,147]. Ənənəvi təlim mühitində şagirdlər dərs zamanı aparılacaq işin qaydaları, sakitliyə riayət olunması və şagirdlərin öz aralarında danışmaması, qeydlər, müxtəlif yazılı və yoxlama işlərinin aparılması ilə bağlı tələblərlə tanış olur. Səs-küy danışmağa, şagirdlərin işə dirlməsinə mane olduğu üçün şagirdlər passiv dinləyici rolunda çıxış edirlər. Belə üsulla müəyyən edilmiş qaydaların gözlənilməsinin təminatçısı müəllimin özüdür. Və əgər sinifdə qayda pozulursa, o, ilk növbədə, öz nüfuzundan istifadə edərək müəyyən edilmiş iş normalarını müdafiə etməyə məcburdur [6,347].

Təcrübə göstərir ki, interaktiv təlim modelinin həyata keçirilməsi di-

gər iş qaydaları və üsulları tələb edir. Hər şeydən öncə, şagirdlərin birgə fəaliyyətini təşkil etməyə imkan verən normalar, rahat və qorxusuz atmosfer yaratmaq zəruridir. Belə qaydalarına misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- biri-birlərinin fikirlərini qiymətləndirməmək;
- yalnız özündən danışmaq;
- başqalarının fikirlərinə konstruktiv yanaşmaq və s.[1,19]

Birgə fəaliyyət qaydalarının müəyyən olunması birgə iş prosesində baş verir.

Əgər qaydalar şagirdlər tərəfindən şəxsi qaydalar kimi qəbul edilir və başa düşülsə, müəllimin iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq tədris auditoriyasında onlara riayət olunacaq. Bundan əlavə, qaydaların müəyyənləşdirilməsi zamanı müəllim icrasını lazım hesab etdiyi norma və bəndləri də sinfə təklif edə bilər.

Yaxşı olar ki, müəllim kurs və fənn üzrə elə ilk məşğələdə birgə fəaliyyət normalarının müəyyənləşdirilməsinə diqqət ayırsın. Bu, bütün tədris müddətində həmin normalara istinad etməyə imkan verir.

Dərsdə axtarış və səmilik atmosferi hökm sürməlidir. Müəllim və şagirdlər biri-birinə suallar verərək problemləri təhlil edə və qərar çıxara bilərlər. Şagirdlər tapşırıqların icra edərəkən, bilik, bacarıq və vərdişlərini tətbiq edərəkən müəyyən rollar

yerinə yetirirlər: fərziyyələr irəli sürür, məlumat toplayır və onu təşkil edir, mənbələrin etibarlılığını və nəticələri şübhə altına alır, məlumatı qiymətləndirirlər. Müəllimlər sinifdə tapşırıqları necə icra etmək lazım olduğunu şagirdlərə göstərə və onların fəaliyyətlərini korreksiya etmək məqsədilə onlara daha çox məsləhət verə bilər.

Təlimin hər hansı digər modelində olduğu kimi interaktiv təlimdə də müəllim şagirdlərə kömək göstərə bilər, lakin bu kömək yalnız onların ehtiyacı olan həcmdə olmalıdır.

Müəllimlər təlim prosesində şagirdlərin nəyi mənimsədiklərini, necə düşündüklərini, tədqiqat aparmalarını və ünsiyyətlərini izləyir. Şagirdlərə öz biliklərinə nəzarət etməyi və tapşırıqların icra səviyyəsini necə artırmağı öyrədirlər. Müəllimlər şagirdlərə daha çox müstəqillik verərək, onlara rəhbərliyi müxtəlif səviyələrdə yerinə yetirə bilər. Əlbəttə əgər onlar buna hazırdırsa. Bu da interaktiv təlim mühitində şagirdlərin özlərini müdafiə olunmuş və yeni məsələlərin aprobeasiyası üçün sərbəst hiss etməsinə səbəb olur [2,61].

Ədəbiyyat:

1. Veysova Z. A. Fəal (interaktiv) təlim. Unicef.Bakı, 2007

2. Пометун Е. О. Энциклопедия интерактивного обучения. Киев.; 2007

3. Андреева Г. М. Социальная психология. М.; 2000

4. Чалдини Р. Б. Психология влияния. Спб; 1999.

5. Казанская В. Ф. Педагогическая психология. Питер.; 2003

6. Зимняя И. А. Педагогическая психология. М.;Логос, 2000

СОЗДАНИЕ БЛАГОПРИЯТНОЙ И ПОЗИТИВНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АТМОСФЕРЫ В ИНТЕРАКТИВНОЙ СРЕДЕ ОБУЧЕНИЯ

Абстракт

Для того чтобы построить благоприятной и позитивной психологической атмосферы в интерактивной среде обучения данная статья поясняет как правильно построить позицию педагог – ученик, а также этапы через которых педагогу предстоит пройти. Совместное усилие педагога – ученика очень важно в интерактивной среде обучения. Также совместное определение принципов урока имеет большую роль.

Реализация модели интерактивного обучения требует, как свидетельствует опыт, других правил и принципов работы и способов их установления. Прежде всего, необходимы нормы, позволяющие организовать совместную деятельность учеников, создать атмосферу комфорта и безопасности. Примером таких самых простых правил работы могут быть:

- не оценивать критически высказывания друг друга;
- говорит только от себя;
- конструктивно относиться к высказываниям других и тому подобное.

Автор указывает что интерактивный метод обучения направляет учеников находить пути достичь цели поставленный перед ними и активизирует их мышление. Определение правил совместной деятельности происходит в процессе совместной работы педагога и учеников. Педагогу в свою очередь следует организовать урок имея в виду интеллектуальное и эмоциональное положение учеников, а также их ожидания, без которых невозможно получить желаемый и удачный результат. Безусловно, успех в достижении цели урока во многом зависит от степени реализации ожиданий и не подтверждения опасений учеников и учителя. Если на уроке берет вверх атмосфера поиска и открытости, значит, создана благоприятная и позитивная психологическая атмосфера. А почему это возможно содержит как раз таки идею данной статьи.

THE BUILDING OF A FAVOURABLE AND POSITIVE PSYCHOLOGICAL ATMOSPHERE IN AN INTERACTIVE TEACHING ENVIRONMENT

Abstract

In order to build a favourable and positive psychological atmosphere in an interactive teaching environment the said article clarifies the ways for both the right building of the teacher – pupil position and the stages through which the teacher should pass. Teacher – pupil joint attempts are very important in an interactive teaching environment. Also, joint determination of principles of the lesson plays a great role. The realization of an interactive

teaching model requires, as the practice show, other rules and principles of work and means of their settlement. First of all, those norms are necessary that allow to organize joint activity of the pupils, build an atmosphere of comfort and safety . The examples of such most simple principles of work can be:

- not to direct criticism to one another 's address;
- to speak up exceptionally one's own opinions;
- to take a constructive attitude to others' opinions and so on;

The author indicates that an interactive method of teaching directs pupils to search for the ways to achieve the aims put before them and activates their thinking. The determination of the joint activity rules takes place in the process

of joint work of the teacher and pupils. And the teacher in his turn ought to organize the lesson taking into consideration the pupils' intellectual and emotional position and their expectations without which it is impossible to get a desired and fruitful result.

It goes without saying, success in achieving the aims of the lesson much depends on the expectations' realization level and the disappearance of the doubts of the pupils and the teacher. If an atmosphere of searches and sincerity prevails at the lesson, a favourable and positive psychological atmosphere has for sure been established. And why it is possible just contains the idea of the said article.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 3)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 14 dekabr 2010-cu ildə daxil olmuşdur

**PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, ƏMƏKDAR ELM XADİMİ,
PROFESSOR BAYRAMOV ƏKBƏR SALMAN OĞLUNUN
80 İLLİK YUBİLEYİ**

Bayramov Əkbər Salman oğlu 30.12.1930-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunun Əlimədətli kəndində anadan olmuşdur. O, Əlimədətli kənd 7 illik məktəbini (1945), Ağdam Pedaqoji Texnikumunu (1945-1949) və Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin məntiq-psixologiya şöbəsini (1949-1954) əla qiymətlərlə bitirmiş, Universitetin Böyük Elmi Şurasının qərarı ilə psixologiya ixtisası üzrə aspiranturaya tövsiyə edilmiş və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda psixologiya ixtisası üzrə aspiranturada təhsil almışdır (1954–1957).

Ə.S.Bayramov API-də aspirantura şöbəsinin müdiri (1957-1958), elmi

işlər üzrə prorektorun köməkçisi (1958-1960) işləmişdir.

O, 1959-cu ildə «Təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyinə görə III-IV sinif şagirdlərinin fərdi xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik və 1969-cu ildə «Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə təfəkkürün müstəqillik və tənqidiliyinin inkişaf dinamikası» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. O, 1960-1970-ci illərdə API-nin psixologiya kafedrasında baş müəllim, dosent, professor vəzifələrində işləmişdir.

Ə.S.Bayramov 1965-1969-cu illərdə əvəzçilik üzrə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda baş elmi işçi işləmiş və həmin illərdə İstitutun psixologiya laboratoriyasının digər əməkdaşları ilə birlikdə təlimdə şagirdlərin fəallaşdırılması və onlarda idrak proseslərinin inkişaf etdirilməsinin psixoloji problemləri ilə bağlı tədqiqat işləri aparmışdır. Ə.S.Bayramov eyni zamanda Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsinə kömək məqsədilə əvəzçilik üzrə (1965-1983) orada işləmişdir.

Ə.S.Bayramov 1971-1992-ci illərdə ADU-da pedaqogika və psixolo-

giya kafedrasının müdiri, 1992-ci ildə kafedralar ayrıldıqdan sonra BDU-da psixologiya kafedrasının müdiri, 1999-cu ildən həmin kafedrada professor vəzifəsində işləmişdir.

O, 1960-2010-cu ilə kimi keçmiş sovetlər ölkəsi məkanında, xarici ölkələrdə, xüsusən də respublikada keçirilmiş bir çox elmi konfrans və simpoziumlarda, eləcə də beynəlxalq elmi konqreslərdə fəal iştirak etmiş, psixologiya elminin aktual problemlərinə dair maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

1955-2004-cu illərdə Ə.S.Bayramovun 47-yə qədər monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, elmi-kütləvi kitabları və 250-dən artıq elmi məqalə və məruzə tezisləri nəşr edilmişdir. Eyni zamanda o, psixologiya elminin, təlim-tərbiyənin aktual məsələlərinə dair 270-dən artıq qəzet məqaləsinin müəllifidir. Psixologiya, pedaqogika, məntiq və s. elmlər üzrə o, 35-dən artıq dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyanın elmi redaktoru olmuşdur.

Ə.S.Bayramovun 1955-ci ildən başlayan çoxsahəli elmi yaradıcılıq fəaliyyətində bir neçə mühüm istiqamət diqqəti cəlb edir:

1. Təfəkkür probleminin, xüsusən də təfəkkürün müstəqillik və tənqidliyinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırmalar. Həmin təd-

qiqatlarla respublikada eksperimental psixologiyanın inkişafında yeni mərhələ başlanmışdır. O, kifayət qədər öyrənilməmiş mühüm bir problemin-ağlın keyfiyyətləri probleminin tədqiqinə başlamış və təfəkkür psixologiyasında mahiyyətə yeni eksperimental istiqamət müəyyən etmişdir. O, təfəkkürün müstəqillik və tənqidliyinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün adekvat tədqiqat metodikası işləyib hazırlamış, zəngin empirik faktlar toplamış və onların elmi təhlili əsasında geniş nəzəri ümumiləşdirmələr apardı, «persektiv» inikasdən tənqidi təfəkkürün müxtəlif səviyyələrinə keçidin qanunauyğunluqlarını müəyyən etdi, müstəqil və tənqidi təfəkkürün funksiyalarını, strukturunu və mənşəyini aydınlaşdırdı. Bu sahədəki tədqiqatlarının nəticələri müəllifin 3 monoqrafiyasında və 45 elmi məqalə və məruzə tezislərində öz əksini tapmışdır.

2. Respublikanın ali məktəbləri üçün psixologiya elminin müxtəlif sahələri üzrə dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılıb nəşr edilməsi. Onlardan: «Psixologiya» (1989), «Sosial psixologiya» (1986), «Məhkəmə psixologiyası» (1985), «Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertiza məsələləri» (1987), «Etnik psixologiya» (2001) və s. Bununla bərabər, müəllif həmin vacib dərsliklər-

dən «Psixologiya» (2002) və «Sosial psixologiya» (2003) dərsliklərini professor Ə.Ə.Əlizadə ilə birlikdə yeni proqramlar əsasında yenidən işləmiş və nəşr etdirmişdir. Həmin dərsliklər psixologiya elminin müasir inkişaf səviyyəsini tam dolğunluğu ilə əks etdirir və bununla bərabər həmin dərsliklər milli zəmində zəngin ədəbi-bədii irsimizdən yətinə bəhrələnmək əsasında yazılmışdır.

Bu deyilənlərlə yanaşı Ə.S.Bayramovun AMEA-nın müxbir üzvü, professor B.H.Əliyevlə birlikdə hazırlanmış və 2011-ci ildə nəşr edilən “ Hüquq psixologiyası” dərsliyi müasir dövrümüz üçün xüsusi məna və aktualıq kəsb edir, çünki həmin dərslik psixologiya elminin mühüm bir sahəsini əhatə edir və bu sahədə olan boşluğu doldurur, hüquq sahəsi mütəxəsisləri üçün ciddi praktik əhəmiyyət kəsb edir.

3. Xalqımızın ədəbi-bədii irsində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, xüsusən də klassik sənətkarların (Nizami Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir) ədəbi irsində psixoloji ideyaların inkişafı tədqiq edilmiş. Həmin tədqiqatların əlaqədar olaraq professor Ə.Ə.Əlizadə yazır ki: «Son illər Ə.S.Bayramovun yaradıcılığında yeni bir istiqamət formalaşır: Milli

psixoloji fikir tariximizin araşdırılması. Azərbaycanda psixoloji fikrin tarixi qədimdir. Təəssüf ki, bizdə bu tarixi mənbələr son dövrlərə qədər əsaslı surətdə öyrənilməmiş, yalnız əsasən son dövrlərdə onun kökləri və qaynaqları ilə bağlı tədqiqatların nəticələri müəllifin 3 kitabında və respublikanın elmi jurnal və topluslarında nəşr edilən onlarca elmi məqalə və məruzə tezislərində öz əksini tapmışdır. Bununla bərabər, qeyd edilən problemlə bağlı müəllifin bəzi məqalələri SSRİ Peşəkar elmlər Akademiyasının «Вопросы психологии» jurnalında, eləcə də SSRİ EA-nın «Психологический журнал»ında dərc olunmuş və psixologiya tarixçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

4. Şəxsiyyətin təşəkkülü, onun özünüdərk və özünüqiymətləndirməsinin psixoloji problemləri ilə bağlı tədqiqatlar. Həmin araşdırmaların nəticələri müəllifin 3 monoqrafiyasında, nəinki respublikada, eləcə də başqa ölkələrdə dərc edilən onlarla elmi məqalələrində və məruzə tezislərində öz əksini tapmışdır.

5. Etnik xüsusiyyətlər və etnoslararası qarşılıqlı münasibətlərin psixoloji problemləri ilə bağlı tədqiqatlar. Belə araşdırmalar xüsusən də müəllifin: «Psixoloji düşüncələr» (1994), «Etnik psixologiya məsələləri» (1996), «Kitabi-Dədə Qorqud»

dastanlarında etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikası» (2000) və s. monoqrafiyalarında, «Etnik psixologiya» (2001) dərsliyində və onlarla elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Ə.S.Bayramov xalqımızın ədəbi-bədii irsində etnik psixoloji xüsusiyyətlərin inikasını probleminə gənc tədqiqatçıları cəlb etməklə (onun elmi rəhbərliyi ilə həmin problemlə bağlı 10-dan artıq namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir) bir psixoloji məktəb yaratmışdır. Heç şübhəsiz, bu da elmimizin inkişafı ilə yanaşı, xalqımızın özünüdərkinə, milli şüurunun formalaşmasına yaxından kömək etmiş olar. Təsadüfi deyildir ki, Ə.S.Bayramov bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir. O haqlı olaraq göstərir ki, «hər bir xalq və ya etnos özünü düzgün dərk edib qiymətləndirmək və mənəvi tərəqqiyə nail olmaq üçün yalnız özünün sosial-iqtisadi tarixi keçmişinə deyil, həm də öz psixoloji keçmişinə dərinlən bələd olmalıdır. Yəni etnos və ya xalq kimi olduğunu, özünü nə zaman və necə dərk etdiyini, hansı mənəvi psixoloji keyfiyyətlərə malik olduğunu, necə tərəqqi etdiyini, tarix boyu nə kimi psixoloji dəyişikliklərə məruz qaldığını da yaxşı bilməlidir. Bu isə xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini tarixi planda araş-

dırmadan, onu ətraflı öyrənmədən mümkün deyildir». Bu cəhətdən Ə.S.Bayramovun belə bir ideyası diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir ki, «xalqa məxsus etnik xüsusiyyətlər hər bir xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında maddiləşir». O, öz tədqiqatları ilə bu ideyanı əyani surətdə həyata keçirmişdir.

6. Psixologiya elminin aktual problemləri ilə bağlı geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan elmi-kütləvi əsərlərin yazılması və nəşri. Bu istiqamətdə aparılan işlər müəllifin 7 elmi-kütləvi kitabında, eləcə də müxtəlif jurnallarda dərc olunan onlarla məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Bununla bərabər, Ə.S.Bayramov 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Kitabı Dədə-Qorqud Ensiklopediyası üçün psixologiya elminin müxtəlif problemlərinə aid 45-dən artıq məqalə yazmışdır. Eyni zamanda o, 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının və 3 cildlik Uşaq Ensiklopediyasının redaksiya nəşriyyat şurasının üzvü olmuşdur.

O, nəinki respublikada, eləcə də digər (Tacikistan, Qırğızistan, İran İslam Respublikası və b.) ölkələr üçün psixologiya üzrə yüksək ixtisaslı elmi kadrlar hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun elmi rəhbərliyi ilə psixologiya elmi üzrə 35-dən artıq elmilər namizədi və

elmlər doktoru dissertasiyası yazılmış, 15-dən artıq magistr dissertasiyasının elmi rəhbəri olmuşdur. Bununla bərabər o, keçmiş sovetlər məkanında 10-dan artıq namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının rəsmi opponenti olmuşdur.

Professor Ə.S. Bayramov 1993-cü ildən 2000-ci ilə kimi Bakı Dövlət Universitetinin nəzdindəki (N.054.03.04) psixologiya elmləri üzrə ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının sədri olmuşdur. 2000-ci ildən indiyə kimi Respublika Prezidenti yanında Ali Attestasiya komissiyasının ekspert şurasının üzvüdür.

Ə.S. Bayramov SSRİ Psixoloqlar cəmiyyəti Azərbaycan şöbəsinin, Azərbaycan Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurasının pedaqogika və psixologiya bölməsinin sədri, Respublika ictimai rəyi öyrənən sosioloji mərkəzin üzvü, onun təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə psixologiya elmləri üzrə BDU nəzdində təşkil

olunmuş ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının (1994-2000) sədri olmuşdur.

Ə.S. Bayramov «Fədakar əməyə görə» yubiley medalı (1970), «Şərəf nişanı» ordeni (1976), «SSRİ maarif əlaçısı» (1977) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə elm və təhsil sahələrində xidmətlərinə görə «Şöhrət ordeni» (2000), eləcə də bir neçə dəfə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin fəxri fərmanları ilə təltif edilmişdir. 1981-ci ildə ona Əməkdar elm xadimi fəxri adı verilmişdir.

Professor Ə.S. Bayramovun zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 40 ildən artıq bir dövrü bilavasitə Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlı olmuşdur.

Psixologiya jurnalının redaksiya heyəti əməkdar elm xadimi professor Əkbər Salman oğlu Bayramova yaradıcılıq uğurları və möhkəm can sağlığı arzulayır!

Əsərləri:

1. Qəribə psixi hadisələr. B. 1967.

2. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. B. 1967.

3. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət. B., 1969.

4. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. B. 1981.

5. Психологические этюды. В., 1989.

6. Psixoloji düşüncələr. B., 1994.

7. Etnik psixolojiya məsələləri. B., 1996.

8. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inkası. B., 2000.

9. Psixologiya (Ə.Ə.Əlizadə ilə birlikdə). B, 2010.

10. Самооценка, самокритика и нравственные совершенствование личности. Журн. «Вопросы психологии». Москва, 1979, №10.

11. Основные направления и перспективы развития психологической науки в Азербайджане. Психологический журнал АН СССР, т.2.2. Москва, 1981, №4.

12. Практическая направленности психологических исследований в Азерб. ССР. АН СССР, Психологический журнал, т.7., Москва, 1985, №5.

13. «Yadlaşma sindromu» və onu şərtləndirən sosial-psixoloji amillər haqqında. BDU-nun 80 illiyi. BDU nəşriyyatı, 1999.

14. «Kitabi-Dədə Qorqud»da əks olunmuş etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin ibrət dərsləri. «Psixologiya» jurnalı, №1, «Renessans» Elmi-İstehsalat Mərkəzi, Bakı, 1999.

15. Etnik psixologiya, Bakı, 2001.

16. «Psixologiya» Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan, Bakı, 2007.

17. “Huquq psixologiyası” professor B.H.Əliyevlə birlikdə. Bakı, 2011

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof.)

Baş redaktorun müavirləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol.e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped.e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol.e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol.e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol.e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol.e.d., prof.),
Xudyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Qədirova R.H. (psixol.e.d., dos.), Təhmasib C.A. (psixol. üzrə fəls. d.,
dos.), İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.), Cabbarov R.V.
(psixol. üzrə fəls. d.), Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 29.12.2010

Fiziki çap vərəqi: 12,0. Tiraj: 300. Sifariş 99.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2010

